

93-8

17.69

Б. ВАЛИХЎЖАЕВ

ЎЗБЕК
АДАБИЁТШУНОСЛИИГИ
ТАРИХИ

Ташкент

Узбекистон

Д-2 ✓

95 ФБ АН УзССР
28-25

ТОШКЕНТ
"ЎЗБЕКИСТОН"
1993

83.3Ўз
В 19

Масъул муҳаррир:

Н. ШУКУРОВ — филология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

С. МИРЗАЕВ — филология фанлари доктори, профессор

Ш. ШУКУРОВ — филология фанлари доктори, профессор

Муҳаррир: Муҳиддин ОМОН

Валихўжаев Б.

В 19 Ўзбек адабиётшунослиги тарихи (Масъул муҳаррир Н. Шукуроў).— Т.: Ўзбекистон, 1993.— 191 с.

Қўлланмада Октябрь инқилобигача ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқид тарихи изчил баён этилган. У кириш, тўрт боб ва хulosадан иборат. Кириш қисмода мавзунинг ўрганилиши тарихи, аҳамияти, асосий бобла-рида эса ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқиднинг турлари, шаклла-ниши ва ривожланиши босқичлари батафсил баён қилинган.

Қўлланма дорилғунуларнинг филология кулиятлари талабалари учун мўлжалланган.

Валиходжаев Б. История узбекского литературоведения.

ББК 83.3Ўз1

№ 9—93
Навоий номли
Ўзбекистон Республикаси
Давлат кутубхонаси

ISBN 5-640-01267-6

Б 4603000000-17 93
М 351 (04) 93

© "ЎЗБЕКИСТОН" нашриёти, 1993

КИРИШ

Бадиий адабиёттинг ривожланишида адабиётшунослик ва адабий танқиднинг муҳим ҳиссаси бор. Зотан, адабиётни унинг ҳақидағи назарий тушунчаларсиз тасаввур қилиш қийин. Шунинг учун ҳам бадиий адабиёттинг тарихи қадим замонларга бориб тақалганидек адабиётшунослик ва адабий-танқидий қарашлар ҳам қадимий ва узоқ тарихга эга. Бундай қарашлар ҳар бир халқ тарихида түрли-туман тәрзда ифодаланади.

Тұғри, біздә X—XIX асрлардагы тарихий шароитларда адабиётшунослик ҳамда адабий танқид ўзига хос ва түрли-туман тарзда зохир бўлди. Шунинг учун адабиётшунослик муаммолари аruz, қофия, бадиий санъатларга бағищланган рисолалар, тазкира, тарихий-эсдаликлар, лугат ва маноқиблар ҳамда бадиий асарларда ифода этиларди. Утмиш адабиётшунослиги манбаларида "адабий танқид", "танқидчи" иборалари ўрнига шу тушунчаларни англатадиган кўпгина сўз ва иборалар ("накд", "маҳаки имтиҳон", "маслаҳат", "машварат", "жавоҳирсанж", "нуққод" ва бошқалар) кўлланилган эди.

Адабиётшунослик, "адабий танқид", "адабий танқидчилик" ва "танқидчи" атамалари кейинги даврда уйғунлашган бўлса ҳам, аммо тарихий-адабий манбалар бу атамалар остида тушуниладиган мазмун узоқ тарихга эга эканини, ўзига хос шаклларда қадим замонларда шаклланиб, аста-секин ривожланиб, мустаҳкамланиб борганидан гувоҳдик беради.

Ўзбек халқининг адабиётшунослиги ва адабий-танқидий қарашлари тарихи, ўзига хос хусусиятларини ўрганиш, унинг бадиий ижод тараққиётидаги мавқеини белгилашда олимларимиз ўзларининг түрли асарлари билан, ҳисса қўшдилар. Бу жиҳатдан, С. Айний, А. Саъдий, Е. Э. Бертельс, И. Мўминов, О. Шарофиддинов, М. Шайхзода, В. Зоҳидов, И. Султонов, В. Абдуллаев, Ф. Каримов, А. Ҳайитметов, А. Қаюмов, Н. Маллаев, С. Фаниева, Ҳ. Қудратуллаевларнинг хизматларини алоҳида уқтириш лозим. Эслатилган олимларнинг асарларида адабий муҳиттинг маълум даври ва ёки вакили устида кўпроқ мuloҳаза юритилган. Жум-

ладан, Абдураҳмон Саъдий, Абдуқодир Ҳайитметов, С. Фаниева, Ҳ. Қудратуллаевлар ўз тадқиқотларида Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашларини ёритган бўлсалар¹, И. Мўминов, М. Хайруллаев, А. Абдуғафуровлар Зокиржон Фурқатнинг шеър ва шоирлик ҳақидаги қарашлари тўғрисида анча мукаммал сўз юритдилар. Н. Маллаев, М. Шайхзода тазкиралардан баҳс юритган бўлсалар, И. Аҳмедов адабий-танқидий қарашлар тарихини ёритишга интилди². 50—60 йилларга келиб бу масалага багишланган айрим ишлар майдонга келди³.

Ўзбек адабиётшунослиги ва адабий-танқидий қарашлари тоҷик тилида яратилган манбаларда ҳам баён этилгани ўзбек-тоҷик илмий-адабий ҳамкорлиги натижаси сифатида майдонга келгани ҳисобга олинса, унда форс-тоҷик адабиётшунослиги ва адабий-танқидий қарашлари тарихини ўрганишга доир асарларнинг Е. Э. Бертельс, А. Мирзоев, А. Н. Болдирев, Р. Ҳодизода, А. Сатторов, Ҳ. Шарипов, Р. Мусурмонқулов, совет адабаси М. Шагинян⁴, инглиз олимни Э. Браун⁵, Эрон адабиётшунослари М. Қазваний⁶, А. Зарринкўб⁷ ва Аҳмад Гулчин Маонийлар томонидан яратилганини эслаш ҳам фойдадан холи эмас.

Шундай қилиб, ўзбек ва тоҷик адабиётшунослиги ва адабий-танқидий қарашлари тарихини ўрганиш 60-йилларгача бўлган даврда нотекис давом этиб, уларда асосан маълум бир шоир ёки адабиётшуноснинг ақидалари бўйича фикр юритилган бўлса, кейинчалик адабиётшунослик ва адабий-танқидий қарашлар тараққиёти тарихини яхлит тарзда текширишга интилиш кучайиб борди. Шунинг натижасида сўнгти вақтларда ўзбек ва тоҷик

¹ А. Саъдий. Адабиёт олими ҳам танқидчиси сифатида Мир Алишер Навоий. "Ўзбекистон санъати ва адабиёти" ойномаси, 1938, 11—12-сон; Уша муаллиф, "Навои как литературовед-критик", журнал "Литература и искусство Узбекистана", 1939, кн. 1; А. Ҳайитметов. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари, Тошкент, 1959.

² И. Аҳмедов. Узбекское литературоведение. В сб. ст. "25 лет советской науки и Узбекистане", под редакцией Т. Н. Кары-Ниязова. УзФАН, Ташкент, 1942, стр. 292—310.

³ Б. Валихўжаев. Ўтмишдаги ўзбек адабий танқидчилигининг балъзи бир хусусиятларига доир ЎзДУ Асарлари, янги серия № 63, Самарқанд, 1956, 261—278-бетлар; Уша муаллиф: XV—XIX асрлар ўзбек адабий-танқидий қарашлари тарихидан, СамДУ Асарлари, янги серия 138. Самарқанд, 1964, 16—159-бетлар.

⁴ М. Шагинян. Этюды о Низами. Ереван, 1955.

⁵ Э. Браун. Эрон адабиёти тарихи (форсча таржимаси), Техрон, 1335 ҳ.-ш.

⁶ М. Қазваний. Сўз боши: М. Авфий. Lubob ul-albob, I—II жилд, Лондон, 1903, 1906 йиллар.

⁷ А. Зарринкўб. Накди адабӣ (форс тилида), Техрон, 1338 ҳ.—ш.

адабиётшунос олимларининг бир қанча илмий тадқиқотлари яратилди. Аммо адабиётшунослик ва адабий-танқидий қарашлар тарихини яхлит тарзда ўрганиш, унинг шаклланиш ва ҳараққиёти босқичларини белгилаш соҳасида, бу ақидаларниң бадиий ижод жараёнига кўрсатган ижобий таъсири каби муҳим масалалар, гарчи нисбий бўлса-да, бир бутунлигicha ёритилгани йўқ. Шунинг билан бир қаторда бадиий ижод жараёнидаги ўзаро ижодий ҳамкорлик масаласи ҳисобга олинганда адабиётшунослик ва адабий-танқидий қарашлар тарихидаги бундай ижодий-назарий алоқаларга ҳам алохида диққат қилиш лозим.

Ҳурматли адабиёт муҳлислари, Сизларнинг ҳукмингизга ҳавола этилаётган мазкур рисола муаллифи юқорида эслатилган масалаларниң ҳаммасини батафсил ва атрофлича ёритишга даъво қилмайди. Шунинг учун бу ишни илк уриниш сифатида қабул қилишларингизни ва уни янада яхшилаш учун ўз фикр мулоҳазаларингизни дариг тутмаслигингизни илтимос қиласиз.

ИФОДАЛАНИШ УСУЛЛАРИ ВА ЖАНР РАНГ-БАРАНГЛИГИ

Ўтмишда адабиётшунослик ва адабий танқид тушунчалари ўзаро чамбарчас боғлиқ ҳолда бўлиб, адабиётшунослик атамаси ҳозир ишлатаётганимиз шаклда учрамайди. Адабий танқид билан боғлиқ бўлган сўз ва ибораларнинг қўлланилганини эса эслатиб ўтган эдик.

"Танқид" арабча — нақада сўзидан ташкил топган бўлиб, муҳокама қўлмоқ, текширмоқ, ўрганмоқ, ниманингdir ҳаққонийлиги ва тўғрилигини исботламоқ, ютуқ ва камчиликларни белгиламоқ ва, ниҳоят, бадиий асарни таҳлил қилиш, изоҳлаш каби маъноларни ифодалайди. Демак, бу ҳол танқид тушунчаси доирасининг кенглиги, унинг ҳаётдаги барча ҳодиса-воқеаларга тегишли эканини кўғсатади. Шу жиҳатдан танқид ҳаётнинг қайси бир соҳасига тегишли бўлса, у шу ном билан аталади. Жумладан, ижтимоий танқид, иқтисодий танқид ва ҳоказо.

Санъатнинг турли-туман соҳалари ва унинг ўзига хос хусусиятлари назарга олиниб, ҳозирги кунда ҳар бир соҳага тегишли танқид бир-биридан фарқ қилинади. Бунга театр танқиди, кино танқиди ва бошқаларни мисол тарзида келтириш мумкин. Санъатнинг соҳаларидан бири бўлмиш адабиёт билан боғлиқ бўлган танқид — адабий танқид деб номланади. Чунки адабий танқиднинг қизиқиш доирасини сўз орқали ўймакорларча тасвирлаш санъати ҳисобланган адабиёт ташкил этади.

Адабий танқид, бир томондан, бадиий танқиднинг шаклларидан ҳисобланса, ўзига хос хусусияти — адабий унинг қизиқиш доираси бўлиши нуқтаи назаридан адабиётшуносликнинг муҳим аҳамиятга эга бўлган ва адабий жараён тараққиётига ўзининг ҳиссасини қўшувчи қисмларидан бири ҳамдир.

Бадиий асар ёки умуман бадиий ижод адабий танқиднинг, адабий-танқидий қарашларнинг вужудга келиши сабаби бўлиб, натижа — адабий танқид, ўз навбатида, бадиий ижоднинг тараққиёти сабабига айланади, шундай қилиб, улар ўзаро алоқага киришадилар.

Х асрлардан бошланган Шарқ Уйғониши даври хусусиятлари ва ўша давр адабиётшунослигидаги янги, такрорланмас асарлар

ижод қилиш ҳақидаги назарий талаб "Панж ганж" сингари достонлар туркумини майдонга келтириб, бадий ижодни жанрий ранг-барангликка интилишга рағбатлантирган бўлса, "Панж ганж", ўз навбатида, кейинги асрларда байналмилад бадий ҳодисага айланган ҳамса ёзиш маъносини ва унинг турли йўсинларда давом этишини белгилади.

Бу фикрлар бадий ижод ҳамда адабий танқид ва адабиёт-шуносликнинг мустақиллигини инкор этмайди. Зоро уларнинг ҳар бири ҳаётни тадқиқ этишга ўзига хос тарзда ёндошади, ўзига хос тарзда фикру мулоҳаза юритади. Агар бадий ижод ҳаётни тимсол (образ) орқали акс эттиrsa, адабий танқид унинг қандайлигини текширади, адабиётшунослик эса бу тимсол (образ)нинг тарихий ва тадрижий тараққиёти қонуниятларини белгилайди. Шу жиҳатдан ижодийлик уларнинг ҳаммаси учун ҳам хос хусусиятдир.

Ўтмиш (баъзан ҳозир ҳам) бадий асар ҳақида икки хилда — оғзаки ва ёзма тарзда — фикр билдиришни учратиш мумкин.

Бадий асарнинг илк яратувчиси ҳалқ бўлганидек, бундай асарлағра биринчи бўлиб ўз муносабатини билдирувчи ҳам ҳалқнинг ўзидир.

Ҳаётнинг турли томонларини, жумладан, кишиларни, уларнинг табиий оғатларга, ташқи ва ички душманларга қарши курашини, ҳаёт учун, озодлик учун қаҳрамонлик кўрсатганингини, фазилати ва руҳий ҳолатини ифода этувчи асарларнинг майдонга келиши ва ҳалқнинг бу асарларга тўғридан-тўғри муносабатда бўлиши — асарларда тасвиrlанган ҳодиса-воқеаларни маъқуллаши, улардан завқланиши ёки, аксинча, улардан қониқмаганлиги табийдир. Демак, бадий асарнинг найдо бўлиши билан унга баҳо бериш ҳам, унинг қимматини белтилаш ҳам (қанчалик оддий бўлишидан қатъи назар) юзага келган. Бундай фикрлар ҳалқ шоирлари, бахшилари асарларини эшитганлар томонидан оғзаки тарзда ифода этилган. Бадий асар ҳақида бу тарзда фикр билдириш тўғрисида маълумотлар уччалик кўп бўлмаса-да, аммо бизгача етиб келган айрим фактлар бу анъананинг қадимийлигидан гувоҳлик беради. Жумладан, Фозил Йўлдошнинг "Санобар", "Фарҳод ва Ширин" достонларини эшитган ҳалқнинг бахшига ўз таассуротларини билдирганлиги фикримизни тасдиқлайди¹.

"Санобар" достонини эшитганлар севимли баххисига мурожаат қилиб, "бизга йиғлоқи кишилар тўғрисида эмас, балки одамни руҳан тетик қилувчи, қаҳрамонлик ва эзгуликка бошловчи кишилар ҳақидаги достонларни кўпроқ айтсангиз", — деганида;

¹ Т. Розибоев. Фозил Йўлдош ўғлининг совет давридаги ижоди. ЎзФА нашрияти, Тошкент, 1955; Е. Э. Бертельс. Навои, М.—Л., 1948, 193-бет.

Бахшининг Фарҳод ва Ширин ҳақидаги қиссани қаҳрамонларнинг вафот этиши билан эмас, балки муроду мақсадига эришиб, тўю тамошо билан якунлаш тўғрисидаги мулоҳазаларида катта ҳақиқат кўринади. Зеро, бу ҳодисада доим умид билан яшаган халқнинг бадиий асарга баҳо бериш мезони ҳам ойдинлашади.

Халқ оғзаки ижодининг асрлар давомида сақланиб, бизгача етиб келган гўзал намуналарида ана шундай муносабатнинг таъсири шубҳасизdir.

Халқ оммасининг бадиий асарларга оғзаки тарзда муносабат билдириш анъанаси турли шаклларда асрлар оша давом этди. Кейинчалик эса ёзма адабиёт намояндалари ҳам ўз мушоира ва адабий анжуманларида ундан фойдаландилар. Бундай ҳолатнинг мавжудлиги ёзма ёдгорликларда ҳам қайд қилинган. Жумладан, Алишер Навоийнинг "Ҳамсат ул-мутаҳайирин", "Мажолис уннафоис", Али Сафий ибн Ҳусайн Воиз Кошифийнинг "Латоиф ва тавоиф", Хондамирнинг "Макорим ул-ахлоқ", Восифийнинг "Бадоеъ ул-вақоеъ" каби асарларида мазкур масалага доир қимматли далиллар келтирилади. Масалан, Салмон Соважий ва Убайд Зоконий ўртасидаги мутояба, ўзбек шоири мавлоно Лутфий ва Абдураҳмон Жомий орасидаги суҳбатларнинг тасвири ва ҳоказо. Булардан Хондамирнинг "Макорим ул-ахлоқ" асарига киритган ҳикояси ниҳоятда муҳимdir.

"Мавлоно Лутфий,— деб ёзади Хондамир,— сўз лутфида ягонаи даврон эди. Ундан илгари ҳеч ким түркӣ тилда шеърни ундан яхшироқ айта олмаган. Олий ҳазрат (Навоий — Б. В.) ёшлари эндиғина тўлиб, йигитлик даври бошланган пайтларда, бир куни Лутфий хизматига борди. Лутфий ўз нозик фикрларингизнинг натижаларидан юзага чиққан бир ғазални ўқиши билан бизни баҳраманд қиласангиз, деб илтимос қилди. Ул ҳазрат бир ғазал ўқиди. Унинг матлаи мана шу:

Оразин ёпқоч, кўзимдин сочишур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким, пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғач қуёш.

Мавлавий жаноблари (Лутфий) бу ғалангали ғазални эшитиш билан ҳайрат дентизига чўмиб, шундай дейди: "Воллоҳ, агар муяссар бўлса эди, ўзимнинг ўн-ун икки минг форсий ва туркӣ байтимни шу ғазалга алмаштирадим ва бунинг юзага чиқишини зўр муваффақият ҳисоблардим"¹.

Бу лавҳа Мавлоно Лутфий ва Алишер Навоийларнинг бизга маълум асарларида қайд қилинмаган. Ёнр суҳбатда оғзаки тарзда

¹ Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. F. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1967, 45—46-бетлар.

баён қилинган мuloҳаза оғиздан-оғизга Хондамиргача етиб борган ва у муҳим аҳамиятга эга бўлган бу мусоҳабани ўз асарига киритиб, унинг бизгача етиб келишида катта хизмат қилган. Ана шу туфайлигина Алишер Навоийнинг йигитликка қадам қўйган вақтлардаёқ замонасининг машқур шоирлари эътиборини жалб этиб, таҳсилларга сазовор бўлгани бизга ойдинлашади. Демак, ёзма адабиёт намояндларининг у ёки бу асар, шеър ва байт тўғрисида мушоира ва анжуманларда, суҳбат ва учрашувларда оғзаки баён этган мuloҳазалари анча асосли ва фойдали экани маълум бўлади. Афсуски, бундай мушоира ва суҳбатлар ҳамма вақт ҳам қоғозга туширилиб, тарих ва авлодлар учун сақланган эмас. Шунинг учун бу масалага дахлдор ҳар бир далил қийматли ва мұтабардир.

Биз юқорида ёзма манбаларда адабий-танқидий қараашларнинг қоришиқ тарзда ифодаланганлигини ҳам уқтирган эдик. Шу туфайли ўтмища адабий-танқидий қараашлар, шеър ва шоирлик ҳақидаги мuloҳазалар тарихий ёдномаларда, эсдалик типидаги асарларда, девонларга ёзилган дебочаларда, маноқиб-ҳолатларда, кичик лирик жанрдаги асарларда, достонларнинг махсус бобла-рида, тазкираларда, аruz, қофия, бадоев ва саноевга доир рисолаларда, баъзан эса умуман илми адаб деб аталмиш илмлар туркумига бағишлиланган китоб ва лугатларда баён этилган.

Буларда шеър ва шеърият илмига доир назарий масалалар муаллифнинг дунёқараси, фалсафий-ижтимоий ва бадиий тафаккури доирасида турли йўналиш ва қўламда қўйилар ва ҳал қилинар ёки шунга интилиш кўзга ташланиб турар эди. Кўринадики, ўтмища адабий-танқидий қараашларни ифодалаш учун турли хилдаги адабий ва илмий манбалардан фойдаланиб келинган.

Шунинг учун ўтмиш адабиётшунослиги ва адабий танқидининг ифодаланиш "жанр"ларини уларнинг моҳиятига қараб икки гуруҳга ажратиш мумкин:

I. Бевосита "жанр"лар, яъни аслида адабиётшунослик ва адабий танқидга бағишлимаган асарларда шеър ва шоирлик, шоирлар ҳаёти ва иходига доир фикрларнинг келтирилиши.

Бу гуруҳга: 1) Фахрия; 2) Шеърий парчалар — ғазалнинг айрим байтлари, қитъа, соқийнома, кичик маснавий; 3) Илми адабга бағишлиланган асарлар; 4) достонларнинг айрим боблари; 5) тарихий ва тарихий-эсдалик асарлар; 6) насиҳатномаларни киритиш мумкин.

II. Бевосита "жанр"лар, яъни адабиётшунослик ва адабий танқид масалаларидан баҳс юритувчи асарлар гуруҳи. Бу гуруҳга: 1) Тазкира; 2) Маноқиб-ҳолатлар; 3) Аруз, қофия ва шеърий санъатларга бағишлиланган рисолалар; 4) Дебоча; 5) Рӯзнома ва ойномаларда (XIX асрнинг II ярми ва XX асрнинг аввали) эълон қилинган тақриз ва ихчам мақолаларни киритиш мумкин.

Иккинчи гуруҳга киритилганларни ўтмиш адабиётшунослиги ва адабий танқиднинг маҳсус жанрлари сифатида қараш мумкин.

Адабиётшунослик ва адабий-танқидий қарашларнинг юқорида эслатилган "жанр"ларда ифодаланишига диққат қилинса, унда ўтмиш адабиётшунослиги ва адабий танқидий қарашлари, бир томондан, бадиий сўз — адабиётнинг вазифаси, тасвир услуби, тимсоллар моҳиятига доир фикрларни, иккинчидан, шеърият назариясига доир мулоҳазаларни (аруз, қофия, бадиий санъатлар), учинчи томондан эса адабиёт тарихи, адабий жараён, шоирлар таржимаи ҳоли ҳақида (тазкира, маноқиб-ҳолотлар ва ҳоказо) озми-кўпми ўзига хос тарзда фикр юритгани кўзга ташланади. Шунинг натижасида ҳам адабиёт тарихи ва унинг тараққиёти жараёнини ўрганиш, яъни тарихий-адабий йўналишдаги ўзига хос тадқиқотлар ва ҳам бадиий ижод тараққиётининг хусусиятлари ҳақида маҳсус назарий асаллар майдонга келган. Бундай ҳол ўтмиш адабиётшунослиги ва адабий-танқидий қарашларининг тараққиётидаги йўналишлар кўламининг кенглигидан далолат беради.

Бу ўринда шуни қайд қилиш жоизки, ўзбек халқи узоқ асрлар давомида қардош форсигўй ва туркигўй — токик, озарбайжон, афғон, эрон халқлари ва Ҳиндистон билан яқин муносабатда бўлгани каби унинг адабиётшунослик ва адабий-танқидий қарашларида ҳам ана шундай илмий-ижодий ҳамкорлик кўзга ташланади. Шунинг учун бу ҳаётий ҳолатни назарда тутиб, форсий ва туркий (озарий) тилларда яратилган манбаларга ҳам мурожаат қилинади ва, шундай қилиб, илмий тафаккур бобидаги анъанавий ҳамоҳанглик, бири бирига устоз, бири бирига шогирд бўлганлик тарихи зарварақларига ҳам назар ташланади.

Қуйида адабиётшунослик ва адабий-танқидий қарашларни ифода этувчи "жанр"лар ҳақида мухтасар сўз юритилади.

БЕВОСИТА "ЖАНР"ЛАР ГУРУХИ:

1. **Фахрия.** Ўрта Осиё халқлари адабиётида шу номда адабий жанр мавжуд бўлмаса-да, аммо адабий-танқидий қарашларни ифода этиш воситаларидан бири сифатида фахрия қўлланилади. Одатан, фахрия кичик шеърий жанрлар ёки достонлар ичida келиб, унда муаллиф, бир томондан, ўз ижодиётини бирор машҳур шоир ижоди билан тенглаштирса, иккинчи томондан ўз шеърларининг қиймати ва аҳамиятига ҳам ишора қиласди. Шуни ҳам уқтириш лозимки, бадиий ижоднинг улкан намояндалари фахрияга мурожаат этганда ҳеч кимни камситмасдан ўз ижодларини мағурона намойиш этмасдан, бошқа шоир ижодининг қиймати ва аҳамиятини эътироф этган ҳолда ўз шеъриятлари тўғрисида ҳам фахрланиб сўз юритганлар. Жумладан, малик ул-калом Мавлоно Лутфий бадиий санъаткорликда шуҳрат топган

ва унинг замондоши Абдураҳмон Жомий томонидан "Баҳористон" асарида "шоири фасеҳ"— уйноқи ва гўзал сўз устаси деб баҳолланган Салмон Соважий (~~XIX~~ аср) асарларининг санъаткорлик намунаси эканини эътироф этган ҳолда ўз шеърларининг бадиийликда Салмон Соважийнинг газалларидан қолишмаслигини таъкидлайди:

Қилинг таҳсин била, Лутфийни дилшод,
Ки рангин шеъри Салмондин қолишмас.

Бундай ҳолни кўпгина шоирлар, жумладан Алишер Навоий ва Заҳириддин Бобур ижодида ҳам учратиш мумкин.

Алишер Навоий отахони Сайид Ҳасан Ардашерга йўллаган маснавий номасида Фирдавсий ва Низомий Ганжавийларнинг ижодини юксак тарзда баҳолаш билан бирга ўз ижоди ҳақида шундай деб айтган эди:

Мен ул менки то турк бедодидур,
Бу тил бирла то назм бунёдидур.
Фалак кўрмади мен каби нодире,
Низомий киби назм аро қодире.

Алишер Навоий бу фахрияда Низомий Ганжавийни "назм аро қодир" бўлибгина қолмай, балки бундай шоирни фалак кўрган эмас, унинг ижоди такрорланмас бадиий кашфиёт демоқчи ва, шунинг билан бирга, ўзини ҳам унутмайди. Туркий тилда ижод килишда нодир эканини шоирона тасвирлайди. Бобур эса ўзининг бир байтида форс – тожик адабиётининг улкан намояндаси ширинсухан Шерозлик Ҳофизни, санъаткор шоир Салмон Соважийларни бадиий сўз усталари сифатида эътироф этиб, агар менинг шеърларим бу шоирларниң ватани Форс ва Ироқи Ажамга этиб борса, Ҳофиз уларни ёдлаб олади, Салмон эса маъқуллайди, деган фикрни ифода этади:

Ироқу Форс гар етса, сенинг бу шеъринг, эй Бобур,
Ани ҳифз этгуси Ҳофиз, мусаллам тутқуси Салмон.

Шеърдаги жуда нозик томон шундаки, Бобур ўз шеърларининг мазмунан юксаклигини "Ҳофиз уларни ёдлаб олади" тарзида, бадиий жиҳатдан баркамоллигини эса "Салмон маъқуллайди" тарзида фахр билан эслатмоқда.

Маълумки, Ҳофиз Шерозий гўзал ва мазмунан юксак асарлар муаллифи сифатида танилган бўлса, Салмон бадиий санъаткорлик билан асар яратишида тенгсиз шоир эди. Демак, ана шундай машҳур устозлар Заҳириддин Бобур шеърини ёллар ёки маъқуллар эканлар, бу шеърларнинг ҳам юксак мазмунли ва санъаткорлик билан яратилганлигига фахр билан қилинган ишорадир. Қўринадики, Бобур ўз байтида, бир томондан, машҳур ўтмиш-

дошларини эътироф этади, иккинчи томондан эса ўз шеърларигилан одоб ва назокат доирасида фаҳранади.

Худди шундай назокат ва одоб билан иш тутиш XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошларида яшаб ижод этган шоир Ҳумулийда ҳам кўзга ташланади. У бир байтида Алишер Навоийнинг шуҳратига ишора қилиб, ўзининг шеърият бобидаги санъаткорлигини ҳам уқтириб, ёзади:

Гар Навоий лутфидин бўлди Ҳурносон бўстон,
Тоза шеърингдин Ҳумулий, мулки Турон бўлди бор.

Яхши ният билан айтилган бундай фаҳриялар санъаткор шоирнинг шуҳратини, маҳоратини тан олиш билан бирга улардан ижодий мадад исташ, улар ижодиётининг ибрат ва намуна эканини таъкидлашни ҳам назарда тутади. Ана шу жиҳатдан олиб қараганда, фаҳрияд, гарчи умумий тарзда бўлса-да, бирор бир шоир ижодига маълум муносабатни билдириш, уларни тарғиб қилиши мақсади ҳам ифода этилади..

Шуни ҳам эслатиши жоизки, холис ниятли шоирлар фаҳриядан унумли ва яхши мақсадда фойдаланиб, ўтмишдаги ёки замондошлари бўлмиш сўз санъаткорига эҳтиромларини, уларга тенглашиб орзусини ифода этган бўлсалар, айрим шоирлар эса фаҳрияни машҳур сўз санъаткорларини камситиш орқали ўзларини манманлик билан улардан устун қўйиш воситасига айлантиришга ҳам уринган эдилар.

Масалан, XIX асрнинг биринчи ярмидаги адабий оқимнинг вакилларидан бўлмиш Фазлий "ўз асримнинг Низомийси, Жомийси ва Навоийсиман",— деб даъво қилиб чиқади:

Манам Фазлии номвар дар замон,
Низомии аспи худам дар сухан.
Ба гуфтор дорам зи Чомий нишон,
Ба ашъори туркӣ Навоий баён.

Мазмуни:

Мен замоннинг машҳур Фазлийсиман,
Сўзда асрнинг Низомийсиман.
Сўзлашда Жомийдан нишоним бор,
Туркӣда ашъорим Навоий баён.

Шу даврнинг Мушриф тахаллусли шоири эса замондошларидан ҳам ўтиб кетиб, машҳур Заҳириддин Бобурни рўй-рост камситади ва таҳқирлайди:

Ақли Бобур кай расад дар поян шеъри Амир,
Дарки сад султон Ҳусайн омад кучо дар фаҳми он.

Бунда Мушриф "Амир Умархон шеърларини тушунишга Бобурнинг ақли етмайды, юзта Султон Ҳусайн Бойқаро бўлса ҳам уларнинг маъносини чақа олмайди"— дейишгача етиб боради.

Бундай ҳол маддоҳликнинг нақадар заарали эканлигининг нишонасидири. Қўйон хони Умархон Амирийнинг маддоҳи Мушриф ўз "олийҳазрати"дан каттароқ улуш олиш учун жаҳоншумул ижодиёт эгаси Заҳириддин Бобурни камситишдан ҳам қайтмайди. Ваҳоланки, худди шу даврда Бобур нафақат Шарқда, балки Гарбда ҳам шуҳрат таратган, асарлари инглиз тилига таржима қилинаётган эди.

Холис ниятли адабиёт намояндлари ва халқ оммаси юқоридагидек шоирларнинг манманлиги, одобсизлигини қоралаганлар. Жумладан, XVII асрда яшаган Ниёзий тахаллусли бир шоир ўзини замонасининг Ҳусрав Деҳлавийси деб даъво қилгани, Абдураҳмон Жомийни эса менсимаганлиги учун Самарқанд шеърият муҳлислари уни шаҳардан қувиб юборганлар ва қайтиб келишига йўл қўймаганлар. Натижада бу шоирнамо шахс Афғонистон ва Бадаҳшонда сарсон-саргардон бўлиб юргач охирида Ҳиндистоннинг Татта шаҳрига боришга мажбур бўлган экан¹.

Шундай қилиб, фахрияда шоирлар ҳақида мухтасар тарзда турли мавқедан туриб умумий фикр юритиш кўзга ташланади. Бу ҳол адабий қарашлар ўртасидаги қарама-қаршиликнинг фахрияда ҳам инъикос этилганлигидан гувоҳлик беради.

2. Шеърий парчалар. Бундай ибора остида адабий-танқидий қарашларнинг турли кичик шеърий шаклларда ифода этилиши назарда тутилади. Шоирлар ўз салафлари, замондошлари, уларнинг асарларига бўлган муносабатларини ҳамда умуман шеър ва шоирликка доир тушунчаларини ғазал, қитъа, кичик ҳажмдаги маснавий, қитъа, соқинома ва шунга ўхшаш жанрларда ҳам ифода этардилар. XIV аср намояндаси Сайфи Саройининг кичик маснавийси, Алишер Навоийнинг "Хазойин ул-маоний"сидаги қитъа ва соқиномаси, кейинчалик Мунис, Махмур, Комил, Фурқат каби шоирлар томонидан турли жанрларда яратилган асарлар айтилганларга мисол бўла олади. Жумладан, Алишер Навоий "Хазойин ул-маоний"сидаги соқинома бу жиҳатдан диққатга сазовордир². Шоир умрининг охирида ёзилган бу асар анъянавий соқиномалар доирасини кенгайтиради, уни маълум маънода шеърий эсдалик даражасига кўтаради. Худди шу муносабат билан унда замонасидаги шоҳу шоҳзодалар, шоиру адиблар тўғрисида алоҳида-

¹ Тазкират уш-шуарои Жаҳонгирий, Қарачи, 1976, 23, 57-бетлар (форс-тожик тилида).

² Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. Фавойид ул-кибар, ЎзФЛ нашриёти, Тошкент, 1960, 685—721-бетлар.

алоҳида сўз юритилган. Шоирлардан Ҳасан Ардашер, Шайхим Суҳайлий, Туфайлий ва бошқалар ҳақидаги бўлимларда Алишер Навоий ўша мұсылмифлар билан бўлган муносабати ва улар ижодиётининг мұхим томонларини баён этади. Фикримизнинг далили сифатида соқиноманинг 22, 23, 26-бўлимларини эслатиши мумкин.

Алишер Навоий соқиноманинг 22-бўлимида:

Саъдию Ҳусраву Салмону Камол,
Ким эди ҳар бири бешибҳу мисол.
Гарчи тарҳ эти барин мутавори,
Сен алар ўрнидадурсен бори,—

деб, Шайхимбек Суҳайлий ва унинг билан бўлган муносабатларини ёритса, 26-бўлимида эса устоди ва отахони Сайид Ҳасан Ардашер тўғрисим сўз юритиб, уларнинг шахсий фазилатлари ва ижодиётлари юртбахш эканлигини таъкидлайди, 23-бўлима шоир Туфайлий ҳақида баҳс юритиб, унинг қасида соҳасида қўлга киритган мувадҳифақиятларини қайд қилиб, унинг камчилиги сифатида кам ёзишга ҳам ишора қилиб ўтади:

Кам демак сўзни ҳунар келди мудом,
Санга лекин бу эрур айби тамом.

Шундай қилиб, Алишер Навоий соқиноманинг маълум бўлимларида замонасида айrim шоирларнинг таржимаи ҳоли ва иходий фаолияти ҳақида маълумотлар беради, уларга бўлган муносабатини билдиради. Агар биз соқиномадаги маълум шоирларга багишланган бўлимларни Сайфи Саройининг кичик маснавийсида шоирлик ҳақида умумий тарзда баён этган фикрлари билан чоғиштираск, унда адабий-танқидий қарашларнинг XV асрда қанчалик илгарилаб кетганини, умумийликдан фардийликка томон силжиганини, алоҳида шоир ва унинг иходи ҳақида мулоҳаза юритилганини кўрамиз. Бундай ҳол кейинги асрлард ҳам давом этиб, яна янги хусусиятларни, жумладан ҳажвийликни ҳам (масалан, Махмурнинг "Амаким" шеъри ҳамда Фазлийнинг шеърлари) қамраб олади. Натижада кичик ҳажмдаги парчаларда шеър ва шоирлик ҳақидаги икки мафкуранинг ақидалари ифодалана бориб, у ҳам адабий-танқидий қарашларнинг гоявий кураш майдонига айланади. Шу жиҳатдан қараганда ҳолис адабий оқим вакилларининг бу соҳадаги хизматлари диққатга сазовордир. Чунки улар бундай шеърларда, бир томондан, ўзларининг бадиий қарашларини, у ёки бу шоир, унинг иходига бўлган муносабатларини билдириб, адабий-танқидий қарашларни ифода этиш жанрларини бойитган бўлсалар, иккинчи томондан, нохолис адабий оқим ва унинг намояндалари ижодининг моҳиятини фоши этдилар.

Айтилганларни Шермуҳаммад Мунисдан олинган айrim мисоллар билан далилламоқчимиз.

Муниснинг девонида "шеър" ва "шуаро" деб аталган шеърлар бор. Булардан биринчиси шеър ва унинг моҳиятига багишланган бўлиб, иккинчисида замонасида ҳолис шоирларнинг аччиқ тақдиридан баҳс юритилган.

Диққатга сазовор жойи шундаки, Мунис "Шеър" деб номланган қитъасида шеърни қандай тушунажаги ва унинг ижтимоий вазифаси хусусида сўз юритади:

Шеър ул тиги дудамдурким, жаҳонни фатҳ этар,
Чекмайин лашкар гар олса илгига ҳар подшоҳ.

Шеър ул неъмат эрурким, ҳар неча базл этсалар,
Лаззати ортар, даги қадриға топмас нуқс роҳ.

Шеър ул маҳкам иморатдурки, сели ҳодисот,
Айламас, ҳар неча бўлса тунд, бунёдин табоҳ.

Ҳар киши ким хотами шеър узра оти тутса нақш,
Мадҳи бешак, шаҳди шуҳрат бошига бўлгай кулоҳ.

Балки шеър афзалдуур фарзанддинким, шеърни,
Насли боқидин бақолигдур, дер аҳли интибоҳ.

Шеърдин топмоғлиғига Санжару Султон Ҳусайн,
Номи боқий — Анварий бирла Навоийдур гувоҳ.

Ёзди Фирдавсий анинг отига чун "Шоҳнома"ни,
Ўтти гардундин ливоий шуҳрати Маҳмуд шоҳ.

Бас эрур вожиб сенга айлаб ҳамиша тарбият,
Менки Мунисман мени қилмоқ Навоий дастгоҳ¹.

Тўғри, бунда шоирнинг ақидаси тўлалигича баён этилмаган. Аммо қитъа имконияти ва ўз замонаси тушунчаси доирасида шеърни ўткир тигта, лаззатли неъматга, мустаҳкам иморатга ўхшатиш орқали унинг ижтимоий ҳаётдаги мавқеини белгилашга интилиш, ҳақиқий шеър шоир номини абадий қолдиражагини таъкидлаш диққатга сазовордир. Қизиги шундаки, шоир шеърни вайроналик я ӯлим келтирувчи урушга қарама-қарши қўяди, уни ўша замондаги кенг ҳалқ оммаси учун ниҳоят қадрли бўлган лаззатли неъмат билан тенглаштиради. Бунда шоир, бир томондан, шеърнинг гоявий қурол эканлигини уқтиrsa, иккинчи томондан унинг маънавий озиқалигига ишора қилмоқда. Демак, шоирнинг тушунишича, ҳақиқий шеър ижтимоий ҳаётда мухим мавқеъга эга.

¹ Мунис. Сайланма. Тошкент, Гафур Ўлом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980, 14-бет.

Шоир ўзининг "Шуаро" ва "сўз" радибли шеърларида эса ана шундай аҳамиятга молик бадий асарлар ўша замонда қадрланмаганини ифодалаб:

Хоҳ назму хоҳ наср ўлсун фазилат аҳлидек,
Хорлиғ домонига чекмиш оёқ якбора сўз¹,

— деб кўрсатган бўлса, уларнинг яратувчилари, яъни шоирлар "қон ютгандари", "емакка ион", "иқболдин нишон" тола олмай хор-зорликда умр кечирганликларини ёзди. Ана шу ҳолат туфайли шоир фифон гавҳарларини назм этади ("назм этар гавҳари фифон шуаро"), шеърни ўзига "ёри ҳамзабон" деб билиб:²

Дардманду жафокаш элга қилур,
Назм ила дардими баён шуаро².

Бунда шоирнинг шеър ва шоирлик тўғрисидаги яна бир муҳим тутунчаси, яъни шеър ҳаётни акс этигувчи восита эканлиги, шоир эса ўз ҳаёти, ўз муҳити воқеаларини назмга тизгувчи шахс бўлмоғи кераклиги ҳақидаги фикрлари ифода этилмоқда. Бу билан Мунис шеър ва шоирлик ҳақидаги мулоҳазаси доирасиниң кенгайтиради, ўзгача қилиб айтганда, у бадий тасвир ҳодисаси ва уни акс этиш услуби тўғрисида сўз юритгандай бўлади. Бундай ҳолат эса Зокиржон Фурқатнинг "Шоир аҳволи ва шеър мубалагаси хусусида" деб номланган машҳур маснавийсида янада аниқроқ ўз ифодасини тоғган. Албатта, бу икки муаллифнинг эслатилган асарларида шоир, шеър, ҳаёт ва уни тасвирлаш услуби ҳақиқа сўз юритған бўлса-да, уларнинг ҳар бири яна ўзига хос хусусиятлари билан ажralиб туради: Мунис шоирнинг "дардманду жафокаш, элнинг дардими назмга тизгувчи" эканлиги ҳақида сўз юритди; Фурқат тушунчиасида эса, шоир ҳаёт ва инсондаги гўзалликнинг қуйловчисидир.

Демак, бунда ҳаётни тасвирлашдаги икки услуб кўзга ташланади. Агар бу тушунчаларни ҳозирги адабиётшунослик атамалари билан ифодалайдиган бўлсак, унда сўз реалистик ва романтик тасвир усууллари устида бормоқда. Бу эса ўз навбатида, адабий жараёндаги услуб ранг-баранглигига ишоради. Бундан кўринадики, турли шеърий парчаларда адабий-танқидий қарашлар ифода этилар экан, улар давр ва шоирнинг ижодий мавқеи, бадий қарашлари асосида ижодий жараённинг муҳим муаммоларини ўзига хос тарзда акс этиради.

¹ Мунис. Сайламма, 15-бет.

² Мунис. Сайламма, 12-бет.

3. Илми адабга доир асарлар. Шарқда ўн икки қисмдан, жумладан лугат, сарф, наҳв, маони, баён, аruz, қофия, саноёс каби илмлар туркумини илми адаб деб атаганлар. Ўрта аср адаблари асарларида бу илмлар кўпинча қоришиқ тарзда кўринган, яъни муаллиф ўзининг асарларида илми адабнинг турли соҳалари бўйича мулоҳаза юритган, уларни бир-бири билан боғли тарзда тавсиф қилган ва шарҳлаган. Шунинг натижасида шеър ва шоирлик ҳақидаги фикрлар турли илмлар ҳақида баҳс юритилганда ҳам баён қилинган. Бундай тарзда мулоҳаза юритишни IX—X асрда яшаб ижод этган, муаллими соний — иккинчи муаллим номи билан шуҳрат қозонган Абу Наср Муҳаммад ал-Форобий (873—950)нинг "Эҳсо ул-улум", "Китоб ул-Фусул ул-маданий" ва хусусан "Шоирлар санъати қонунлари ҳақида рисола"¹ асарларида; XI асрда фаолият кўрсатган Абу Райхон Берунийнинг "Ал-осор ул-боқия ан ал-қурун ул-ҳолия" ("Ўтмиш даврдан қолган ёдгорликлар"), "Китобу мо лил ҳинд мин маъқуллатин фил ақли ав марзулатин" ("Ҳиндларнинг ақлга сигадиган ва сигмайдиган таълимотларини аниқлаш китоби") қисқаси "Ҳиндистон" ва бошқа асарларида², Абу Али ибн Синонинг "Шифо" китобида учратиш мумкин. Шу асрда яшаб ижод этган Абдулқодир Журжоний ҳам ўзининг "Асрор ул-балога фи илми баён" номли асарида шеърият назариясига доир анчагина мулоҳаза юритган. Абдулқодир Журжонийнинг шундай фикрларидан бири шеъриятда шакл ва мазмун масаласига даҳлдордир. Муаллиф бадий ижодиётда мазмун ва шаклнинг ўзаро боғланганлиги ва, шунинг билан бирга, мазмуннинг шаклга нисбатац устунлиги ҳақида қизиқ мулоҳаза юритган. У ёзди: "Энг яхшиси маънони ўз табиати ва ўз ихтиёрига қўй, токи у ўзига мос сўзларни (шаклни) ўзи топа олсин". Ана шу фикрни қувватловчи бир мулоҳаза унинг "Ал-мадҳал" деб аталувчи иккинчи асарида ҳам мавжуд. Жумладан, асрда сўз ва унинг хусусиятларини баён этган муаллиф: "сўз юмшоқ ва қаттиқ овозлари (товушлари) билан эмас, балки маъносидаги хусусият ва устунлик билан фасеҳ (ёқимли) бўлади", деб ёзган эди³. Бундай фикрлар

¹ Абу Наср Форобий. Шоирлар санъати қонунлари ҳақида рисола. Арабчадан А. Ирисов таржимаси. "Ўзбек тили ва адабиёти" ойномаси, 1976, 3-сон, 57—64-бетлар.

² А. Қаюмов. Беруний ва адабиёт. Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1974.

³ Бизнинг диққатимизни бу манбаларга қаратган ва араб тилидан таржима қилишга кўмаклашган раҳматли проф. Абдураҳмон Саъдийнинг хотираси ҳамиша барҳаётдир.

Абулқосим Маҳмуд Замахшарий, Юсуф Саккокий, Тафтазоний, Сайд Шариф Журжоний каби ўз замонасинг етакчи ало-малари асрларида ҳам ажойиб тарзда баён этилган.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, илми адабга багишланган асрлар майдонга келиши билан бирга XI асрдан бошлаб унинг турли бўлимлари алоҳида-алоҳида тарзда ҳам давом эта бошлиди. Шунинг натижасида аруз, қофия ва шеърий санъатларга багишланган рисолалар ҳам яратилаверди. Натижада уларнинг ҳар бири шеърият назариясининг мустақил илми даражасига кўтарилиб, бу соҳада форс-тожик ва ўзбек тилида кўпгина асрлар майдонга келди.

Туркий халқлар бадиий ижодиёти асосида илми адаб доирасидаги асрлар XI асрданоқ майдонга келди. Бунга Маҳмуд Қошғарийнинг "Девони луготит турк" асарини мисол сифатида эслатиш мумкинки, унда шеъриятта доир айрим атамаларнинг шарҳи келтирилган.

4. Достонларнинг айрим боблари. Адабий-танқидий қарашлар, шеър ва шоирлик ҳақидаги мулоҳазалар достонлар ёки достонлар туркуми бўлмиш "Панж Ганж", "Хамса", "Ҳафт авранг"ларда ҳам ифода этилди.

Сўзнинг аҳамияти ва шоирлар тўғрисида сўз юритилганликни Фирдавсий "Шоҳнома"си, Низомий Ганжавий "Панж ганжи" Юсуф Хос Ҳожибининг "Қутадгу билиг"и, Алишер Навоий "Хамса"си ва "Лисон ут-тайр"и, Нишотийнинг "Хусн ва Дил"и Очилдимурод Мирий достонларида кузатиш мумкин.

Жумладан, Алишер Навоий ўзининг "Хамса" достонларида Низомий, Хусрав Дехлавий, Абдураҳмон Жомий, Ашраф Марогавий, Шайхим Суҳайлий каби сўз санъаткорлари ва уларнинг асрлари ҳақида асрлардаги, айрим воқея, тимсол талқинин муносабатлари тўғрисида мулоҳаза юритади, шеър ва шоирликнинг муҳим масалалари (шеърдаги мазмун ва шакл, рост в ёлғон, бъязи жанрлар, жумладан маснавий; анъана ва янгилияратиши масалалари) қаламга олиниб, ниҳоятда диққатга сазово фикрлар баён этилади. "Лисон ут-тайр"да ҳам Навоий бу хилдаг фикрлар билан бирга машҳур шоир Фаридиддин Аттор ва унин "Мантиқ ут-тайр" достони ҳақида, ўзи ва Аттор ўртасидан ижодий ҳамкорлик (қақнус ҳикояси) тўғрисида ажойиб тарзд сўз юритади.

Нишотийнинг "Хусн ва Дил", Очилдимурод Мирийнинг "Рустам ва Суҳроб" достонларида эса бу анъаналар даво этирилди.

Очилдимурод Мирий "Рустам ва Суҳроб" достонининг ёзилни сабабларига тўхталиб, Фирдавсий ва унинг шу номдаги аср тўғрисида ёзди:

Фирдавсийки мулки назм шоҳи,
"Шоҳнома"сидур бу сўз гувоҳи.
Сўз қасри буюк жаноб алидин,
Фирдавс гули аён тилидан.

Фирдавсча назмин иштиёқи,
Андинму магар бу бир равоқи.
Ким онда бўлиб фасона оғоз,
Рустам ғамидин тарона оғоз.

Назм элчисин айламиш равона,
Ғам кишваридин очиб фасона...
Бу қиссанга обу ранг бермиш,
Ё ҳам қад учун ҳаданг бермиш.

Бу қиссанки маҳзи дарду ғамдур,
Гар Рустам эрур қадида ҳамдур.
Фикр этдим ўзум-ўзумга монанд,
Рустам ғамидур ғамимга пайванд.

Онинг ғамидин қиласай фасона,
Ўз мотамим этгали баҳона...

Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

5. Тарих ва тарихий-эсдалик асрлари. Адабий жараён ва унинг вакиллари ҳақидаги маълумотлар Мирхонднинг "Равзат ус-сафо", Хондамирнинг "Ҳабиб ус-сияр"¹, Мунис Хоразмийнинг "Фирдавс ул-иқбол" каби тарихий асрларида, Заҳиридин Муҳаммад Бобурнинг "Бобурнома", Зайниддин Маҳмуд Восифийнинг "Бадоеъ ул-вақоєъ" сингари ёдномаларида ҳам келтирилди. Бу маълумотлар шоирларнинг ҳасти ва ижодини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга эканлиги билан бирга ўша асрлар муаллифларнинг адабий жараёнга бўлган муносабатларини ёритишда ҳам қўл келади.

6. Насиҳатномалар. Аслида панд-насиҳат йўналишидаги айрим асрларида шеър ва шоирлик хусусиятлари ҳақида айрим боблар ажратилган. Жумладан, Кайковуснинг "Насиҳатнома" ёки "Қобуснома"си, Низомий Арузий Самарқандийнинг "Мажмаъ ун-наводур" ёки "Чаҳор мақола"си ана шундай асрлар сирасига киради. Бу асрларда муаллифларнинг адабиётшунослик ва адабий-танқидий қарашлар, шеър ва шоирлик ҳақидаги мулоҳазалари баён этилган.

¹ Бундай маълумотларнинг Алишер Навоийга доир қисмлари "Навоий замони шоҳлари хотирасида" (Тошкент, F. Ғулом номидаги Адабиёт ва Санъат нашриёти, 1985) китобида нашр этирилган.

Шундай қилиб, адабиётшунослик ва адабий танқиднинг бавсита жанрлар гуруҳига мансуб манбалар адабиётшунослик ва адабий танқид тарихини мукаммалроқ ўрганишга хизмат қила дилар.

Адабиётшунослик ва адабий танқиднинг бевосита жанрлар тазкира, маноқиб ҳолот, шеърият назариясига бағишиланган рисолалар таркибига (аруз, қофия, санъатлар), дебочаларни ҳамда XIX асрнинг иккинчи ярми XX асрнинг бошларида рўзнома в ойнома саҳифаларида босилган турли ҳил мақолаларни киритиш мумкин.

1. Тазкиралар. Тазкира арабча зикр сўзидан тузилган бўлиб эсадлик дафтари маъносини англатади. Шу жиҳатдан олиб қарашгандан, тазкира маълум даврда бўлиб ўтган ёки муаллифнинг ўбшидан кечирган ҳодиса-воқеаларни, ҳамда машҳур шахсларни ҳаёти ҳақидаги маълумотларни қайд қилувчи асардир. Тазкири тазкира тарих, фалсафа, санъатнинг турли соҳаларига бағишиланган бўлиши мумкин. Жумладан, Фаридиддин Атторнинг "Тазкират ул-авлие", Гулом Муҳаммад Деҳлавийнинг "Тазкира хушнависон", Садри Зиёнинг "Тазкираи ҳумақо" каби асарларни шундай кенг маънодаги тазкиралардир. Тор маънодаги тазкири арабий-танқидий қарашларни ифода этувчи, адабиёт тарихини, маълум давр шоирлари ҳаёти ва ижодини ўрганишни бағишиланган адабиётшунослик асаридир. Биз ҳам ана шу хилдаги тазкиралар ва уларнинг хусусиятларини тадқиқ этамиз.

Шарқ адабиётидаги тазкира ёзиш анъанаси узоқ тарихга эга. Ана шу давр ичидаги тазкира мазмун ва шакл жиҳатидан каттаги ўзгаришини бошдан кечирди.

IX—X асрлардаги араб адабиётшунослигида шундай асарлар нинг Абу Абдуллоҳ ибн Саллом ал-Жумаҳий ("Табақот аш-шаро'"), Абдулла ибн Муслим Диноварий ("Аш-шэър ва шуаро'"), Абу Мансур ас-Саолибий ("Иатимат ад-даҳр") ва бошқа кўпгин олимлар томонидан яратилгани кўзга ташланади. Уларнинг асарияти араб шеърияти тадқиқотига бағишиланган бўлса ҳам, аммо бальзиларида араб тилида ижод этган ўртаосиёлик қаламкашларни ҳақида қийматли маълумотлар мавжуд. Шулардан бирни Абу

Мансур Саолибийнинг "Иатимат ад-даҳр фи маҳосин аҳл ал-аср" номли машҳур тазкирасидир¹.

Муаллифнинг замондошларига бағишиланган бу тазкира ноёб ҳалилларни қамраб олгани, ўша давр шоирларидан кўпчилигининг зикрини қайд қилгани билан фақат араб адабиётшунослиги учун эмас, балки Мовароунахр ва Хурсондаги адабий мұхит ҳақида тўлароқ тасаввурга эга бўлишда мұхим аҳамиятга эгадир².

Демак, замондош шоирлар ҳақида тазкира ёзиш X асрдан олар адабиётшунослигидаги маълум эди. Кейинчалик эса, хусусан XIII асрдан бошлаб Ўрта Осиё ҳалқлари тилида, жумладан форс-тоҷик тилида тазкиралар майдонга кела бошлади. Шулардан бирни Муҳаммад Авфий Бухорийнинг "Лубоб ул-албоб" ("Билимлар магзи") ини эслатиш мумкин. Бу тазкира "Иатимат ад-даҳр" каби шоирлар давомида яшаб ижод этган қалам аҳли тилга олинади. Бунинг натижасида тазкира ёзиш анъанасига янги йўналиш, яъни ҳам ўтмиш ва ҳам замондош шоирларга бағишиланган, тарихий замонавий йўналишда битилган тазкиралар кириб келди.

Муҳаммад Авфий аслан Бухоролик бўлиб, Самарқандда яшаб, кейинчалик Хурсонга сафар қилиб ва, ниҳоят, Ҳиндистонда ургун бўлиб қолган адиллардандир. Унинг "Лубоб ул-албоб" ("Билимлар магзи") номи билан шуҳрат қозонган тазкираси 1221 йилда Ҳинд ўлкасида ёзил тутагилган.

Тазкирада шеър ва шоирлар хусусиятларига бағишиланган тоҳида боблардан ташқари уч аср мобайнида яшаб ижод этган 300 шоирнинг таржимаи ҳоли ва ижоди ҳақида маълумот ҳамда сарларидан намуналар келтирилган. Шуни таъкидлаш лозимки, Муҳаммад Авфий шоирларни зикр этар экан, ўша даврдаги адабий жараёнда мавжуд бўлган икки йўналишни таъкидлаб, бир гуруҳ шоирлар ижодиётини Рӯдакий услугуга ("Равони Рӯдакий") мансублигини қайд қиласа, бошқа бир гуруҳдаги шоирлар ижодиётини Унсурий услугуга ("Равони Унсурий") мансуб деб билади.

Фикримизнинг исботи сифатида қўйидагиларни келтириш мумкин. Авфий ўз тазкирасида Низомий Ганжавий ва унинг "Хамса"сидаги достонлар, жумладан "Хусрав ва Ширин" ҳақида ўхталиб, шундай ёзади: "Чун дар ширинсуханӣ бар сарири фазл Ҳусрав буд, қиссаи "Хусрав ва Ширин" чунон назм кард, ки

¹ Кейинги йилларда форс-тоҷик ва урду тилиларида Ҳиндистон, Покистон Афғонистон ва Эронда ёзилган турли ҳил тазкираларни махсус ўрганиш бораси Покистон ва Эрон олимлари айрим ишларни амалга ошириллар. Шундай ишларни покистонлик доктор Сайд Алиризо Нақавийнинг "Ҳиндистон ва Покистонда форсий тазкиралар" (Техрон, 1968, 904-бет), Эрон адабиётшуноси Аҳмад Гулӣ Маонийнинг "Форсий тазкиралар тарихи" (Техрон, 1970, 1-том) каби асарлар кўрсатиш мумкин.

² Бу ҳақда И. Абдуллаевнинг "Абу Мансур ас-Саолибийнинг ҳаёти ва ижоди" номли мақоласида мұхим фикрлар баён этилган. Қаралсин: Абу Мансур ас-Саолибий. Иатимат ад-даҳр, УзССР: Фан, Тошкент, 1976, 23 ва кейинги бетлар.

равони Унсурй талхком шуд¹. (Мазмуни: Низомий ширинбаёнига таҳтининг султони бўлгани учун "Хусрав ва Ширин" қиссасини шундай тарзда яратдики, Унсурийнинг услуби унинг олдидашарманда бўлиб қолди.)

Кўринадики, Авфий улуғ озарбайжон шоири Низомий услубини Унсурий услугубидан устун қўяди ва, шундай қилиб, Рӯдакий Низомий, Фирдавсийларни ниҳоят эҳтирос билан тилга олади.

Маддоҳлик адабий йўналиши — Унсурий услуби тарафдорларро ҳақида эса, "баён руҳсорини тамаъ тутуни билан хира ва фазлу фасоҳат кўзини ҳәёсизлик ва беадаблик губори билан хирадаштиради"², — деб уларга нисбатан ўзининг салбий муносабатини билдириган эди, Авфий.

Демак, Авфий уч асрлик адабиёт тарихини кўздан кечиради, бу давр орасида яшаган шоирлар ижодини эслар экан, бу бодалилларни маълум нуқтаи назар, муайян адабий-танқидий қарашлар асосида умумлаштиради, унга баҳо беради. Худди авшу жараёнда у ўзининг нуктасанж адабиётшунос эканини ишмойиш этади. Авфий ўз тазкираси билан X—XIII асрлардаги форс-тожик тилидаги адабиёт тарихининг ўзига хос лавҳаларини майдонга келтиради, гўё унинг босиб ўтган йўлини умумлаштиради. Бу тазкиранинг яна бир хусусияти шундан иборатки муаллиф асарга турли ҳалқларнинг (тожик, ҳинд, эрон, озарбайжон, афон) форс-тожик тилида ижод қўилган вакилларини киритиб, уларга нисбатан холисона муносабатда бўлишга интиди. Бундай холислик, айни пайтда бир неча ҳалқлар вакилларини иходидан баҳс юритиши Ўрта Осиё ва Хуросонда яратилган кўпигина тазкираларда давом эттирилди.

"Лубоб ул-албоб"нинг майдонга келиши билан Шарқ тазкиранавислигига тарихий-замонавий тазкиралар ёзиш анъанаси ҳақириб келди. Агар замондошларга багишлиланган тазкиралар ара адабиётшунослигига "Йатимат ад-даҳр" мисолида кўрингани ҳа собга олинса, унда Мовароунихар ва Хуросон тазкиранавислиги бундай асарлар ҳали мавжуд эмас эди. Аммо шуни ҳам таъкилаш керакки, тарихий-замонавий тазкира замондошларига багишлиланган тазкиралар вазифасини ҳам бажарар эди. Чунки уларни маълум бобларида тазкира муаллифига замондош бўлган шоирларни ҳам зикр қилинار эди. Жумладан, "Лубоб ул-албоб"нинг охир XI—XII боблари ана шундай хусусиятга эга эди.

Мовароунихар ва Хуросондаги тазкирачилик анъанасида Авфий келиб тарихий-замонавий ва замондошларга багишлиланган тазкиралар майдонга келди. Бундай ҳол тазкира тараққиётини ёрқин далилларидан эди. Шу жиҳатдан XV асрда, бир томонда

¹ М. Авфий. Lubob ul-albab. II жилд, Лейден, 1903, 396-бет.

² М. Авфий. Lubob ul-albab, I жилд, Лейден, 1906, 12-бет.

Давлатшоҳ ибн Бахтишоҳ Самарқандийнинг форс-тожик тилидаги "Тазкират уш-шуаро"си тарихий-замонавий тазкиралар йўналишида яратилган бўлса, иккинчи томондан, Мовароунихар ва Хуросонда ўзбек тилида замондошларга багишлиланган биринчи тазкира ҳам майдонга келди. Бу анъанага асос солган адабиётшунос олим Алишер Навоий эди. Унинг "Мажолис ун-нафоис" асари кўпигина хусусиятлари билан XVI—XIX асрлар давомида ўзбек, тожик, озарбайжон ва форс тилиларида яратилган тазкираларга намуна — ибрат бўлди.

Замондошларга багишлиланган тазкиралар тарихий-замонавий тазкиралардан ўзига хос хусусиятлари билан ажralиб туради. Бундай фарқлардан биринчиси шундан иборатки, замондошларга багишлиланган тазкиралар тарихий-замонавий тазкираларда учровчи номустақишликдан ҳолидирлар. Маълумки, тарихий-замонавий тазкиралар қанчалик кўп тарихий муддатни қамраб олса, унинг муаллифи узоқ ўтмишда яшаган шоирлар ҳақида гапиргандা бошқа манбаларнинг маълумотларига таянади. Натижада ўша манбалардаги нуқсон ёки като фикрлар тазкирадан тазкирага ўтиб келавериб, ўқувчиларда нотўғри тасаввур ҳосил қилдиради. Жумладан, Давлатшоҳ ўзининг тазкирасида XII асрда яшаган Низомий Арузий Самарқандий ҳақида сўз юритиб, уни "Вис ва Ромин" достонининг муаллифи дейди, қолаверса, Низомий Ганжавий ҳам "Хамса"дан олдин ана шу номдаги асар ёзган деган кўпол хотога йўл қўяди. Ваҳоланки, Низомий Арузий ҳам, Низомий Ганжавий ҳам "Вис ва Ромин" деган асар ёзган эмаслар. Маскур асарнинг асл муаллифи Фахриддин Журжонийдир.

Тарихий-замонавий тазкираларнинг муаллифлари ўзлари яшаб ижод этган давр шоирлари ҳақида сўз юритсалар, уларнинг маълумоти асосли, ишончли бўлиши табиий. Чунки уларнинг муаллифлари тазкирада зикр қилинган шоирлар билан ё шахсан сухбатда бўлишган ва ёки ишончли кишилар орқали улардан хабар топишган. Ана шу нуқтаи назардан замондошларга багишлиланган тазкираларнинг афзалияти кўзга ташланиб туради. Иккичидан, агар тарихий-замонавий тазкиралар бир неча асрни ҳамраб олуви чадабий ҳаёт ҳақида маълум тасаввур берса, замондошларга багишлиланган тазкираларда муаллиф яшаган давр адабий муҳити тўғрисида атрофлича сўз юритилади. Натижада улар маълум тарихий давр адабий муҳити ҳақида ўзига хос лавҳалар бўлиб қолади. Учинчидан, тарихий-замонавий тазкиралар бир неча аср шоирлари ҳақида фикрларни қамраб олиб, уларда асосан машҳур қаламкашлар зикр қилинади. Қобилиятилли қобилиятли қаламкашларнинг номи тарих саҳифасидан ўчиб кетади. Жумладан, "Лубоб ул-албоб" уч аср давомида яшаган 300 шоир тўғрисида сўзласа, Давлатшоҳ ўз тазкирасида беш аср

давомида яшаган 156 шоир ҳақида мулоҳаза юритади. Мана шу иккита далилнинг ўзидан маълумки, "Лубоб ул-албоб"га нисбатан Давлатлоҳининг "Тазкират уш-шуаро"сида кўпгина истеъоддли қаламкашлар, ҳусусан замондоши шоирлар тазкирага кирмай қолган. Ҳудди шу ҳолатни ҳисобга олиб, бу камчиликни тузатиши ўз оддига мақсад қилиб қўйгани Алишер Навоий "Мажолис ун-нафоис"нинг кириш қисмида шундай ёзган эди: "Аср шуароси билан бу давр зурафоси отин анда (тазкирада — Б. В.) сабетилгай, то бу ниёзмандлар ҳам бурунги шуарои акобир зайлар қўшилгайлар"¹.

Навоийнинг "Мажолис ун-нафоис"и XV аср адабий муҳити, аниқроғи плу асрнинг 39—90 йиллари орасида фаолият кўрсатган 459 шоир ҳақида маълумот беради.

Шундай қилиб, Муҳаммад Авфий ўзининг "Лубоб ул-албоб"и билан тарихий-замонавий тазкира ёзиш анъанасини бошлаб берди, бу анъана кейинги асрларда давом этди. Аммо юқорида қайд этилган айрим ҳолатларни сезган адабиётшунослар XVI асрдан бошлаб, тарихий-замонавий тазкира анъанасига ҳам янгиликлар кирита бордилар. Бу янгиликлардан бири шундан иборатки, Ҳиндистон, Эрон ва Афғонистонда кенг кўламда ривожланган тазкира ёзиш анъанасида умумийликдан, яъни кўпгина жанрлардаги ижод этган шоирлар зикридан соҳавийликка, яъни бирор-бир жанрда кўпроқ ижод этган шоирларни қамраб олишга интилдилар. Натижада тарихий-замонавий тазкираларнинг жанрларга бағишланган хиллари ҳам майдонга келди. Бундай асрлар сирасига эса соҳинома ёзган шоирлар зикрига бағишланган "Тазкира майхона" (1618 йилда Абдунаби Фахруззамоний томонидан ёзилган), қасида ёзган шоирларга бағишланган "Хизонаи омира" (1762 йилда Ғулом Алихон Озод томонидан ёзилган), маснавий ёзганларни қайд қилувчи "Хулосат ул-калом" (1187—1198 ҳижрий Али Иброҳимхон Ҳалил томонидан ёзилган), "Ҳафт осмон" (1863 йилда Аҳмад Али томонидан ёзилган) каби тазкираларни киритиш мумкин.

Кейинги даврларда тарихий-замонавий тазкира ва унинг соҳавий хили Ўрта Осиёда ҳам озми-кўпми кўзга ташланиб турди. Аммо XVI асрдан бошлаб Ўрта Осиё ва Кавказ ортида Алишер Навоий "Мажолис ун-нафоис"ининг анъанасини давом эттирувчи замондошларга бағишланган тазкираларни яратиш асосий ўрини эгаллади. Натижада ўзбек, тожик ва озарбайжон тилларидаги бундай асрлар майдонга келди. Жумладан, Ҳасан Нисорийнин

¹ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Илмий-танқидий матн, тайёрлов Суйима Фаниева. Тошкент, 1961, 34 бетлар. Бундан сўнг асрнинг иоми қисқа тирилган тарзда (МН) эслатилиб, тегишли саҳифаси кўрсатилади.

"Музаккири аҳбоб", Содиқбек Содиқийнинг "Мажмаъ ул-ҳавос"¹, Султон Муҳаммад Мутрибийнинг "Тазкират уш-шуаро", Муҳаммадбадеъ Малеҳонинг "Музаккир ул-асҳоб", XIX асрнинг биринчи чорагида яратилган "Мажмуаи шоирон", Раҳматулла Возеёнинг "Туҳфат ул-аҳбоб", Аҳмаджон Табибийнинг иккита тазкираси ва бошқалар. Шуни ҳам таъкидлаш мумкин, бу асрлар бир-бирини тақрор этмайди. Уларни шоирларнинг ижодига холис ёки бирор-бир мақсадни кўзлаб баҳо бериш нуқтани назаридан иккита гуруҳга ажратиш мумкин. Холис руҳдаги тазкираларга Нисорий, Мутрибий, Малеҳо, Возеҳ асрларини киритиш мумкин. Бу тазкираларнинг муаллифлари шоирлар ижодига ходисона ёндошишга интиладилар, мазмунан ва бадиий жиҳатдан ибратли асрларни маъқуллайдилар. Бу меъёр холис тазкиралар гуруҳини бирлаштирувчи умумий ҳусусият сифатида кўзга ташланса-да, аммо шоирлар ҳақида жойлаштириш ва саралаш жиҳатидан бу гуруҳга мансуб ҳар бир тазкира ўзига хос ҳусусиятга эга. Жумладан, Нисорий ўзининг тазкирасида, оз бўлса-да, тарихий маълумотларни келтирган бўлса, бунай ҳолат Малеҳода анча кенг кўзга ташланади. Агар Мутрибий шоирларни абжад алифбоси тартибида жойлаштиришга интилса (қайд қилиш керакки, Ўрта Осиё тазкирачилигида бу биринчи тажрибадир), Малеҳо ўз тазкирасига фақат бевосита суҳбатдоп бўлган шоир ва адиларни киритган.

Шундай қилиб, бу йўналишдаги тазкиралар ҳам тузилиш жиҳатидан анча ўзгаришларга учраб бораверди.

Шоирлар ижодига бирор-бир мақсадни кўзлаб баҳо бериш зайдида ёзилган тазкиралар ўзининг йўналиши билан холис руҳдаги тазкиралардан фарқ қиласди. Бу фарқ шундан иборатки, улар ҳаммадан олдин бирор адабий муҳит ва унинг бадиий қарашларини ёқлаб чиқади, холис шоирлар ижодига ғаразгўйлик билан баҳо беради, уларни қоралайди. Тузилиш жиҳатдан эса улар баёзга яқинлашади, пайров, газал, мухаммаслар билан тўлдирилади, шоирлар ҳақида маълумот асосан шеърий тарзда ("Мажмуаи шоирон" Аҳмад Табибийнинг иккита тазкираси) келтирилади².

Демак, тазкира ёзиш анъанаси ўзининг тараққиёти давомида ҳам мазмун ва ҳам тузилиш жиҳатидан маълум ўзгаришларни

¹ М. Шайхзода. Тазкирачилик тарихидан, М. Шайхзода Асрлар. Олти томлик, 4-том, Ғ. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1972, 295—346-бетлар; С. Ганиева Навоийнинг "Мажолис ун-нафоис" асари таъсирида ёзилган тазкира. Ўзбек тили ва адабиёти масалалари, ойнома, 1983, 6-сон.

² Ҳудриш лозимки, шеърий тазкира тузиш XVII асрда яшаб ижод этган Содиқий Самарқандийнинг "Риёз уш-шуаро"сидан бошланган. Аммо бу аср ҳозирча номаълум бўлиб қолмоқда, яъни унинг нусхалари топилмаган.

бошдан кечирди. Натижада, Ўрта Осиёда ҳам тарихий-замонави ҳам замондошларга багишланган тазкиралар майдонга келди. Холис тазкирачилек эса Алишер Навоий "Мажолис ун-нафос" анъаналарини давом эттириб, уни янги-янги хусусиятлар билан бойитди. Шу туфайли XV асрдан бошлаб замондошларга багишланган тазкиралар адабиёт тарихини ўрганишининг қийматли манбаларидан бирига айланди, қолаверса, улар ўзбек, тохик ва бошқа ҳалқлар ўртасидаги адабий алоқаларни янада мустаҳкамлашда ниҳоятда муҳим аҳамият касб этди.

2. Маноқиб-ҳолот ва рисола. Маноқиб ва ҳолотлар ўз замонасининг шоир ва ёзувчилари ҳақидаги рисолага ўхшаш асарлардан саналади. Маноқиб-ҳолотлар одатда бирор-бир машҳур адаб вафотидан сўнг ёзилиб, уларда мазкур шахснинг ҳаёти, ижодий фаолияти, шахсий фазилатлари ёритилади. Шу туфайли уни баъзан мутафаввиёт деб ҳам атайдилар. Маноқиб-ҳолотларда шоир ва адабнинг таржимаи ҳоли ва ижоди ҳақида маълумот келтириш билан бирга унинг шахсияти, замондошлари билан муносабати, ижтимоий фаолиятига доир ҳикоя ва ривоятлар ҳам киритилади. Натижада manoқиб — ҳолотларда илмий ва ижодий далиллар баднийлик билан қоришиб кетиб, улар ўз замонаси насрининг намунасига айланган. Бундай manoқиб-ҳолотларда Хондамирнинг "Макорим ул-ахлоқ", Алишер Навоийнинг "Хамсат ул-мутаҳайирин", "Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад", "Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер" кабиларни эслатиш мумкин.

Тўғри, ўзбек адабиёти тарихида яратилган manoқиб-ҳолотларнинг ҳаммасини ҳам бир хил савия ва ғоявий мазмунга эга деб бўлмайди. Уларнинг айримларида, жумладан Бобораҳим Машраб ҳақида ёзилган manoқибда, шоирнинг сиймоси асарни яратувчининг мақсади ва ғояси билан бўғли тарзда шарҳланади. Холисона тарзда майдонга келтирилган manoқиб-ҳолотлар фақат адабий-танқидий қарашлар тарихинигина эмас, балки умуми адабиёт тарихини ўрганиш жиҳатидан ҳам муҳим аҳамият касб этади. Алишер Навоий ва Хондамирларнинг manoқиб-ҳолотларни шундай асарлардир.

Алишер Навоийнинг ва Хондамирнинг manoқиб-ҳолотлари X аср адабий-маданий муҳитида катта мавқе эгалловчи адилларга багишланганлиги, ўзбек ва тохик адабий алоқалари тарихини ўрганишга катта ҳисса қўшганилиги билан диққатга сазоворди. Шу жиҳатдан қараганда Алишер Навоийнинг Сайид Ҳасан Ардашер, Паҳлавон Муҳаммад ва, хусусан, Абдураҳмон Жомийи багишланган ҳолотлари қийматлидир.

Шуни алоҳида уқтириш керакки, Сайид Ҳасан Ардашер ва Паҳлавон Муҳаммад каби истеъододли шахсларнинг ҳаёти ва ижодига доир маълумот Алишер Навоийнинг manoқиб-ҳолотлар туфайлигина бизгача тўлиқ етиб келди. Айни пайтда ана ш

асарлар орқали Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодига доир муҳим маълумотлар ҳам сақланиб қолди.

Демак, мазкур асарлар, бир томондан, таржимаи ҳолга даҳлдор ҳолотлар бўлса, иккинчи томондан, муаллиф таржимаи ҳолига доир эсдалил асар ҳамдир. Буларда келтирилган айрим лавҳалар ўз мазмуни билан ниҳоятда диққатга сазовор. Жумладан, Алишер Навоий отакони ва устози Сайид Ҳасан Ардашер (1417(18)—1488(89) ҳақида сўз юритганда, унинг шеъриятга бўлган муно-сабатини, айрим асарлар ва байтларни таҳлил қилишдаги ўзига хос билимдошлигини алоҳида таъкидлайди. Масалан:

"Бир кун бир тақриб била ашъё орасида тафовут бобида фазл аҳлидан бирор шу машҳур байтни ўқудиким, байт:

Лаъл санг асту деги сангин саиг,
Лек андар миён тафовутҳост.

Алар (яъни Ҳасан Ардашер) ҳойилининг мақсудининг нақизи жонибидин сўз бошлаб дедиларки, тош қозон ва лаъл-иккаласи тошдур ва лекин ораларида тафовут бор. Тош қозондин гайри нафъ ҳеч нима мутасаввур эрмаским, лазиз ва мулавван атъима амала пишарким, хосу ом андин мунтағафъ бўлурлар ва лаълдин ҳалойиққа анвои зарар мутасаввурдир"¹.

Яна: "Туркийгўй шуародин Мавлоно Лутфий шеърларидин абёт ўқувлар эрди ва бу матлаин таъриф қилурлар эдиким:

Нозуклук ичра белича йўқ тори гисуий,
Ўз ҳаддини билиб белидин ўлтурур қуйи.

Бу мисоллар Сайид Ҳасан Ардашер шахсиятини икки жиҳатдан ойдинлаштиради: бири — унинг ўзбек ва тохик тилларида яратилган адабиётнинг чуқур билимдони эканлиги, иккинчиси эса Сайид Ҳасан Ардашернинг моҳир шеършунос эканлиги. Чунки биринчи мисол орқали Алишер Навоий устоди Ардашернинг инсондустлиги ва тинчликсеварлигини кўрсатса (тош қозон одамларга фойда келтиради, лаъл эса "ҳалойиққа анвои зарар"), иккинчи мисол орқали малик ул-калом Мавлоно Лутфий шоҳбайтларининг ихлосманди эканини намойиш этади. Мана шу мисолларнинг ўзи ҳам Сайид Ҳасан Ардашернинг дунёқараши ва бадий завқи тўғрисида маълум тушунча ҳосил қила олади. Қайд қилинганидек, бу асар Алишер Навоийнинг таржимаи ҳолига доир анча маълумотга ҳам эга. Бу маълумот улуг ўзбек шоирининг ўзи томонидан келтирилгани жиҳатидан ҳам ниҳоят катта аҳамиятга молидир. Чунончи: "Тарих секкиз юз олтмиш эрди, бу

¹ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик, 14-том, F. Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1967, 84—85-бетлар.

фақир алар суҳбатиға мушарраф бўлдум. Алар... бу фақирни... назм айтурга тарғиб кўргузурлар эрди. Чун ул авқотда (яъни 860 ҳижрий — 1455—56 мелодий йиллар назарда тутилмоқда — Б. В.) фақирнинг назмлари Хурсонда шуҳрат тутуб эрди, алар даги илтифот қилиб, баъзи абётни кўп ўқурлар эрди ва мақолисда кушвақт бўлурлар эрди"¹.

Алишер Навоийнинг ўз замонасининг донишмандларидан бўлмиш Паҳлавон Мұхаммад ҳақидаги ҳолоти ҳам ана шундай хилдаги асардир. Унда Паҳлавон Мұхаммаднинг серқирра фаолияти ва чин одамийлигини қайд қилиш билан бирга Алишер Навоий ўз бадиий қарашларининг шакллана бориш давридан диққатга сазовор мисолни ҳам келтиради². Шуниси муҳимки бунда ёш Алишер Навоийнинг: "Мавлоно Лутфий ҳоло мусалламдурлар ва бу қавмнинг устоди ва малик ул-каломидур", — деб мулоҳаза юритиши ўз замонасидаги адабий жараён ва унинг намояндлари ижодини синчковлик билан кузатганидан далолат беради.

Алишер Навоий ҳолотларидан "Хамсат ул-мутаҳайирин" устози, тожик адабиёти даҳоларидан бўлмиш Абдураҳмон Жомийга бағишлиланганилиги билан диққатга сазовордир. Беш ҳайрат деб аталмиш, беш бўлимдан иборат бўлган бу асар Абдураҳмон Жомий вафотидан сўнг ёзилган. Унда улуғ шоирнинг таржимаи ҳоли, ижодиёти, шахсий фазилатлари ҳақида энг ишончли маълумотлар келтирилган. Бу асар эсадлик тарзида бўлганидан муаллифнинг Абдураҳмон Жомий билан бўлган шахсий ва ижодий муносабатларини ҳам ёритади. Шу жиҳатдан олиб қарагандайки қардош ҳалқ адабий алоқалари бу иккى улкан зотнинг ижодий ва шахсий алоқалари мисолида янада равшанроқ намоён бўлади.

Алишер Навоийнинг "Хамсат ул-мутаҳайирин"и ўзбек адабиётшунослиги ва адабий-танқидий қарашлари тарихидаги нодир ҳолотларданadir. У Абдураҳмон Жомий ҳақида камёб ва қийматбаҳо маълумот берадиган манба сифатида, шоирнинг ижодий ишхонасини тиклашга катта ҳисса қўшади. Шуниси муҳимки, унда Абдураҳмон Жомий билан боғли бўлган қатор янги ривоят ва ҳикоятлар киритилган. Бу ҳикоятлар Абдураҳмон Жомийнинг шахсий ва ижодий сиймосини янада равшанроқ тасаввур этишади кўмаклашади.

Агар улуғ мутафаккир Алишер Навоий тожик адабиётинин улкан намояндаси Абдураҳмон Жомий тўғрисида ўзбек тилида

¹ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик, 14-том, F. Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1967, 77-бет.

² Ўша асар, 98—99-бетлар.

"Хамсат ул-мутаҳайирин"ни ёзган бўлса, машҳур тарихшунос Хондамир улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий ҳақида ўзининг "Макорим ул-ахлоқ" номли ҳолотини тожик тилида яратиш билан икки қардош ҳалқ адабий алоқалари тарихига янги саҳифа очди.

"Макорим ул-ахлоқ" (яхши хулқлар) китоби Алишер Навоийнинг ҳаётлиги вақтида ёзила бошланиб, унинг вафотидан сўнг ниҳоясига етказилган асардир.

Алишер Навоийнинг ҳаёти, ижоди, ижтимоий фаолиятига оид қийматбаҳо маълумотга бой бўлган мазкур асар улуғ шоирнинг кўпқиррали фаолиятини ўрганишда муҳим манбалардан ҳисобланади. Шунинг учун у ўзбек ва рус тилларига таржима қилиниб, кенг китобхонларга тақдим этилди, унинг аҳамияти тўғрисида олимларимиз ўз мулоҳазаларини баён этдилар.

"Макорим ул-ахлоқ" муаллифининг эътироф этишича, асарда Алишер Навоийнинг "яхши ахлоқ ва гузал одоб фазилат"ларидан баҳс юритилган, шоирнинг "муборак аҳволлари ва мақбул одатларидан, сеҳрдек таъсирчан табълари хоссаларининг ва нозик нақшлар тузувчи қаламлари натижаларининг бадеали ҳолат ва ажойиб воқеаларидан бироз баёнотни ўз ичига оладиган парчалар тартибиға" солинган.

Мазкур китоб муқаддима, ўн боб (мақсад деб аталган) ва хотимадан иборат. Ҳар бир мақсад (боб)да Алишер Навоийнинг маълум фазилати ёритилган. Мисол учун. "Биринчи мақсад. Ақл ва идрокнинг шараф ва даражаси тўғрисида"; "Иккинчи мақсад. Илмнинг фазилати ва олимларнинг мартабаси тўғрисида"; "Еттинчи мақсад. Мехрибонлик ва марҳамат баёнида" ва бошқалар. Бу бобларда Алишер Навоийнинг кенг билими, одамларга меҳрибонлиги, теран ақл-идроки каби фазилатларидан баҳс юритилган, ҳар бир фикрнинг исботи учун унинг ҳаёти ва ижоди билан боғланган турли ҳикоя ва ривоятлар келтирилган.

Хондамир ўз асарининг учинчи бобини "Шеърнинг афзалликлари ва шоирларнинг баланд мартабалари ҳақида" деб атаб, унда шеър ва шоирлик, Алишер Навоийнинг шоирлик маҳоратидан сўз юритган, унинг ижодий фаолиятига, хусусан ўзбек тилида яратган "Хазойин ул-маоний" ("Чор девон"), "Хамса" ҳамда қатор илмий асарларига ҳақли равишда юксак баҳо берилган, улуғ ўзбек шоиринга бағишланниб ёзилган асарлар бир-бир эслатиб ўтилган.

Хондамир ўзининг "Макорим ул-ахлоқ" асарида ўзбек адабиёти тарихида рубойи жанрини баланд чўққига кутарган Алишер Навоийнинг хизматларини алоҳида уқтириб, унинг "Назм ул-жавоҳир" номли асарини мақтайди.

Кўринадики, Хондамирнинг XV аср адабиётшунослиги ва адабий-танқидий қарашлари доирасида яратган "Макорим ул-ахлоқ"и ўзининг кўп масалаларни холисона ҳал қилишга интилгани жиҳатидан ўша даврдаги яхлит рисолалар намунаси ҳисобланади.

Шундай қилиб, адабиётшунослик тарихида бошқа жанрла қаторида маноқиб ва ҳолотлар ҳам ўзига хос тарзда шоир вадиблар, уларнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида сўз юритди.

Аммо бундай хилдаги асарлар кейинги асрлардан унчалик күстуб келган эмас. Сўнгти асрларда яратилган маноқибларни аксарияти эса тасаввуф вакилларига бағишиланган (Хожа Ахро, Баҳоваддин Нақшбанд ва бошқалар).

Шундай бўлса-да, адабиёт намояндлари ҳақидаги маноқиб ҳолотлар ўзининг тарихий ва илмий аҳамиятни сақлаб қолаве ради, машҳур адабларнинг ҳаёти, ижоди, шахсий фазилатларин ҳар томонлама ёритишга ўз ҳиссасини қўшаберади.

Ўрта аср адабиётшунослиги тарихида алоҳида шоир ва адабларга бағишиланган маноқиб-ҳолотлар билан бир қаторда, гарчи ҳозирча якка-ягона бўлса-да, маълум даврнинг машҳур шоирлар ҳақида ёзилган умумлашма мақола-рисолалар ҳам кўзга ташланади. Бундай мақола-рисолага Ҳусайн Бойқаронинг "Рисолаи Ҳусайн Бойқаро" деб аталадиган асарини мисол қилиб келтирилмумкин¹.

Мазкур рисола Фуод Куприлизода томонидаи 1934 йилда нашр эттирилиб, илмий муомалага киритилди². И smoil Ҳикмат Эртайлон ҳам уни 1945 йилда нашр эттириди³. Шундан сўнг эса Италия шарқшуноси Турхон Ганжайи, озарбайжон олими Ҳамид Арасли, афғон олими Мұҳаммад Яъкуб Жузжоний ва, ниҳоят, ўзбек олимаси С. Фаниева рисолани нашр эттирилар⁴.

Рисолада анъанавий ҳамд ва наътдан сўнг Ҳусайн Бойқаронининг инсон ва унинг мавзеи, подшоҳлик ва унинг хусусиятлари ҳақидаги мулоҳазалари баён этилади. Шундан кейин Султон Ҳусайн ўзининг тинчлик ва осойишталикни тиклаш учун қилган ҳаракатлари, мадраса ва илм аҳлига кўрсатган иштифотларин ёритади. Буларнинг ҳаммаси асосий масаланинг баёни учун дебочалик вазифасини бажарган. Асосий мақсад эса Ҳусайн Бойқаро ўз ҳукмронлиги даврида адабиётни ривожлантиришто.

¹ Бу асарнинг ўрганилиш тарихи А. Абдуғафуровнинг "Алишер Навоий "Рисолаи Ҳусайн Бойқаро" мақоласида ёритилган. Қаралсин: A. Abduqafurov. Эр ва загулик кўйичлари. F. Рулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкен 1979, 57—74-бетлар.

² Турк дили ва адабиёти ҳақида араштирумалар. Истанбул, 1934.

³ Türk Edebiyatı Eznekleri, II, İstanbul, 1945.

⁴ Tourkhān Yangjīl, Uno scritto apologetico di Husain Mirza^ sultano del Khorasan Annali Istituto universitario Orientale di napoli, nova serie, vol. V. Napoli, 1953, pp. 158—183; Ҳамид Арасли. Рисолаи Ҳусайн Бойқаро. Ўзбек тили ва адабиётнинг ойнома, 1966, 3-сон; Ҳусайн Бойқаро. Девон. Рисола. F. Рулом номидаги Адабиёт ва Санъат нашриёти, Тошкент, 1968, 159—166-бетлар (бунда рисола қисқартилган).

Эътибор бергани туфайли "бу даврон барча дурлардан (санъат аҳлидин — Б. В.) мумтоз", "Сойир мингта яқин кишиким аларнинг иши маоний дурларин назм силкига тортмоқ бўлгай" майдонга келиб, форсий ва туркийда ижод қилганини таъкидлаш ҳамда уларнинг пешволари Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоий эканини алоҳида уқтиришдан иборат эди.

Шу мақсадда Ҳусайн Бойқаро Абдураҳмон Жомий ва унинг фаолияти, асарлари ҳақида ҳайратланиб сўз юритади. Унинг "лутфомез газаллари шўрангиз ва шўрангиз байтлари лутфомез" эканлиги, "тасонифи жамеъи улумда беҳад ва ҳар таснифда казойинни маони беадад" бўлганини уқтиради. "Панж Ганж"га жавобан ёзётган асари ҳақида эса шундай дейди:

Чу мезони табъи бўлуб ганжсанж,
Онга бир тарозу келиб "Панж ганж",
Ки ҳайрон қолиб назм қилғон чоги,
Онга йўқи Ҳусрав, Низомий Тоги.

Албатта, бундай баҳо умумий тарздаги эътирофидир. Аммо унда Абдураҳмон Жомий ижодиётининг нақадар буюк аҳамиятга эта эканлиги тўғри таъкидланган. Бу масалада эса Ҳусайн Бойқаро хато қўлмаган.

Шуниси дикқатга сазоворки, Абдураҳмон Жомий атрофида Суҳайлий ва Туфайлий сингари шоирлар ҳам борлигини ниҳоят нозиклик билан баён этиб, ёзади: "Ва яна ҳам назм аҳлидин ҳушгўйлук авжининг Суҳайли бўлурдек кишилар бор ва латофати назм достони ва матонати таркиб баёнида олам эли аларнинг Туфайли бўлурдек мавжуд турурким, бурун алардек фалак жилва берган эрмас ва ҳоло тоги ҳеч ерда кимса алартек нишон бермас".

Ҳусайн Бойқаро юқорида тилга олган шоирлари асосан форсигўй бўлғанларини таъкидлайди ва, шунинг билан бирга, унинг ҳукмронлиги даврида туркигўйлик соҳасида улкан хизмат қилган Алишер Навоий ҳақида батағсил мулоҳаза юритади. Ҳусайн Бойқаронинг Навоий тўғрисида ёзганлари шу жиҳатдан дикқатга сазоворки, унда улуғ шоирнинг бетакор хизматлари жуда тўғри эътироф этилган ва улар қуйидаги мисраларда умумлаштирилган:

Эрур сўз мулкининг кишварситони,
Қаю кишварситон ҳусравнишони.
Дема Ҳусравнишоним, қаҳрамоне,
Эрур гар чин десанг соҳибқироне.

Шундай қилиб, Ҳусайн Бойқаронинг рисоласи ўз даврининг ўзига хос умумлашма мақоласи бўлиб, унда XV асрнинг иккинчи ярмидаги адабий муҳит, унинг зуллисонай эканлиги, турли жанрларда (шेърият, достон, жумладан ҳамса) асарлар яратилгани, уларнинг мазмун ва бадиийлик жиҳатдан аҳамияти ҳамда

бу адабий муҳитнинг кўзга кўринган намояндалари ҳақида ўз замон насрининг услубида сўз юритилган. Шуниси борки, рисолагарчи шоирона руҳда ёзилган бўлса-да, адабий жараённи баҳлашда холис ва тўғри фикрларни баён этган.

3. Аруз, қофия ва санъатларга бағишланган рисолалар. Илм адаб ҳақида сўз борганда уқтирилганидек, X—XI асрларда шерият назариясига доир рисолалар соҳа сифатида майдон келиб, унинг кўпгина намуналари яратилган.

Мисол сифатида Абулҳасан Сарахсийнинг "Фоят ул-арузай" "Канз ул-қофия", Муҳаммад Родуёнийнинг "Таржумон ул-балога" Аҳмад Маншури Самарқандийнинг "Канз ул-гаройиб", Рашиди Самарқандийнинг "Зийнатнома", Рашиди Ватвотнинг "Ҳадойин ус-сехр фи да қойиқ уш-шевр" каби асарларини келтириш мумкин. Уларнинг айримлари бизгача етиб келмаган бўлса ҳам аммо манбаларда улар ҳақида анча самимий фикрлар баётилган.

Баъзан эса ҳар учала илм (аруз, қофия, саное) ҳақида яхли китоблар ҳам яратилди.

Бунинг мисоли сифатида Қайс Розийнинг "Китоб ул-мўъжам фи маойири ашъор ил-ажам" (XIII), Ваҳид Табризийнинг "Жамъи мухтасар" (XV) номли рисолаларини эслатиш мумкин.

Шамсиддин Қайс Розийнинг "Китоб ул-мўъжам" асари узоғийлар давомида шеър ва шоирлик билан шуғулланувчиларни дастуруламалига айланган эди. Бунинг асосий сабаби шундаки Қайс Розий ўзигача мавжуд бўлган шеърият тажрибаси асосида майдонга келган назарий фикрларни умумлаштириб берган эд. Шунинг натижасида муаллифнинг аruz, қофия ва шеърий санъатлар соҳасидаги мулоҳазалари, адабий жанрлар ҳақидаги фикрлари ўша замон шароитига нисбатан мукаммаллиги билан ажрабиб туради.

Ваҳид Табризийнинг "Жамъи мухтасар" рисоласи ҳам ана шарилм тўғрисида ўзига хос тарзда маълумот беради.

Кейинчалик, хусусан XV асрда ва ундан сўнг ўзбек тилин аруз илмига доир рисолалар майдонга келди. Бу жиҳатдан Алишер Навоийнинг "Мезон ул-авzon"и, Заҳириддин Бобурнинг "Аруз рисоласи" диққатга сазовор асарларданdir. Эслатилган асарларда аruz қонун-қоидлари ўзбек шеърияти асосида ёритиб, унинг тараққиётiga, хилма хил баҳрларини майдонга келтиришда Ўрта Осиё ҳалқлари адабиёти вакилларининг қўшгаш ҳиссалари таъкидланади. Шуниси диққатга сазоворки, Алишер Навоий ҳам, Заҳириддин Бобур ҳам масалани ёритишда ўзбек шеърияти билангина қаноатланиб қолмай, балки форс-тожиши тилидаги адабиётнинг хилма хил далилларидан ўринли фойдаланниб, адабий дўстлик саҳифаларига ўзларининг улкан ҳиссаларини қўшгандар.

4. Дебоча. Шеърлар, девонига наср билан ёзилиб, асарнинг узилиши, адабий жанрлар ҳамда муаллифнинг баъзи назарий арашларини баён қўлгувчи дебоча — муқаддималар ҳам адабий-танқидий қарапшларни ифода этади. Бундай хилдаги дебочаларга Алишер Навоийнинг "Бадоэъ ул-бидоя", "Наводир ун-ниҳоя" ва ишҳор шоира Нодира ва таниқли шоир Оғаҳийларнинг девонарига ёзилган кириш қисмларни мисол сифатида келтириш мумкин.

Алишер Навоийнинг юқорида эслатилган уч девонига ёзган уқаддимасидан, фақат иккитаси бизгача етиб келган. Булардан ишҳор "Бадоэъ ул-бидоя" дебочаси бўлса, иккинчиси "Хазойин ул-асоний"га ёзилган муқаддимадир.

Булардан биринчиси, яъни "Бадоэъ ул-бидоя" дебочаси Алишер Навоий томонидан XV асрнинг етмишинчи йилларида ёзилган бўлса, иккинчиси ўша аср тўқсонинчи йилларининг маҳсулидир. Ишҳор-бидидан қарийб ўн-үн беш йилга фарқ қиласидан бу икки сабочи Алишер Навоий адабий танқидий қарапшлари тараққиётини орнани учун ҳам, шоир сифатидаги камолотини аниқлаш учун ам ва, ишҳор, адабий жанрларга, бадиий тасвир масалаларига ишҳор тушунчаларини белгилашда ҳам катта аҳамиятта моликдир.

Жумладан, "Бадоэъ ул-бидоя" девони учун ёзилган дебоча, ишҳор томондан, шоирнинг ғазал тўғрисидаги назарий фикрларини ордада этса, иккинчи томондан, девон тартиб бериш тарихи ва Алишер Навоийнинг бу соҳадаги хизматларидан баҳс этади.

Худди ана шу дебочада Алишер Навоий газалнинг мазмун ва зилиши жиҳатидан яхлит бўлиши лозимлиги, ошиқона кайфийлар баёни ичидаги ахлоққа доир фикрларнинг бўлиши маҳсадга турвоғиқлиги тўғрисида ажойиб мулоҳаза юритади. Масалан:

"Гўё баъзи эл ашъор таҳсилидин ва девон тақмилидин гарази жозий ҳусну жамол тавсифи ва маҳсуди зоҳирӣ хатту хол търифидан ўзга нима англамайдурлар. Девон топилғайким да маърифатомез бир ғазал топилмагай... ул жиҳатдин бу сонда... бирор-иккирор насиҳаторо ва маъвзатосо байт иртиклиниди..."¹

Яна: "Сойир давовинда расмий ғазал услубиндинким, шоевдуру, тажовуз қилиб, маҳсус навъларда сўз арусининг жилвасига мояниш ва жамолига оройиш бермайдурлар. Ва агар аҳёнан таталаса маҳсус навъда воқеъ бўлғон бўлса, ҳамул матлаъ услуби да иттом хилъатин ва анжом кисватин кийдурмайдурлар,

¹ Алишер Навоий Хазойин ул-маоний, IV том, Тошкент, ЎзФАН, 1960, 19-бет. Еки: Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. Биринчи том, ЎзССР "дан" нашриёти, Тошкент, 1987, 21-бет.

балки тугагунча агар бир байт мазмуни висол баҳорида гулорлик қиласа, яна бири фироқ ҳазонида хорнамойлиқ қилибдур. Бу сурат даги муносабатдин йироқ ва мулояматдин күрүнди. Ул жиҳатдин саъй қылтиндиким, ҳар мазмунда мати воқес бўлса, аксар андоқ бўлгайким, мақтаъғача сурат ҳайтидин мувофиқ ва маъни жонибидин мутобиқ туягтай¹.

Бундан ташқари дебочада ўтмиш ва замондош шоирлар ижҳақида фикр юритиши ҳам кўзга ташланади. Бу жиҳатдан бешасининг ғазанфари ва ишқ оташгоҳининг самандари, жавоҳ маънавийси амир Ҳусрав Деҳлавий², "фано майхонасининг риҳирқачоки ва бало паймонасининг масти бебоки, ишқу муҳас асрори аминларининг ҳамрози — Ҳожа Ҳофиз Шерозий"лар ҳада; Мавлоно Саккокий ва малик ул-калом Лутфийлар тўғрис ўз асрининг истеъодли икки тилли шоири Суҳайлар бора ёзилган мулоҳазалар дикқатта сазовордир.

Кўринадики, дебочада ҳам адабиёт назариясига, адабий жаённинг тараққиётига ҳисса қўшган забардаст намояндаларни ижоди бўйича фикр юритилган. Бу эса мазкур дебочада қийматини янада оширади ва унинг фақат девонга ёзи муқаддимагина эмас, балки муҳим назарий ва амалий аҳам-молик адабий-танқидий асар эканидан ҳам далолат беради. Машҳур шоира Нодиранинг ўз девонига ва Огаҳийнинг "Ташул-ошиқин"ига ўзи ёзган дебочалари эса шоирлар ҳаёти ва ижадевон тузиш сабаблари ҳақида муҳим маълумотни қамраб олдилар. Шу жиҳатдан Нодира дебочаси шоиранинг руҳий ҳолати девонининг тартиб берилиш сабабларини баён қилгани билан муҳим бўлса, Огаҳий дебочасида шоир томонидан ёзилган таржима қилинган асарлар ҳақидаги маълумот қизиқарлидир. Икки ҳолатда ҳам бу дебочалар муаллифларнинг бадиий ижодири қарашларини ўзига хос тарзда ифода этгани билан аҳамлидир.

Юқорида кўриб ўтилганлар девон муаллифлари томони ёзилган дебочалар бўлса, иккинчи хил дебочалар бирор-бир шоирини тартиб этган ёки баёзлар тузган шахслар томони ёзилади.

Бунга шоира Нодиранинг Макнуна таҳаллуси билан ёзган шеърлари девонига ёзилган дебочани, XIX асрни иккинчи ярмида яшаган Ҳусайн Бухорийнинг 19 шоир ижоди ташкил топган "Марсадат тасониф"идаги ҳар бир шоир ҳақида муқаддимани мисол тарзида келтириш мумкин. Бундай деб-

¹ Алишер Навоий. Ҳазойин ул-маоний, IV том, Тошкент, ЎзФАИ, 769—770-бетлар. Ёки: Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами, Биринчи 22-бет.

ларда баёзни тузувчи шахс шоирнинг таржими ҳоли ва ижоди ҳақида маълумот беради. Бундай дебочаларни маълум даражада ўзига хос адабий лавҳа деса ҳам бўлади.

Шундай қилиб, адабий-танқидий қарашларни ифода этиш учун хизмат қилувчи дебоча ҳам кўпгина фазилатлари билан адабиётшунослар диққатини ўзига тортади.

5. Рӯзнома ва ойномаларда босилган мақолалар. Адабий-танқидий қарашларни ифодалашнинг бундай шакли XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида майдонга келди. Чунки бу даврда ўлкада китобхона, босмахона, сурат олиш корхоналари, янги хилдаги мактаб — гимназия ва бошқа муассасалар кўрина бошлади. Ўзбек тилида ҳам рӯзнома чиқадиган бўлди. Вақтли матбуот чор Россиясининг сиёсатига мувофиқлаштирилган бўлса ҳам, унда маҳаллий хабарлар, ўлкадаги шоирлар, босилиб чиқаётган китоблар ҳақидаги мақолалар ҳам бостириларди. Бундай мақолалар "Туркистон вилояти газети" саҳифаларида кўринарди. Худди ана шу рӯзнома саҳифаларида Зокиржон Фурқат ҳам ўз асарлари билан қатнашганди.

Бундан ташқари XX асрнинг бошларида турли хилдаги қатор ойномалар ("Ойна", "Ал-Ислоҳ") чиқа бошлади. Буларнинг саҳифаларида ҳам адабиётга доир ҳар хил савиядаги мақолалар босилар, баҳс ва мунозаралар ташкил этиларди.

Шундай қилиб, адабиётшунослик ва адабий-танқидий қарашларни ифода этиувчи жанрларни кўздан кечириш шундан далолат берадики, адабиёт, шеър ва шоирликнинг турли масалалари давр тақозоси билан ҳар хил шаклларда ўз ифодасини топа борди. Тўғри, маълум адабий замин ва шароитда майдонга келган бундай жанрлар ўзгаришсиз қолмади, албатта. Ҳар бир давр уларга ўз муҳрини босди, такомиллаштириди ва ёки янгисини майдонга келтирди.

Мана шу ҳолнинг ўзи ҳам бир ҳақиқатни тасдиқлайди, яъни ўтмишда адабиётшунослик ва адабий-танқидий қарашлар ўзига хос тараққиёт йўлини босиб ўтиб, бадиий адабиётнинг ривожига ҳисса қўшиб келди.

МАВЗУНИ МУСТАҲКАМЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Ўтмиш адабий танқиди ва адабиётшунослигининг ифодаланиш "жанр"лари ва уларнинг хусусиятлари тўғрисида сўзланг.

2. Тазкира, унинг хусусиятлари ва тараққиётини қандай тасаввур этасиз?

3. Ўтмиш адабиётшунослигининг қоришиқлиги нимадан иборат?

МУСТАҚИЛ ИШЛАШ УЧУН ТОПШИРИҚЛАР

1. Алишер Навоий шеърияти ва достонларидан фахрияни ажратиб, таҳлил қилинг. айримларини ёдланг.

2. Кондамир "Макорим ул-ахлоқ"ини ўқиб, унда Навоий асарларига берилга баҳоларни кўчирив олинг ва уларга ўз муносабатингизни билдиринг.
 3. Давлатшоҳ Самарқандийнинг "Тазкират уш-шуаро"сидаги XV аср шоирла рига доир маълумотларни мутолаа қилиб, тегиши жойларини ёзив олинг.

ЗАРУРИЙ АДАБИЁТЛАР:

а) Манбалар:

1. Абу Мансур ас-Саолибий. Йатимат-ад-даҳр. ЎзССР "Фан" нашриёти, Тошкент, 1976.
2. Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони ("Тазкират уш-шуаро"дан) Фафур Ғулом номидаги Адабиёт за санъат нашриёти, Тошкент, 1981.
3. Алишер Навоий "Бадоеъ ул-бидоя" дебочаси. Қаранг: Алишер Навоий, Муқаммал асарлар тўплами, Биринчи том, ЎзССР "Фан" нашриёти, Тошкент, 1987, 11—25-бетлар.
4. Алишер Навоий. "Хазойин ул-маоний" дебочаси. Алишер Навоий Муқаммал асарлар тўплами, Учинчи том, ЎзССР "Фан" нашриёти, Тошкент, 1988, 9—22-бетлар.
5. Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳайирин. Ҳолоти Сайд Ҳасан Ардашер Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад. Қаранг: Алишер Навоий. Асарлар, 15 томлик, 14-том Тошкент, 1967, 5—102-бетлар.
6. Кондамир. Макорим ул-ахлоқ. Тошкент, 1967.

б) Илмий асарлар:

1. Ўзбек адабиётни тарихи. 5 томлик. ЎзССР "Фан" нашриёти, Тошкент, 1977—80 (II том, 357—397-бетлар; III том, 7—12, 142—151 бетлар; IV том 10—23-бетлар).
2. М. Шайхзода. Тазкирачилик тарихидан. Қаранг: М. Шайхзода. Асарлар олти томлик, 4-том, Тошкент, 1972, 295—346-бетлар.
3. Н. Маллаев. XV аср тазкираларининг тарихий-адабий аҳамияти. Қаранг: "Ўзбек адабиётни масалалари". Адабий-танқидий мақолалар тўплами, ЎзССР Давлатий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1959, 255—291-бетлар.
4. А. Ҳайтметов. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. ЎзССР ФА нашриёти, Тошкент, 1959, 15—39-бетлар.
5. Б. Валихўжаев. Утмишдаги ўзбек адабий танқидчилитининг баязи бир хусусиятларига доир. ЎзДУ Асарлари, янги серия № 63, Самарқанд, 1954, 261—278-бетлар; яна шу муаллиф: XV—XIX асрлар ўзбек адабий-танқидий қарашлари тарихидан. СамДУ Асарлари, янги серия, № 138, Самарқанд, 1961, 16—38-бетлар.

ИЛК ҚАДАМЛАР

Адабиётшунослик ва адабий-танқидий қарашларнинг шаклланиши ва тараққиёт босқичларини белгиланганда баъзи ўзига хосликлар кўзга ташланади. Бу ўзига хослик шундан иборатки, адабиётшунослик ва адабий-танқидий қарашларнинг тараққиётини даврлаштиришда, бир томондан, ижтимоий-сийсий шароит, иккичи томондан, адабий ҳаёт назарда тутилса, учинчидан, адабиётшунослик ва адабий-танқидий қарашларнинг ифодаланиш ҳолати ҳам ҳисобга олинади. Шунинг натижасида адабиётшунослик ва адабий-танқидий қарашларни даврлаштириш адабиёт тарихини даврлаштириш билан бир хил, айнан бўлиб чиқмайди. Шунинг туфайли адабиётшунослик ва адабий-танқидий қарашларнинг ифодаланиш ҳолати ва бу соҳада бизгача стиб келган маълумотларни назарда тутган ҳолда уни қўйидатича даврлаштириш мақсаддага мувофиқидир:

1. Илк қадамлар — бу давр ўзбек адабиётшунослиги ва адабий-танқидий қарашларининг шаклланиши босқичи, яъни XI аср гача бўлган даврни қамраб олади. Бунда адабиётшунослик ва адабий-танқидий қарашларни ифода этиувчи жанрлар ҳам, у баён этган мазмун ҳам ҳали етарлича ва тўлиқ эмас эди. Мазкур даврда шеър ва шоирлик ҳақидаги мулоҳазалар асосан умумий тарзда баёни этилар ва кўпинча қоришиқ ҳолда ифодаланарди.

2. Тараққиёт зиналари — мазкур давр ўзбек адабиётшунослиги ва адабий-танқидий қарашларининг шакл ва мазмун жиҳатидан такомиллашган даврини, яъни XV асрни қамраб олади. Бу даврда адабиётшунослик ва адабий-танқидий қарашлар ҳам адабиёт тарихи, ҳам назарияси соҳасида мулоҳазаларни ифода этиш билан бирга ўша замондаги адабий жараённинг айрим масалалари ва намояндадарининг ижоди тўғрисида фикр юритди, ўтмиш адабиёт вакиллари ижодига доир кузатиш натижаларини (умуман ва маълум асарлар юзасидан ҳам) баёни этди. Агар биринчи босқичда бадиий адабиёт ва унинг вакиллари ҳақида умумий тарзда фикр юритиш асосий ўринни эгалаган бўлса, иккичи босқич, яъни тараққиёт даврида муайянлик асосида умумлаштиришга ўтиш кўзга ташланиб туради.

3. Анъана ва янгилик — шартли равища шундай номланга давр XVI ва XX асрларни ўз ичига қамраб олади. Мазкур давр тараққиёт зиналари деб аталмиш босқичда баён қилинган адабий-танқидий қарашларга содиқ қолиб, уларни құллаб-қувватлаши билан бирга шеър ва шоирликка доир ҳар бир масала бўйича янги фикру мулоҳазаларни ҳам баён этди. Бу давр XIX асрнинг иккинчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий ва адабий-маданий ҳаётдаги ўзгаришларни ҳам назарда тутгади. Шундай қилиб, адабиётшунослик ва адабий-танқидий қарашлар тараққиёти тарихини ҳозирги кунда ана шу уч катта даврга бўлиб ўрганиш маъқул.

Тўғри, ҳозирги замон адабиётшунослигининг жаҳон адабиёти тарихини, жумладан адабиётшунослик ва адабий-танқидий қарашлар тарихини ўрганиш соҳасидаги тажрибалари ва янги-янги назарий мулоҳазалари ҳисобга олинса, унда юқорида тавсис этилган даврлаштириш бу талабларни назарда тутган ҳолда амалга оширилгани аниқланади, ҳар бир давр адабий-танқидий қарашлари тўғрисида сўз юритилганда уларнинг қардош халқларнинг шундай ақидалари билан ҳамоҳанг ва яқинлиги уқтирилади. Албатта, адабиётшунослик ва адабий-танқидий қарашларнинг шаклланиши ва тараққиёти хусусиятларини яхлит тарзда, миллийлик ва байнамилалчилик масаласи асосида ёритиш ниҳоят мушкил ва каттагина илмий жамоанинг узоқ йиллар давомиди олиб бориладиган тадқиқотининг натижаси сифатида майдонга келиши мумкин. Шундай бўлса-да, ана шу соҳада илк қадамларни қўймоқчимиз.

Адабиётшунослик ва адабий-танқидий қарашлар тараққиёти нинг биринчи даври шартли равища илк қадамлар номи билаватлди.

IX—XI асрларда Шарқ мамлакатларида умумжаҳон адаби жараёни учун муштарак бўлмиш Уйғониш даври бошланиб, турли соҳаларда ўзини намоён этаётган эди¹. Бу даврда фалсафа ахлоқ, адабиёт ва санъатда инсоннинг ўзини кашф этиши асоси масалалардан бир эди. Инсон ва унинг улуғворлиги, маънави ва жисмоний камолоти кенг дунёқарашли мутафаккирлар, шоир ва адиблар томонидан ҳар тарафлама талқин этилди.

Шу давр мутафаккирларининг қомусий билимга эга бўлишлари, туркий ва форсий тилии халқларнинг бой маданияти тарихидан чуқур хабардор бўлиш билан қаноатланмай араб, ҳинду, юонон халқлари фалсафаси, маданияти, адабиёти ва адабиётшунослигидан баҳраманд бўлишлари, шундай қилиб, Шарқ ва Гарб инъаналарини бирлаштиришга уринишларининг ўзи ҳам инсон ҳуди ва заковати улуғворлигининг ёрқин намунаси сифатида икката газордир.

Шунинг натижасида мазкур давр мутафаккирлари асрлари адабиёт, санъат, шеър ва шоирлик ҳақидаги мулоҳазалар ум ўз ифодасини тоғди. Бу даврда адабий-танқидий қарашлар осан бавосита гуруҳга мансуб "жанр"ларда ифода этилди. Бу ҳуҷатдан Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али Сино, Маҳмуд Қошғарий кабиларнинг хизматларини алоҳида қайд қилиш лозим. Агар бу даврда яшаган Абу Абдулла ўдакий, Шаҳиди Балхий, Абу Шакур Балхий, Абулқосим ирдавсий, Юсуф Ҳожиб каби улуғ шоирлар асрларида ерту шоирлик тўғрисидаги мулоҳазалар ҳисобга олинса, унда шашқа фанларнинг тараққиёти билан бирга бадиий адабиёт ҳақидаги қарашларнинг ҳам ўзига хос шаклда ифода этилгани узга ташланади.

Эслатилган даврда адабий-танқидий қарашлар бирданига майнга келмай, балки ундан олдинги даврларда, жумладан исломча бўлган даврдаги адабиёт ва шеър ҳақидаги тушунчаларнинг ўнуний давоми сифатида юзага келган. Шуни ҳам эслатиш зимики, қадимги замон ёдномаларидан қўпчилиги бизгача етиб лмаган ва шунинг туфайли ўрганилаётган мавзуга доир ақидар ҳам номаълум бўлиб қолмоқда. Аммо IX—XI асрларда яшаб код этган ва адабий меросидан айримлари етиб келган шоирларнинг асрларида бу соҳада баён этилган фикрлар диккатга зовордир. Чунки улар исломгача бўлган даврда шеър ва шоирлик ҳақида баён этилган мулоҳазаларни (бизгача етиб лмаган маънбалар асосида) ҳисобга олинган ҳолда майдонга зориани ҳақиқатдан узоқ эмас. Жумладан, IX—X асрларда яшаб код этган Абу Шакур Балхийнинг бизгача етиб келган мероси ида бу масалага доир қарашлар ҳам мавжуд. Масалан, Абу Шакур Балхий маънонинг ёрқин ва тўғри ифодаланишини бадиий зининг фазилати деб билади (Сўз ёқут каби мусаффо, гўзал ва иматбаҳо бўлмоғи керак). Бундай фазилат эса Абу Шакур Балхийнинг тушунишича, шоирнинг билимдонлигига боғлиқдир.

Соҳада бу муштарак бўлмиш Уйғониш даврини тартифдори ва у шеър орқали дунёни билиш мумкинлиги гоясини тага ташлайди. Агар бу мўжказ фикрлар кентайтирилса, унда шеър сўзнинг вазифаси тўғрисида фикр юритилаётгани аниқнади. Бундай ақида ўша даврда яшаган Шаҳид Балхий шеърларида ҳам учрайди. Унинг тушунишича, шеър юқоридағи вазилатлар билан бирга фалсафий теранлилкка ҳам эга бўлмоғи трактати.

¹ Н. И. Конрад. Запад и Восток. Москва, 1972; М. Хайруллаев. Уйғониш даври Шарқ мутафаккири. "Узбекистон" нашириёти, Тошкент, 1971; И. С. Брагинский. Проблемы востоковедения. Изд. "Наука", Москва, 1974.

Шундай қилиб, Шаҳид Балхий бадиий сўзда фалсафийлико донишмандликни кўради, унинг муаллифида эса ростлик тўғрилик фазилатлари бўлмогини хоҳлади.

Абу Абдулла Рӯдакий ҳам ўз асарларида шеър ва шоир тўғрисида фикрлар баён этган. Унинг бизгача сақланган байтирида шеър яратиш жараёни, яъни шоирнинг яхши асар ёзиши ижодий меҳнати борасида айрим фикрлар мавжуд. Жумладан шундай ёзади:

К-аз шоирон наванд манаму навгувора,
Як байт парниён кунам ձа сангি хора.

Рӯдакийнинг ёзишича, тошйўнар оғир меҳнат билан то сайдал бергани каби шоир ҳам бир байтини ана шундай ижод изланиш ва машаққат туфайли майдонга келтиради.

XI асрнинг машҳур муаллифларидан бири Юсуф Хос Ҳожиб ҳам ўзининг "Кутадгу билиг" номли асарида шоирлар тўғриси мулоҳаза қилиб¹, бадиий сўзининг ижтимоий ҳаётда ва киши ҳаётидаги мавқеидан баҳс юритди. Шуниси диққатга сазовор Юсуф Хос Ҳожиб шоирларкинг ўша муҳитда эгаллаган мавқе анча дадиллик билан кўрсатади, улар яратган асарларнинг тарқалишини уқтиради:

Басо келди шоир бу сўз тергучи,
Киши ўтгучилар² йема йергучи³.
Киличда йетиграк⁴ буларнинг тили,
Иана ҳилди йинчка бу хотир йўли.
Татиг йинчка сўзлар уқайин⁵ теса,
Булардин эшиг сўз ўқулгай⁶ баса⁷.

Шунинг билан бир қаторда, Юсуф Хос Ҳожиб ҳам сўз тўғри ва рост битиш, сўз айтувчининг билимли бўлиши, сўзи эса эзгуликдан баҳс этиши, яхши бўлиши кераклиги фикрларни баён этади.

¹ Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадгу билиг. ЎзССР "Фан" нашриёти, Тошкент, 1965—1968-бетлар.

² Ўтгучи — мақтавчи.

³ Йергучи — сўкувчи

⁴ Йетикрак — ўтиқирроқ

⁵ Уқайин — фаҳмлайман, тушунаман

⁶ Уқулгай — тушунлади.

⁷ Ўша асар. 656-бет.

Юсуф Ҳос Ҳожибнинг:

Улугдин тирикка қумару сўз ул,
Қумару сўзи тутса асфи йуз ул,— (100-бет)

яъни: ўлганлардан тирикларга мерос сўздир, мерос сўзи, яъни оталар сўзини тутилса, нафъи юз-юздир, мазмунидаги мулоҳазалари, бир томондан, меросни авайлаш ва қадрлаш нуқтаи назаридан диққатга сазовор бўлса, иккинчи томондан, бу мероснинг сўз воситасида, яъни ёзма сўз, адабий мерос ва бошқалар воситасида авлоддан-авлодга ўтиб келишига ҳам ишорадир. Бу фикрни Юсуф Ҳос Ҳожибнинг "Китоб эгаси ўзига узр айтади" бобида:

бончук мечоноф
Тилагим сўз эрди, эй, билга бугу,
Кедин келдачика ўзим сўзлагу,— (90-бет)

(яъни: тилагим сўз эди, эй билагон доно, кейин келувчи(лар) учун ўзим айтадиган (сўзлар эди), деб ёзгани ҳам масалага аниқлик киритади).

Юқорида қатра-қатра баён этилган фикру мулоҳазалар умумлаштирилса, унда бадиий сўз, унинг қонун-қоидалари, фазилати ва вазифасига доир қарашлар тўғрисида маълум бир тушунча майдонга келади. Аммо бундай тушунчалар шеърий асарлардагина эмас, балки турли илмларга багишланган китобларда ҳам ифода этилди. Ана шу жиҳатдан Абу Наср Форобий, Абу Райхон Беруний, Абу Али ибн Сино, Маҳмуд Қошғарийларнинг турли хиздаги асарларда баён этган мулоҳазалари қизиқарлидир.

Абу Наср Форобий (873—950) ўз замонасининг машҳур қомусий олимларидан бўлиб, илмнинг турли соҳаларини мукаммал билган, уларни ривожлантиришга катта ҳисса қўшган мутафаккирларданdir.

Форобий ўз асарларида адабиёт ва бадиий ижод ҳақидаги фикру мулоҳазаларини ҳам баён этди. Форобийнинг адабий-танқидий ва бадиий қарашлари маҳсус ўрганилмаган бўлса-да, кейинги йилларда бу борада айрим мақолалар нашр этирилиб¹, унинг баъзи асарлари кенг жамоатчиликка манзур бўлди².

Форобийнинг турли асарларида баён қилинган фикрлари умумлаштирилганда шу нарса маълум бўладики, улуғ мутафаккир

¹ Р. Ҳодизода Ақидаҳои эстетикии Форобий. Садои Шарқ, журн., 1975, 9-сон, 137—145-бетлар; А. Ирисов. Аристотель поэтикаси ва унинг Шарқдаги издошлари. Қаранг: Аристотель Поэтика. F. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1980, 124—128-бетлар.

² Абу Наср Форобий. Шоирлар санъати қонунилари ҳақида рисола. Ўзбек тили арабиёти, 1976, 3-сон, 57—64-бетлар; яна: Аристотель. Поэтика. F. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1980, 63—74-бетлар.

бадиий ижоднинг ҳар хил масалалари бўйича ўз дунёқарапи замонаси имкониятлари доирасида сўз юритган. Шуниси дикқати сазоворки, Форобий бу соҳада мулоҳаза юритганда юон олимлари, хусусан Аристотелнинг "Поэтика" номли асаридан ижоди озиқланиб, Шарқ шеъриятшунослигига юон шеършунослиги қонун-қоидалари унсурларини олиб киришга сабабчи бўлган. Шуниси ҳам борки, Форобий ўз замонасидаги адабий муҳит далиллари асосида фикр юритади. Форобийнинг қўйидагича ёзганлар фикримизни тасдиқлай олади:

"Ҳаким Аристотель ўзининг шундай фазилати ва даҳоси билан тугатиб қўйишга жазм қилолмаган бир ишни биз ниҳоясини етказишга интилишимиздан кўра, бу санъатда фойда берадига ва ҳозирги замонда учрайдиган қонун-қоидалар, мисол ва мулоҳазалар келтириш билан чеклансан яхшироқ бўлади"¹.

Кўринадики, Форобий юон олимлари, жумладан Аристотель "Поэтика"сидан қанчалик илҳомланмасин, уларга шарҳлар ёзмасин, бари-бир юон олимлари фикрларини айнан тақорроламайди. Балки уларни Шарқ ҳалқлари бадиий ва илмий тафаккури билан бойитади. Шу жиҳатдан Форобийнинг "Ҳаким Аристотель ўзининг "Шеър санъати" у ёқда турсин, ҳатто софитика ҳақидаги мулоҳазаларини ҳам мукаммал баён қилиб улгурмаган эди"²— деб ёзиши ниҳоятда муҳим. Чунки юон олимлари асарлари, жумладан, Аристотель "Поэтика"сининг камолга етмаганлигини англай олган муаллифнинг билим даражаси ҳам, унинг ўз асарлари олдига қўйган юксак талаблари ҳам ойдинлашади. Бу ҳолни Форобийнинг адабий-танқидий қарашларида ҳам кузатиш мумкин.

Форобий "Буюк кишиларнинг нақлларидан" асарининг 52-бобида шеър санъати ҳақида алоҳида тўхталиб, шундай ёзди: "Бу санъат бирор мақсадни амалга ошираётган пайтда йўлдан чиқи кетмасликка ёрдам берувчи ва инсон хаёлини қоғозда намоёй этувчи санъатdir. Шеърнинг олти хили бор. Шундан учтаси яхши ва учтаси ёмон хилдир. Яхшиларидан бири шуки, унинг ёрдамида инсон ақлий қувватини мукаммаллаштиради, саодатга олиб борувчи фикри ойдинлашади, яхши ишларга, фазилатли бўлишга илҳомланади, ҳасислик, ёмон ва қабиҳ ишлардан сақланади. Иккинчи яхши хили кишининг руҳий сезгиларини юксалтиради, ҳаддан ташқари эҳтиёткорликдан холи қилади, иззат-нафси сақлайди, газабланишдан, ёмон ишлардан эҳтиёт қилишга ёрдам

¹ Абу Наср Форобий. Шоирлар санъати қонунлари ҳақида. Қаранг.: Аристотель. Поэтика, Т., 1980, 63—64-бетлар.

² Абу Наср Форобий. Шоирлар санъати қонунлари ҳақида. Қаранг.: Аристотель. Поэтика, Т., 1980, 63-бет.

ради. Учинчиси кишини заифликдан сақлайди, кишининг нафзини, ҳирсини тияди, ғамдан ҳолос қилади, ёмонлик олдида ана у юқорида қайд қилинган яхши хислатларни намоён этишга беради".¹

Бунда муаллиф шеърнинг вазифаси, инсонлар ҳаётида тутган авқеидан баҳс этади. Форобийнинг фалсафий ва ижтимоий қарашларида фазилатли комил инсон ва унинг баҳту саодати ҳақидаги қарашлар асосий ўринни эгаллагани каби унинг ижод ҳақидаги тушунчалари ҳам ана шу фалсафий аминга асосланади. Шунинг учун Форобий бадиий ижодни инсоннинг фазилатли — комил бўлиши учун хизмат қиладиган оситалардан бири деб тушунади. Демак, сўз бадиий ижоднинг арбиявий мавқеи, фазилатли — комил инсонни шакллантиришаги аҳамияти устида боради. Шундай экан, адабий-танқидий қарашлар IX—X асрлардаги бадиий ижоднинг муҳим муаммалидан баҳс этиб, унинг ижтимоий масъулияти тўғрисида улоҳаза юритгани кўзга ташланади. Форобий ўзининг турли қарашларида муҳим масалалар устида фикр юритар экан, уларни ижодга ҳам маълум даражада даҳлдор деб билиш умкин. Жумладан, у "Бахт-саодатга эришув ҳақида" номли исолосида тасаввур эттириш ва ишонтириш усувлари тўғрисида апириб: "бу усул кўпчилик омма ва турли ҳалқларга таълим ериш йўлидир"², — деб уқтиради. Агар биз Форобий асарларида бадиий ижодга тарбия воситаларидан бири сифатида қаралгани эсласак, унда мазкур фикрнинг шеъриятга ҳам алоқадоригини биламиз. Бас шундай экан, гап тасвир услуби ҳақида оражаги аниқланади. Бадиий ижодда ҳам ишонтириш ва тасаввур эттиришнинг ўзига хос йўллари мавжудлиги равшанашида. Форобий бадиий адабиётининг ўзига хос хусусиятлари, нинг ҳаётни акс эттириш воситаси ҳақида тўхталиб, шундай ёзди: "шеър санъатини безайдирган нарсалар сўз-мулоҳазалар ўлса, рассомлар санъатини безайдирган нарса — бўёқлар санаади. Буларнинг иккоби ўртасида фарқ бор, аммо иккаласи ам феълда бир-бирига ўхшаш, иккаласи ҳам одамлар тасаввuri а сезгиларида бир мақсадга — тақлид қилишга йўналган ўлади"³.

Форобий бадиий ижодни ҳаётга тақлид қилувчи деб тушунади. Шундай тушунча инъикос эттириш, ҳаётга ўхшашлик масаласи билан, иккинчи хил қилиб айтганда, ҳаёт ҳодиса-воқеаларини

¹ Форобий. ЎзССР "Фан" нашриёти, Тошкент, 1975, 112—113-бетлар.

² Форобий. Рисолалар, 82-бет.

³ Абу Наср Форобий. Шоирлар санъати қонунлари ҳақида. Қаранг.: Аристотель. Поэтика. Тошкент, 1980, 73-бет.

түгри ва рост тасвирлаш билан чамбарчас боғлидир. Форобийнинг юон олимлари, жумладан Аристотель асарлари илҳомланганлиги назарда тутилса, унда мазкур масалани қилинча Форобий машхур биринчи муаллим — Аристотель қеида тургани аниқланади. Чунки Аристотель ҳам ўз "Позка"сида шеъриятни ҳаётни бадиий инъикос этувчи тақлид си тида талқин этган эди¹.

Форобий ўз фикрини давом эттириб, "тамсил... кўпинча шеърий мулоди" — деб уқтиради. Шундан кем чиқкан ҳолда Форобий шеъриятда ростғўйлик ва тахайол-мантика масалаларидан баҳс этиб, "шеърий сўзлар гайри воқеи нарсаларни бизнинг тасаввуримизга воқеи тарзда намоён этади", — деб ҳам ёzáди. Кўринадики, Форобий бадиий ижоди кўпгина муҳим масалалари устида мулоҳаза юритиб, шоир шеър олдига қўйиладиган талабларни баён этади. Бу ўрин Форобийнинг "Шоирлар санъати қонунлари ҳақида" рисоласи шеър ва унинг хусусиятларига доир мулоҳазаларини эслатмақсадга мувофиқдир. Чунки унда Форобий шоирлардаги қоғият, уларнинг бирор бир жанрга майл кўрсатиши, асарларини ва мазмун масалалари, ташбеҳ — ўхшатишнинг турларининг ундан фойдаланишдаги маҳорати тўғрисида ҳам юритади. Диққатга лойиқ томони шундаки, муаллиф бадиий тасвирнинг "тақлидий" — ҳаққоний (реалистик) бўлишини тарзи қилиш билан бирга шоирнинг муболагани ишлатиши мумкин гини ҳам уқтиради: "уста шоир бир-биридан узоқ бўлган нарсани, мулоҳазаларни орттириш билан бир-бирига мувофиқ қилиб кўрсата олади".

Тўгри, бу фикрлар адабий асар таҳлили ёки маълум бир адабий муҳити умумлашмаси жараёнида айтилган эмас. Шундай бўлса-да, замонасидаги бадиий жараён хусусидаги кузатишларини назарий ҳулосаси бўлмиш мазкур мулоҳазалар ҳар жихатда диққатга сазовордир. Бунинг устига Форобийнинг шеър қонунларидан, Аристотель "Поэтика"сига ёзган шарҳи, трагедиифирамб, комедия, драма, сатира, поэма, эпос ва бошқаларга маълум бўлган эмас². Ташкент, 1980.

¹ Аристотель. Поэтика "Academia" Ленинград, 1927, стр. 41, 77; узбек таржимаси: Аристотель. Поэтика. Ф. Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1980.

² Форобий. Шоирлар санъати қонунлари ҳақида. Қаранг: Аристотель. Поэтика, Тошкент, 1980, 65-бет.

³ Форобий. Эҳсо ул-улум. Техрон, 1934, 66—67-бетлар; Кўчирма Р. Ҳодзоданинг эслатилган мақоласидан олинди: "Садои Шарқ", 1975, 9-сон, 141-бет.

иининг, адабиётшуносликдаги хизматлари намоён бўлаверади. Форобий IX—X асрларда Ўрта Осиё ҳалқлари адабиёти, ифуски, Форобий адабиётшилари ижодида мавжуд бўлган жанрлар ва уларнинг хусусиятлари ҳақида батафсил тўхтамаган. Шунга қарамай Форобий адабиётшунослик равнақига ўзининг муносиб ҳиссасини ўшиди.

Адабиёт ва шеър тўғрисидаги фикрлар Абу Али ибн Синонинг 1980—1037) асарларида ("Нажот", "Рисолаи ишқ", "Рисолаи мантиқ") ҳам баён этилди. Бундай фикрлар, хусусан унинг "Китоби шифо"сида мантиқ илмига доир қисмнинг "Шеър санъати" деб галмиш ва шеъриятта доир бобларида ҳамда "Ҳикмати аруз" исолосида ўзининг ёрқин ифодасини топган¹. Бу бобларда Абу Али ибн Сино юон олим Аристотелнинг "Поэтика"сини шарҳлайди. Бунда муаллиф Абу Наср Форобий каби шеъриятдаги тасвир услуби, нахайол ва ростлик-реаллик ҳақида, шеърнинг вазифаси тўғрисида ўз юритади. Шуниси диққатга сазоворки, ибн Сино ҳам Гарб дабиётшунослиги илми масалаларини Шарқ билан боғлайди ва Абу Наср Форобий бошлаган ишни қўллаб-куватлайди.

Бундай ҳолни шу даврнинг бошқа қомусий олим Абу Райҳон Беруний (973—1048) илмий фаолиятида ҳам учратиш мумкин. Бу Райҳон Берунийнинг жаҳон илми тараққиётидаги мавқеи бўрли соҳа мутахассислари томонидан кенг ва батафсил ёритилди. Аммо улкан олимнинг адабиёт ва адабиётшунослик соҳагидаги хизматларини ёритиш ўзининг текширувчисини кутар эди. Ана шу масъулияти ва шарафли вазифани бажаришга таниклиларим А. Қаюмов бел боғлаб, Абу Райҳон Беруний тугилганига 000 йил тўлиши муносабати билан ўзининг "Беруний ва адабиёт" номли рисоласини нашр эттириди². Бунда Берунийнинг турли асарларида ҳинд, юон, араб адабиёти ва ҳалқ оғзаки ижоди

тўғрисида баён этган қарашлари синчилаб текширилган. Абу Райҳон Берунийнинг адабиёт масалаларига доир қарашлари, бир томондан, "Фазл аҳлиниң шеърларда айтилган фикрнинг бўлшина қилиш китоби", "Таъланган асарлар ва шеърларни баён қилиш китоби" каби адабиётта бағишлиланган маҳсус асарларида баён илнинг бўлса (афуски, бу асарларнинг ўзи ҳали тадқиқотчи-дифирамб, комедия, драма, сатира, поэма, эпос ва бошқаларга маълум бўлган эмас)³, иккинчи томондан, фаннинг бошқа

¹ Ибни Сино. Фанни шеър... Қаранг: Фанни шеър. Душанбе, "Ирфон", 1985, 407-бетлар. Яна: Абу Али ибн Сино. Осори мунтахаб, иборат аз 10 чилд, II, Душанбе, "Ирфон", 1980, 242—246-бетлар.

² А. Қаюмов. Беруний ва адабиёт. Ф. Гулом номидаги адабиёт ва санъати шархи, Тошкент, 1974.

³ П. Г. Булгаков. Жизнь и труды Беруни. Изд. "Фан" УзССР, Ташкент, 1972, стр. 310, 312.

соҳаларидан баҳс этувчи асарларида, жумладан "Ҳиндустон" "Маъданшунослик", "Китоб ус-сайдана" кабиларда ҳам шеър шоирлик ҳақидаги фикрлари баён этилган.

Берунийнинг бизгача етиб келган асарларида шеър ва шоирлик ҳақида ёзғанларидан маълумки, у мазкур масалага жуда маълумият билан ёндашган олимлардандир. Шу нарса диққатга саворки, юон, араб, ҳинд, туркий ва форсий тилларни мукалаб билган Беруний шу тилларда яратилган илмий ва баҳадабиётлардан бевосита фойдаланибгина қолмай, балки ўз қиқотларида уларнинг ҳар бирини жой-жойида ишлата билди.

Беруний ўз замонасида юон, ҳинд, форс-тожик ҳамда туҳалқлар оғзаки ижодию ёзма адабиёти масалаларига алоҳа-эътибор билан қараган муаллифлардандир.

Беруний шеъриятнинг мазмуни ва шакли масаласига диққат жалб этиб, ҳинд шеъриятидаги вазнни араб шеъриятидаги а билан чоғиширади, улардаги умумият ва фарқиятга эътиқилади, иккинчи томондан, юон адабиётидаги афсоналар (Зе Ромул, Искандар), ҳинд ҳалқи ривоятлари (Васудова ва Шишнола) ҳамда машҳур "Калила ва Димна" тўғрисида сўз юритаучинчидан эса араб шоирлари ҳақида сўзлайди, шеърларда таҳлил этади. Бу ўринда Берунийнинг "Маъданшунослик" "Китоб ус-сайдана"да маъданлар ва доривор ўсимликлар ҳақида фикрларни тасдиқлаш учун келтирган арабча шеърий мисраларнинг таҳлили ниҳоятда диққатга сазовордир. Бунда Беруний шеърда ташбеҳларнинг ҳаққонийлиги ва ҳаётлиги масаласи алоҳида эътибор қилиб, ҳаққонийликдан маҳрум бўлган шеър мисраларни танқид қилади. Бу ҳақда адабиётшунос А. Қаюмонинг кузатишларидан қуйидаги фикрларни келтироқчимиз:

"Беруний Абу-т-Тиҳон деган шоирнинг шеърини келтириундаги ноаниқликини танқид қилади. У шеър бундай эди:

Уларнинг асилзодалиги, уларнинг чеҳраси шундай нур таратадики,
Тун қоронгулигини ёритди, ониксни ташувчи уни ипга терса мумкин бўлади.

Берунийнинг фикрича, бу шеър асосида оникс оқ ва кизиқларга эта деган тасаввур туғилади. Шу туфайли ундаги кизиқлар ва кундуз равшанлиги бирлашиб, уни кўриб бу майдиган қилиб қўядилар. Бундан шундай хулоса қилиш мүминки, ониксни кундузи ҳам, кечаси ҳам кўриб бўлмайди. Ваҳоланки, уни одатда кундуз куни топадилар. Демак, бу шеър ҳеч қандай маъно ва ҳеч қандай фойда йўқ"¹.

¹ А. Қаюмов. Беруний ва адабиёт, 104—105-бетлар.

Бунга ўхшаш мисолларни кўздан кечириш шундан далолат берадики, Беруний шеърининг мазмунини ҳаётлий воқеа ва ҳоёрдиклар ташкил этмоғи керак деган тушунчани олга сурган. Демак, у шеъриятнинг ҳаётлигигини тарғиб этган. Худди шундан келиб чиқиб, шеърни ҳаётни ўрганиш воситаси деб билган. Шунинг учун ҳам Беруний "Маъданшунослик" ва "Китоб ус-сайдана"да бирор маъдан ёки ўсимликтини белгилашда турли шоирларнинг шеърларидан фойдаланади. Жумладан, "Китоб ус-Сайдана"да кулкула деган ўсимлик ҳақида сўз юритиб, у куриб қолгач, бир хил оҳанг-товуш чиқаришини ёзди. Бу садо, ўз навбатида, аёллар тақинчоқларининг силкигандаги овозига ўхшар эмишки, бу маъно шоир ан-Набиганинг қуйидаги мисраларида ўз аксини топган экан:

Унинг чўчиб қочаётганида тақинчоқларидан чиққан овоз,
Қуриган кулкуланинг шамолдан тебраниб шилдирашига ўхшайди².

Шундай қилиб, Беруний ўзининг турли асарларида шеър ва шоирлик ҳақида диққатга сазовор фикрларни олга сурди. Берунийнинг катта хизматларидан бири шундаки, у ҳам Абу наср Форобий ва Абу Али ибн Сино сингари Шарқ ва Farb адабиётлари ва адабиётшунослиги анъаналарини бир-бирига яқинлаштиришга интилди, бундай текширишлар доирасини кенгайтириб, ҳинд ҳалқи адабиёти ва адабиётшунослиги далиллари билан ўз хулосаларини бойитди.

Агар Беруний ўз асарларида ҳинд, юон ҳамда Ўрга Осиё халқлари оғзаки ижоди масаласига эътибор қилиб, бу соҳада ажойиб натижаларга эришган бўлса, шу даврда яшаб, илмий фаолият кўрсатган Маҳмуд Қошғарий ҳам бу соҳада анча хизматларни амалга ошириди. Маҳмуд Қошғарийнинг "Девони луготит турк"и ўз асринингтина эмас, балки кейинги даврларнинг ҳам нодир асарларидандир. Бу асарда муаллиф, бир томондан XI асрнча ва шу асрда мавжуд бўлган туркий халқлар оғзаки ижоди намуналарини жамлаб, гузал бир казинани яратган бўлса, иккичидан, ўша даврдаги ёзма адабиёт намуналарини ҳам ўз асарига киритиб, уларнинг бизгача етиб келишига сабабчи бўлди. Тўғри, бу мисол ва намуналар сўзларнинг изоҳи-учун келтирилган. Агар улар тўпланса, XI аср туркий халқлар шеъриятининг гузал бир баёзи майдонга келади².

¹ А. Қаюмов. Беруний ва адабиёт, 125-бет.

² Бу ишни олма И. В. Стеблева ўзининг "Развитие тюркских поэтических форм в XI веке" (Изд. "Наука", ГРВЛ, Москва, 1971, стр. 111—279) асарида бажарип, уларнинг рус тилидаги таржимасини ҳам келтирган.

Бу ҳодиса Маҳмуд Қошғарийнинг фақат тиљшунос олим эмас балки моҳир адабиётшунос эканидан ҳам далолат беради. Уни сўзлар изоҳи учун шеърий парчаларнинг танлай олгани ҳам даъвони яна бир карра тасдиқлади. Шунинг билан бир қатори "Девони луготит турк"да XI асртагача мавжуд бўлган адабиёттаги жанрлар тўғрисида маълумотлар ҳам борки, улар диккат сазовордир. Чунки адабий жанрларнинг Маҳмуд Қошғарий қадимги атамалари араб-форс адабиётшунослиги атамаларидан фарқ қиласи. "Девони луготит турк"даги адабиётшунослик атамаларини икки гуруҳга бўлиш мумкин: бири — насрӣ асарлардаги тегишли бўлса, иккинчиси эса шеърий асарларга нисбатан юланилган кўринади.

Биринчи гуруҳга мансуб атамалардан "Этук", "Откўнч" "сов"ларни кўрсатиш мумкин:

"Этук-ҳикоя, эртак; бирор мақсадни шоҳга билдириш, ҳикояниш учун ҳам бу сўз қўлланади. Асли бир нарсани ҳикоянишдан олинган"¹.

Худди шу тарзда "Откунч" атамаси ҳам изоҳланган: "откунч-ҳикоя, "откунч", "откунди — ҳикоя айтди" (I, 175). Кўринадиши Маҳмуд Қошғарий ҳозирда ҳикоя ва эртак тарзида кенг қўлланадиган адабий жанрларни тарихий ҳалқлар адабиётидан бошқача номини келтирган. Буларнинг изоҳидан маълумки, иккovi ҳам ҳикояниш услубида ёзилган асарларни англатади. Бас шундай экан, ҳалқ оғзаки ижодида насрӣ тарздаги эртаклар ҳам, кейинчалик ёзма адабиётдаги насрӣ ҳикоя ҳам "этук" ва "откунч" номлари билан аталган кўринади. Эҳтимол, буларда бири "откунч" ўтмишда содир бўлган воқеаларнинг насрӣ баёни учун қўлланилган кичик жанр бўлса, иккинчиси — этук маълум даражада яқин ўтмиш ва ҳозирги замонида содир бўлаётган воқеаларнинг насрӣ баёнига бағишланган кичик адабий жанр бўлиши ҳам мумкин. Ҳар ҳолда ана шу номлар туркий ҳалқлар адабиётida ўзига хос атамаларнинг мавжудлигидан далолат беради. "Этук" ва "откунч"лар кичик насрӣ адабий жанрларни ифода этган бўлиши мумкин деган эҳтимолни шу асарда "сов" ҳақидаги шарҳлар ҳам тасдиқлагандай бўлади:

"Сов-қисса. Қадимги воқеалардан хабар бериш, айтиш (III, 168 ёки: "рисола, хат, кичик китобча... сўз, нутқ" (III, 18).

Бу шарҳда, биринчидан, ҳикоя ёки эртак сўзи ишлатилмаган, иккинчидан, воқеа содир бўлган вақт аниқ кўрсатилган, учичидан эса асар ҳажмига ишора қилинган. Шундан келиб чиккан

¹ М. Қошғарий. Девони луготит турк. Уч жилдлик, I жилд. ЎзФА нашриёти. Тошкент, 1960, 98-бет. Бундан сўнг шу манбадан олинган мисоллар охирида қавсдан тегишли жилд ва бети кўрсатилади.

ҳолда совнинг этук ва откунчлардан ҳажм жиҳатидан каттароқ эканлиги жиҳатдан муаллиф уни қисса деб таржима қилган кўринади. Қадимги воқеалардан хабар бериш, айтиш деб рисола, хат, кичик китобчалигига ишора қилиш воситасида унинг ёзма адабиётдаги намуналарини назарда тутмадимикин? Аммо унинг қадимги воқеалардан хабар бериш" жумласи охирида "айтиш"ни кўшиш билан маълум даражада бу жанрнинг ҳалқ оғзаки ижоди заминига ишора қилмадимикин... Агар шундай бўлса, унда сов кейинчалик достон тарзида машҳур бўлган жанрнинг қадимий номларидан бўлиб чиқади ва, шундай қилиб, унинг насрӯ назмда кратилган адабий асарлиги ҳақидаги тахминни кучайтиради. Кейинчалик эса ёзма адабиётнинг тараққиёти билан бу жанр ўзимкониятлари доирасини кенгайтирган ва назм шаклидаги ўтмиш воқеаларидан баҳс этувчи достонларни ҳам ифодалаган бўлиши мумкин.

"Девони луготит турк"ни ҳозирги тилга ўгирган таржимон ҳам масаланинг худди шу томонини назарда тутган ҳолда ўзининг изоҳида (166-изоҳ) "эҳтимол, наэм билан сўз айтиш маъносини англатар" деб ёзади. Шундай қилиб, юқорида қайд қилинган ҳар учала жанр ҳам эпик тасвири кўриниларидан бирининг номини ифода этади ва қадимий туркий ҳалқлар адабиётida арабий ва форсий шеърият атамаларидан фарқ қиливчи ўз жанрлар ва уларнинг атамалари мавжудлигидан гувоҳлик беради. Китобда келтирилган иккинчи гуруҳ атамалар ҳам бу тахминни ҳақиқатга кинлаштиради. Уқтирилганидек, иккинчи гуруҳнинг атамалари шеърий жанрларга тегишлидир. Булар қошуғ ва йир деб аталган: "Қошуғ — шеър, қасида, қўшиқ. Шеърда шундай келган:

Туркан қатун қутина
Тэгур мэндін қошиб
Ајғіл сізнин табугчи
Отнур жані табуг.

Малика (шоҳ) хотинга мендин мақтов, қасида (қўшиқ) еткур ва ходимингиз янги хизмат билан йўлланди, деб айт" (I, 357). Иккинчиси йир бўлиб, муаллиф уни қуидагица изоҳлайди: "Йир — газал, мақом, куй" (III, 156).

Бу икки изоҳдан қошуғ ва йирнинг жанр хусусиятларини маълум даражада тасаввур қилиш мумкин. Жумладан, қошуғ қасида ва, умуман, шеър маъносида ишлатилган экан, демак, у эпиклик ва лириклик хусусиятини ўзида ташувчи кичик ҳажмдаги достонлар маъносини ҳам англатган кўринади¹. Бас

¹ Шу асрда рус адабиётидаги "слово" "Слово о полку Игореве" "Игорь полки қақида қўшиқ" ҳам шундай маънода қўлланилган экан, демак юқоридаги эҳтимол қақиқатдан узоқ бўлмаса керак.

шундай экан, бу жанр қадимий даврдаги эпик шеърияттың бир тури сифатида машҳур бўлган кўринади. Йир деб ти олинган асар эса лирик шеъриятнинг жанрларидан бўлиб "ғазал" деб шарҳланган. Агар ўша даврларда ғазал асоси ишқий мавзуларни баён этувчи жанр сифатида тушунилганинса, унда Маҳмуд Қошғарийнинг йирни ғазал деб изоҳла бежиз эмас, яъни йир ишқий кечинмалар баёнидан ибо шеър бўлиб, у ўша даврда ғазал вазифасини бажарган. Аммуаллиф бу жанрларнинг шаклий хусусиятлари қақида бир фикр ёзиб қолдирмаган.

Гарчи Маҳмуд Қошғарийнинг "Девони луготит турк" асариди ўша давр адабиётшунослиги, хусусан туркий халқлар шеъриятини ишқий мавзуларни баён этувчи жанр сифатида тушунилганинса, унда Жужу номли шоирни бўлса-да, аммо мавжуд маълумотларни ўзи ҳам катта илмий қийматга эга. Асардаги айрим ишораларда маълумки, Маҳмуд Қошғарий ҳам ўша даврдаги муаллиф сингари "сўз"ни кенг маънода — бадиий адабиёт маъносидан шунгандан, "тизди" — у марваридни тизди. Бирор тузса, шеър ёса ҳам "ул тизди" дейилади. (II, 16). Агар бу Фирдавсий ва Юсуф Хос Ҳожибларнинг фикрлари билан қисманса, масала янада ойдинлашади. Чунки шу асрда яшагав шоирлар ҳам "сухан", "сўз"ларни шеър ва бадиий ижод маъносидан қўллаган эдилар. Шундай қилиб, Маҳмуд Қошғарийнинг турк халқлар шеъриянига қарта хабарлари бизнеста тўлиқ этиб келмаган шеършуносликнинг намуналари сифатида ишорадир. Буларнинг аҳамияти яна шу билан белланадики, улар Ўрга Осиё халқлари адабиётининг тараққи зиналарини, туркий халқлар шеърият қонуниятларининг ўзхос хусусиятларини ўрганишда қийматли далил бўлиб ҳиз қиласди.

XI асрнинг ёдномаларидан бири Унсур ул-Маоли Кайковуси (1020—1099) "Насиҳатнома" ёки "Қобуснома" номи билан машҳур бўлган асари. Мазкур асар 1083 йилда Журжонда ёзилди. Панд-насиҳат мазмунидаги бу асарни Кайковус ўғли Гелоншо багишлаб ёзди. 44 бобдан иборат бўлган мазкур асарда Кайковус турмушнинг турли-туман масалаларидан баҳс этиб, ўғлига ҳаёт ўргатишни мақсад қилган эди.

Ана шу ранг-баранг масалалар қаторида шеър ва шоирлик багишланган маҳсус — 35-боб ҳам бор. Мазкур бобнинг майдони келиши бежиз эмас. Чунки Журжон бир вақтлар Абу Райян Беруний, ибн Синолар истиқомат қилиб, асарлар ижод қилиб адабий ҳаёт гуркираб тараққий этган шаҳарлардан эди. Туфайли Журжон ўша даврнинг илмий ва адабий қарашларни расидан четда эмас эди. Натижада Унсур ул-Маоли Кайковусининг асарида турли масалалардан, жумладан шеър ва шоир

кақида баҳс юритар экан, ана шу умумий йўналиш даражасида ти туриб сўз юритади.

Кайковуснинг таъкидлашича, шоир ўз асарларини халқ учун зомоги керак. Шунинг учун у кенг халқ оммаси тушунадиган услубда содда ва равон шеър ижод қилсин: "Шоир бўлишни истасанг ҳаракат қилки, сўзинг осон ва фойдали бўлсин, англабошқалар учун унинг шарҳига муҳтоҷ бўлгудек сўзни айтмагил, тунки шеърни халқ учун ёзиш керак ва (шоир) ўзи учун змайди".

Кўринадики, Кайковус шоирнинг биринчи даражадаги вазифа-и халққа хизмат қилиш ва унинг учун ижод қилишдан иборат ти тушунган. Шунинг учун у шоирнинг шеърият илмидан яхши табардор бўлмоғи, бадиий санъатлар, қоғия ва вазн илмини илмоғи даркорлигини таъкидлайди.

Шуниси диққатга сазоворки, унда XI асрда аруз вазни ва баҳрларнинг ҳолати баён қилинган. Муаллиф арузнинг форсигўйлар томонидан қўлланилган баҳрларини ҳамда араб шеъриятини учун маҳсусларини алоҳида-алоҳида таъкидлаб ўтади. Бу аркада аруз баҳрларнинг такомилини ўрганиш ҳамда XI асрдан ўнг Мовароунаҳр ва Хурросон олиму шоирлари томонидан ўшилган янги баҳрларни аниқлашда катта кўмак беради. "Қобуснома"да келтирилган ва муаллиф томонидан форсигўйлар ва рабийнавислар учун маҳсус деб тасниф қилинган баҳрлар қўйиагилар:

1. Форсигўйлар учун: ҳазаж, ражаз, мунсареҳ, хафиғ, музоғеъ, муктазаб, мұжтасс, мутақориб, сареъ, қарип — ҳаммаси ўлиб 11 баҳр.
2. Арабийнавислар учун: басит, мадид, комил, воғир, тавил аммаси ўлиб 5 баҳр².

Бундан ташқари асарда ҳазажи макфуф, ҳазажи ахраб, ражази ахраб, рамали мазбун, музореи ахраб, мунсареҳи кабир каби ахрлар ҳам ҳазаж, ражаз, рамал, музореъ, мунсареҳларнинг бир или тарзида эмас, балки мустақил баҳрлар қаторига қўшилган. Шу жиҳатдан қарагандо муаллиф арузнинг форсигўй шоирлар шеъриятида қўлланилган ўн етти баҳрни, арабийнавислар учун ахсус бештасини, жами йигирма иккита баҳрни санаб ўтади. Сийнги давр арузшунослари эса, жумладан Ваҳид Табризий, лишер Навоийлар арузнинг, "Қобуснома"да эслатилмаган жадид,

¹ Қобуснома. "Ўқитувчи" нашириёти, Тошкент, 1967, 112-бет.

² Унсур ул-Маоли Кайковус. Насиҳатнома. Нашриёти "Ирфон", Душанбе, 1968, 07—108-бетлар. Баҳрларни бундай гурухластириш асарнинг ўзбекча таржимасида ўшиб қолган кўринади. Қобуснома, "Ўқитувчи" нашириёти, Тошкент, 1967, 113-бет.

мушокил ва мутадорик каби баҳрларини тилга олсалар, 3
ридин Мұхаммад Бобур буларга құшымча равиша ариз 3
баҳрларини ҳам киритади. Күринадики, "Қобуснома" мұаллиғ
ұз даврида шеъриятда кенг құлланилган баҳрларни эслаб,
қиқотчилар учун муҳим маълумотни сақлаб қолади. Натиса
арузнинг Үрга Осиё адабиётлари тарихидаги тараққиётини
нишга катта имконият түгдирди. Бу масалани, яъни Үрга
халқлари шеъриятидаги арузнинг тараққиётини үрганишнинг
рур ва аҳамиятли эканини Алишер Навоий ҳам үзининг "Ме-
ул-авzon" ида таъкидлаб, шундай ёзади:

"Эмди билким, буҳуреки баъзининг такрори ва баъзи
таркиби баъзи била ҳосил бўлур, ўн тўққуздур, баъзи ара-
максус ва баъзи ажамқа максус ва баъзи муштарак ва
шуаросига миллати истеъмолдин ҳеч қайси бир вақтқа деган
максус эмас эрмиш ва мулоим табълиғ нозимлар ҳар баҳр
вазнда кайфа мутаффиқ назм айтур эрмишлар ва аruz қоиди
зобитасидин орий эрмишлар, то бу вақт тенгри иноятидин
тили била шеър ажам шуаросига максус буҳур ва авзон
назм силкиға кирди"¹.

"Қобуснома" мұаллифи шоирлик ҳақидаги сўзини да-
эттириб, шоирнинг ёддан кўп шеър билмоғи керакли
("шеър ва ғазални кўп ёд билгин")², мустақил ижод қи-
оладиган бўлмоғини ("ҳар хил нарса ёзмоқчи бўлсанг,
фикринг билан ёзгил, бошқаларнинг сўзини такрорлама-
ўринсиз мақтоларга тўлиб тошган асарлар ёзмаслиги лоз-
лигини алоҳида уқтиради.

Шуниси диққатга сазоворки, мұаллиф бадий ижод
тасвир услуги тўғрисида тўхталиб, "агар шеърда ёлғон
муболагани яхши десалар ҳам, ёлғонни ҳаддан ошириб ю-
магил"³ деб ёзади.

Күринадики, мұаллиф бадий ижодда ёлғон ва мубол-
бўлиши кераклигини уқтиrsa-да, аммо уни ошириб юбор-
тарафдори эмас, яъни у муболагани ҳам меъёри билан ишлати
бадий тасвирнинг ҳақиқатга яқин бўлишига мойиллик билдирилди.
Бундай мойилликнинг эса ўша замондаги бошқа мутафаккире-
ва олимларнинг шу масалага доир қарашлари билан ҳамоҳангли-
зътиборга олинса, унда Мовароунаҳр ва Хурсон здабий мах-
мади

итидаги бадий талаб ва адабий-танқидий қарашлар уйғулиги
узаға ташланади.

Узбек адабиётшунослиги ва адабий-танқидий қарашлари та-
саққиётининг биринчи босқичида шеър ва шоирлик ҳақидаги
муроҳазалар турли шаклда ифодаланган. Юқорида қайд қилин-
ганлар бундай ақидаларнинг илми адабга багишлиланган асарларда
юрилик тарзда баён этилганини, бадий ёдгорликларда, шеъру
ниҳоят, адабиётга багишиланмаган, бошқа соҳалардан баҳс
тадиган асарларда ҳам ўртага ташланганлигини тасдиқлади.
Емак, қайси шаклда бўлишидан қатъий назар адабиёт, шеър ва
юрилик тўғрисида турли хилдаги ақидаларнинг баён этилгани
ниққатга сазовордир. Чунки улар, бир томондан, адабий-танқидий
қарашларнинг шакллана борганидан далолат берса, иккинчидан,
бадий жараённинг маълум назарий асосда давом этганини ҳам
ўрсатади, учинчидан эса ижодкорларнинг ана шундай назарий
асарларга доимо катта қизиқиш билан қараганликларидан гу-
рухик беради. Шу туфайли XI асрдаёқ адабиёт назариясидан,
кумладан, аruz, қофия ва шеърий санъатлардан баҳс этиувчи
тоҳида асарлар майдонга келди. Мисол учун Маншур Самарқанд-
ийнинг шеърий санъатлар талқинига багишиланган "Канз ул-
аройб", Рашид Самарқандийнинг "Зийнатнома", Рашид Ватвот-
инг "Ҳадоиқ ус-сеҳр" каби асарларини, Абулқосим Али Баҳро-
нинг аruz қонун-қоидаларини шарҳловчи "Ғоят ул-арузайн",
қофия масалаларидан сўз юритувчи "Канз ул-қофия" каби рисо-
наларини ҳамда Мұхаммад бинни Умар Родуёнийнинг шеърий
санъатлар ҳақида мулоҳаза юритувчи "Таржимон ул-балога"
асарини эслатиш мумкин. Бундай хилдаги асарларнинг майдонга
елиши бежиз эмас эди. Чунки шу вақтга қадар аruz, қофия
ва шеърий санъатлар ҳақида яратилган асарларнинг кўпчилиги
раб тилида бўлиб, бунинг устига улар асосан араб тилидаги
шеъриятга таянарди. Аммо VIII—XI асрлар давомида Мовароу-
нинг бир ифодаси Унсур ул-Маолийнинг "Қобуснома"сида учрай-
ти. Жумладан, у шундай ёзади:

¹ Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик, 14-том, F. Фулом номидаги адабиёт
санъат нашриёти, Тошкент, 1967, 142-бет.

² Қобуснома, 116-бет.

³ Ўша асар, 114-бет.

⁴ Ўша асар, 113—114-бетлар.

"Оғир вазнда ва арузда шеър ёзмагин, чунки аruz ва оғир вазн ёқимсиз қилиқли, совуқ (табиатли), латиф ва номаънолардан маҳрум бўлган, одамлар учун яхшидир"¹.

Шунга қарамай, маҳаллий халқларнинг исломгача бўлған шеършунослиги ва унинг қонун-қоидалари, кўпгина атамали аста-секинлик билан араб шеършунослиги ва атамалари билан маънина боради. Натижада маҳаллий халқлар тилида яратилбадий асарлар ўз руҳи ва мазмуни билан миљлийликни сақлаҳолда шаклий жиҳатдан араб адабиётшунослигидаги атамалар араб ёзуви хусусиятларига мослаша боради (қасида, маснави тазод; муболага, китобат санъатлари, мақлуби муставий бошқалар).

Бу янги ҳолат эса уни назарий жиҳатдан тушинтириш шарҳлашни талаб қиласди. Шунинг натижасида XI асрдан боци форс-тожик тилида аruz, қофия ва шеърий санъатларга бағланган асарлар майдонга келабошлади. Исломдан сўнг XI аср қадар форс-тожик тилида яратилган бадий мерос бундай назар асарларнинг асоси бўлиб хизмат қилди. Бу ҳолни Родуёний (аср) ҳам "Таржимон ул-балога"нинг кириц қисмida алоҳитаъкидлаб ўтади.

Юқорида қайд қилинган сабабларга кўра майдонга келбундай хилдаги асарларда аruz қонун-қоидалари ҳам, шеър санъатларнинг хусусиятлари ҳам кенг шарҳланди ва изоҳланган Жумладан, "Ҳадоиқ ус-сеҳр"да мақлуби муставий санъат Рашид Ватвот шундай изоҳ берган:

"Мақлуби муставий — ин чунон буд, ки дар наср алғи мураккаб ё дар шеър як мисра ё як байти тамом чунон алғи рост битавон хонд ва ҳам бошгана. Мисол:

Таржимаси: "мақлуби муставий насрда мураккаб ибор шеърда эса бир мисра ёки байти ҳам ўнг ва ҳам чап ўқилиши мумкин қилиб тузиш санъатидир".

Бундай санъат маҳаллий халқларнинг қадимги, исломдан бўлган адабиётида мавжуд бўлганда эди унинг бирор номи бўла ва у сақланиб қолган бўлиши мумкин эди. Аммо бу бўла номаълум. Мазкур санъат арабча аталиши муносабати

¹ Қобуснома. "Ўқитувчи" нашриёти, Тошкент, 1967, 113-бет. Бу матн қўйидагича: "Зинҳор, ки шеъри гарон ва арӯзӣ нагӯй, ки гирди аruz ва гарон касе гардад, ки табъи ноҳуш дорад ва очиз бувад аз лафзи хуш ва ҳам зариф". Таржимаси: Ҳеч қачон тушунилиши қўйин ва арӯз вазнida шеър ёзмо. Кимки чуқур маънолар, гўзал сўзлар айтишдан маҳрум бўлса, табъи ёмон у аruz ва оғир вазнлар атрофида парвона бўлади".

² Рашидиддин Ватвот. Ҳадоиқ ул-ссҳр. Москва, изд. "Наука", 1985, 222

Рашид Ватвот унга кенг шарқ ёзган ва, шундай қилиб, адабий тажрибада мавжуд бўлган ҳодисани назарий жиҳатдан асослаб, ҳам араб ва ҳам форс-тожик тилида мисол келтирган. Агар биз бу санъатнинг араб ёзувига мосланганини назарда тутсак, унинг исломдан сўнгти давр маҳсули эканлигига ишонч ҳосил қиласми.

Шундай қилиб, адабий тажрибадаги янгиликларни назарий жиҳатдан асослаш ва бу янги қонун-қоидаларни кенг тарғиб қилиш талаби юқорида қайд қилинган асарларда амалга оширилган эди. Шуниси борки, адабий тажриба тез илгарила бетар ва унинг ҳодисаларини назарий жиҳатдан асослаш зарурияти адабиётшунослар олдига ҳамиша кўндаланг бўлиб турар эди. Шунинг туфайли ҳар асрда турли-туман назарий асарлар майдонга келарди. Жумладан, XII асрнинг ўрталарида бу ишни Низомий Арузий Самарқандий ўзининг "Чаҳор мақола" номи билан машҳур асарида амалга оширган эди.

Исми Аҳмад, тахаллуси Низомий, аruz қоида-қонуниятларини ҳар томонлама билгани учун Арузий лақаби билан машҳур бўлган бу зот аслан Самарқанддан бўлиб, XI асрнинг охирларида дунёга келди. Ўша давр талабига мувофиқ таҳсил кўргач, Бухоро, Балх, Ҳирот каби кўпгина шаҳарларда бўлди ва, ниҳоят, Бомиёнда тургун бўлиб қолди. Худди шу жойда у шоир ва олим сифатида танилди. Аммо Низомий Арузийга шоирлиги эмас, балки адабиётшунослик соҳасидаги фаолияти кўпроқ шуҳрат келтирди. Бунга унинг "Мажму ан-наводир" (Нодир ҳикоятлар) ёки "Чаҳор мақола" (Тўрт мақола) деб юритиладиган асари сабаб бўлди.

Мазкур китоб 1156 йилда ёзилиб, аслида дастуралмал моҳиятига эга. У тўрт мақола — қисмдан ташкил топиб, биринчисида дабирлар (котиблар) ва уларнинг фазилатларидан сўз юритилса, иккинчи шеър ва шоирликка бағишлиланган; учинчиси нужум ва мунажжимлардан баҳс юритса, тўртингисида тиб илми ва табиблар тўғрисида гапирилган. Қўринадики, асар бошдан охиригача шеър ва шоирлик масалаларига бағишлиланмаган, аммо унинг иккинчи қисмida шу соҳага доир баён қилинган мулоҳазалар шоир ва адабиётшунослар олдига унинг қийматини ошириб юборди. Шунинг учун ҳам кейинги асарлар давомида мазкур китоб шоир ва олимларнинг кўп мутолаа қилувчи асарларидан бирига айланди, унда баён қилинган фикрларга асосланадиган бўлдилар.

Низомий Арузийнинг мазкур китобни яратишдан мақсади дабир, шоир, мунажжим ва табибларнинг сарой маъмуриятидаги мавқеини тушунтиришдан иборат бўлиб, баҳс юритилётган кўпгина масалалар шу нуқтаи назардан шарҳланган бўлса-да, аммо кейинги давр олим ва шоирлари асарнинг шеър ва шоирлик ҳақидаги қисмини шу мақсад доирасидан кенгроқ тарзда тушундилар. Ҳақиқатан ҳам бу бобда турли адабий йўналишга мансуб шоирлар учун фойдали маслаҳат ва ўғитлар мавжуд.

"Чаҳор мақола"нинг иккинчи бобида "Шеър илмининг моҳиз ва шоирнинг салоҳияти ҳақида" сарлавҳаси остида шундай фикрлар бор:

"Шоирлик шундай санъатки, (шоир) бу санъат орқали ҳаяжлантирувчи тушунчаларни ҳосил қиласи ва таъсиридан қиёслари бир-бирига улайди. У шундай йўл билан, масалан, кичик маънкагаттага, катта маънони эса кичикка айлантиради, чиройли хунук либосда кўрсатади, хунукни эса чиройли суратда жилваг этади. Илҳом санъати билан газаб ҳамда ҳиссий қувватларни қўзгатади, натижада кишилар табииатида қайғу ёки хуррамли пайдо бўлади. Бу эса улуф кишилар фаолиятида оламни тартиб солиб туриш учун хизмат қиласиди"¹.

Низомий сўзни шеъриятнинг таърифидан бошлаб, унинг ўзи хос санъатлиги, шоир турли тасвирий услугблардан фойдалан (муболага ва кичрайтириш) ҳаёт ҳақида тасаввур ҳосил қилиши, шу йўл билан одамлар онгига таъсир кўргизиб, ҳаётда муҳим воқеаларнинг содир бўлишида сабабчи бўлишилиги тўғрисида баҳс юритади. Бу ўринда шуни таъкидлаш керакки, Низом шеърият-адабиётда ҳаётнинг ўзига хос тарзда акс эттирилиши ҳақида мулоҳаза юритади. Агар биз Низомий Арузийдан бир олдин яшаган айрим мутафаккирлар асарларида машҳур Аристотелнинг "Поэтика"сидаги адабиёт ҳаётнинг тақлидчиси экан ҳақидаги фикрларининг таъсирини учратган бўлсак ва бу тақлидийликнинг ҳаққонийлик маъносида қўлланилганини эсласунда XII асрга келиб, адабиётнинг ҳаётни ўзига хос тарз тасвирилаш ҳақидаги мулоҳазага дуч келишимиз кишини маълударажада ҳайратлантиради. Аммо, эътибор қилинса ҳайратланади ган жойи йўқ. Чунки шеъриятнинг тасвир мўлжали ва услутурли олим ва шоирларни қизиқтирас экан, уларнинг баъзилар адабиётда ҳаққонийликнинг тахаййулдан устуналиги нуқтаи назаридан сўз юритган бўлса, иккинчи гуруҳи тахаййулни ҳаққонийликдан устун қўяр эди. Шунинг натижасида бадиий адабиётни ҳаёт билан муносабати масаласида икки хил тушунча юза келган. Айрим олимлар эса бу ҳолни ҳисобга олмай, Низом Арузийнинг бадиий адабиёт тўғрисидаги мулоҳазаларини ҳаётни узоқлашувнинг ифодаси деб баҳолайдилар². Агар ҳаётий воқеаларнинг кичигини катта ва каттасини кичик тасвирилаш усули, яъня ҳаётий воқеаларни бизнинг тасаввуримиздан бошқача бўлтуюладиган тарзда инъикос этишни ҳаётдан узоқлашув

¹ Низомий Арузий Самарқандий. Нодир ҳикоялар. Тошкент, F. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985, 27-бет.

² А. Н. Болдырева. Предисловие. В кн.: Низоми Арузи Самарканди. Собрание редкостей или четыре беседы. ИВЛ, Москва. 1963, стр. 15.

бахолайдиган бўлсак, унда адабиётнинг бадиийлиги қаёқда қодади.

Худди шу нуқтаи назардан Низомий Арузийнинг шеърият ўзал нарсани хунук, хунук ва дағални эса гўзал ва нафис гарзда акс эттира олиши тўғрисидаги фикрларига ёндашилса, юнда муваллифнинг тахаййул уйдирма-тўқиманинг бадиий ижод-мавқеидан баҳс юритгани аниқланади.

Шундай қилиб, Низомий Арузий адабиёт ҳақида бадийлик мезони асосида баҳс юритган. Бу ҳодисанинг диққатга сазовор иккинчи томони шундаки, ундан бадий инъикос жараёнидаги ранг-баранг услугларнинг, жумладан ҳаққонийлик ва тахайул-нинг доимий йўлдошлиги ҳамда давр, замон, бадий тафakkур табиғига мувофиқ уларнинг маълум шароитларда ўрин алмашуви кабиларни кузатиш мумкин.

Бундан ташқари Низомийнинг шеъриятга берган таърифида бадиий адабиётнинг инсон маънавий ҳаётида тутган ўрни ҳам баён этилган. Унингча, бадиий адабиёт дунёда муҳим ишларнинг одир булишида ҳам, инсонларнинг руҳий дунёсига ҳам тасъир ўрсата олади. Демак, муаллиф бадиий ижоднинг ижтимоий назифасини, инсонни тарбиялашдаги аҳамиятини таъкидлайди, бу фикрини далиллаш учун эса бир неча ҳикояларни ҳам келтиради.

Низомий Арузий ўз асарида баён этган фикрларини давом тириб, шоирнинг қандай фазилатларга эга бўлмоғи лозимлигини кам айтиб ўтган. Ўнингча, шоир салим ул фитрат, азим ул фикрат, саҳех ут табъ ва дақиқ-ун назар бўлмоғи¹ ҳамда ўтмиш шоирлар шеърларидан йигирма минг байт, замондошлиар шсьридан н минг байтни ёд билмоғи, моҳир шоирлар девонини доимий авишда мутолаа қўлмоғи керак.

Низомий Арузий қайд қылганидек, шоирликнинг зарур фазаларидан бири салим ул фитратлиларидир.

Салим ул фитрат сўзи арабча бўлиб, унинг луғавий маъноси оқиза табиатлилик, хислатлилик бўлиб, у олижаноб инсоний разилатлардан биридир. Демак, шеърият соҳиби, бадиий ижод муаллифи, Низомий Арузийнинг тушунчасига кўра, ҳаммадан олдин олижаноб инсон бўлмоғи керак. Дарҳақиқат, олижанб инсон бўлмиш шоиргина инсоний гўзаллик ва покизаликни асварлай олади, шундай одамнинг бадиий тимсолини яратади. Бунда муаллиф бадиий ижодни ахлоқийлик мезони билан соғлаб, унинг олижаноб инсоний фазилатлар тарғиботчиси эканини ўқтиргандай бўлади. Шу жиҳатдан жаҳон адабиёти хази-

¹ "Шоирнинг руҳи тоза, фикри кенг, табии латиф, кўнгли тўғри ва зеҳни ткир булмаги лозим" — Низомий Арузий Самарқандий. Нодир ҳикоятлар. Тошкент, F. Рулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1985. 31-бет.

насига ҳисса құшған улуг сиймоларга, жүмладан озарбайжон Низомий, Шерозлик Саъдий, Ҳофиз, Ҳұжандлик Камол, у Алишер Навоий ва Абдураҳмон Жомийлар хислатларига дик қилинса, уларда Низомий Арузийнинг таъкидлаган сифатлар күриш мүмкін. Улар учун ижтимоий, маданий ва шахсий ҳаё ҳам, бадиий ижодда ҳам покизалик ва олижаноблик хос ҳу сиятдир.

Шундай қилиб, Низомий Арузийнинг шоирнинг салим фитрат бўлиши ҳақидаги мулоҳазаси умуман адабиётга бадиий қоидалардан келиб чиқадиган муҳим талаблардан ҳисобланадики, бу талаб ҳозир ҳам ўз қийматини сақлаб қо мокда.

Низомий Арузийнинг шоирлик учун зарур деб билган фазатлардан бири азим ул фикратликдир.

Азим ул фикрат ҳам арабча ибора бўлиб, фикри ке дунёқараш кенг деган маънени англатади. Бу ҳам муҳим. Чунки шоир ҳаётнинг турли-туман воқеа-ҳодисаларига мурож этар экан, у ана шуларга доир маълумотга эга бўлмоғи дар бошқача қилиб айтганда, у ўз замонасидаги илмлардан хабар бўлиши ва уларни пухта ўрганиши лозим. Шоир олдига був талабнинг қўйилиши бежиз эмас. Ана шу анъананинг мавжудли туфайли Низомий Арузий уни адабиёт илмига олиб кир шоирнинг зарурий фазилатларидан бири сифатида азим фикратликни кўрсатган эди. Иккинчи томондан эса, Низомий Арузийгача мавжуд бўлган адабий жараён вакилларининг ижод ҳам муаллифнинг шундай хуносага келишига замин ҳозирлата эди. Чунки Низомий Арузий томонидан асарда қайд қилинган демаки, унинг томонидан ижоди мутолаа қилинган Абу Абду Рӯдакий ва Абулқосим Фирдавсий ҳам, Масъуди Саъд Салма ва Санойи ҳам, Рашид Самарқандий ва Али Шатранжийлар ҳана шундай сўз усталари эдилар.

Демак, азим ул фикрат бўлмоқ шоирдан кўп ўқиши ва мутола қилишини, табиат ва жамият ҳодиса-воқеаларига доир илмларни воқиф бўлишини талаб қиласи. Иккинчидан эса маълум бу шоирнинг бир неча тилни билиши ва турли халқлар адабиётидан баҳраманд бўла олишини ҳам назарда тутади. Агар бу тала Низомий Арузий яшаган давр нуқтаи назаридан қаралади бўлса, унда у шоирнинг форс-тоҷик тили ва адабиёти тарихи билишидан ташқари араб тили ва адабиёти ҳамда бошқа фольварни ҳам билишини тақозо этарди.

Низомий Арузий бу орқали шоир тафаккурини тор доира кенг майдонга йўналтиради, шунинг воситасида шоирликни оддий ва жўн касб эмас, балки шарафли санъаткорлик, қобиятнинг ифодаси бўлишини истар эди. Бундай истак эса фойда ва аҳамиятлидир.

Ана шу истак билан боғли бўлган учинчи фазилат саҳеҳ ут табиатликдир. Бу сўз ҳам арабча бўлиб, мавзун табъ эгаси, яъни шоирлик истеъодига молик бўлиш демакидир. Арузийнинг фикрича, дунёқараш кенг, олижаноб, инсоний фазилатларга эга бўлган шоир юксак истеъод соҳиби ҳам бўлмоғи керак. Чунки бу фазилат шоир айтмоқчи бўлган фикрларни, тасвирламоқчи бўлган воқеа-ҳодисаларни гўзал ва бадиий тарзда акс эттириш учун лозимдир. Бунга эришиш учун шоир ўз она тилининг барча нозикликларини мукаммал даражада ўрганган бўлиши даркор. Шунда унинг фикрлари содда ва равон тарзда баён этилиши мүмкін. Ниҳоят, Арузий томонидан кўрсатилган шоир учун хос фазилатлардан бири дақиқ ун-назарликдир.

Дакиқ ун-назар ибораси ҳам арабча бўлиб, нозик мушоҳада, диккат билан қараш, кузатувчан бўлиш маъноларини англатади.

Бу фазилат ҳақиқий шоир учун зарурий бўлиб, усиз шоир ўқувчи кўнглиги мафтун эта оладиган асарларни яратиши қийин. Чунки шоир оддий ўқувчиларга нисбатан ҳаёт воқеа-ҳодисаларида, унинг кичик лавҳаларида катта маънени сеза олмоғи, ўзгача айтганда, заррада қўёшни, чигитда атом кучини сеза олмоғи керак.

Шоирда юқорида баён этилган фазилатларнинг жамулжам бўлиши унинг асарлари сифатини ошириб, ўқувчилар кўнглидан жой олиши ва авлоддан авлодга ўтиб келишига сабабчи бўлади.

Шарқ адабиётининг бадиий тажрибаси Низомий Арузий фикрларининг ҳаққонийлигини тасдиқлайди.

Шунинг билан бир қаторда Низомий Арузий шоир учун зарурий фазилатлардан бири сифатида ўтмиш ва замондош шоирлар асарларидан кўплаб шеър ёдлашни уқтиради. Унинг таъкидига кўра, шоир ўтмишдошлари ижодидан йигирма минг, замондошлари асарларидан ўн минг байтни ёдлаши ва моҳир санъаткорлар девонини муттасил мутолаа қилмоғи керак.

Мазкур талаб шоирнинг доимий ўқиши-ўрганиш билан машғул бўлмоғи, ўзидан олдин яратилган асарлардаги бадиий маҳоратни ўрганмоғи ва шу асосда олдингиларни такрорламайдиган янги бадиий асарларни яратмоғи лозимлигини назарда тутади.

Низомий Арузий асарида шоирлар олдига қўйилган талблардан бири бадеҳатан шеър айтиш маҳоратини ўрганишdir. Муаллифнинг фикрича, шоир шароитга мувофиқ тарзда бадеҳатан — ҳозиржавоблик билан шеър айта оладиган бўлмоғи керак. Албатта, бунда Низомий Арузий саройда хизмат қилувчи шоирларни назарда тутадики, асарда келтирилган ҳикояларнинг айримлари ҳам (Рӯдакий, Фаррухий ҳақидаги ҳикоялар) бу фикрни тасдиқлайди. Шундай бўлса-да, шоир олдига ҳозиржавоблик-бадеҳатйилик талаби ҳам қўйилар экан, бу шоирнинг истеъодиди намоён бўладиган фазилат сифатида талқин қилинади.

Шундай қилиб, Низомий Арузий "Чаҳор мақола" асарини иккинчи бобида шеър ва шоирлик тӯғрисида ўзигача мавжӯй бўлган мулоҳазаларни давр адабий жараёни, унга маълум бўлган шоирлар ижодиётига таянган ҳолда давом эттиради. Натижада унинг бадиий тасвир услуби ҳақидаги қараши шоирлар фазилат тӯғрисидаги мулоҳазалари билан қўшилиб, юқорида кўрилганде муҳим фикрларни майдонга келтирган. Тӯгри, Низомий Арузий ақидаларида унинг дунёқараши билан боғли бўлган чекланган фикрларининг аксарияти Низомий Арузийни бизга яқинлаштиради. Шуниси муҳимки, Низомий Арузийнинг асари кейинги асрларда етишиб чиқсан форсигўй ва туркигўй шоирларниң дастуруламал китобига айланиб қолган эди.

XI—XII асрларда адабиётшунослик ва шеършуносликка доире кўпгина асарлар яратилиб, уларда шеър ва шоирликнинг ўз замон учун долзарб бўлган масалаларидан баҳс юритилди. Ан шу назарий қўнималарга амал қилган адабий тажриба катта муваффақиятларни қўлга киритиб, адабиёт хазинасини нодига дурданалар билан бойитган шоир ва адибларни етиштириди. Бу шоир ва адиблар эса ўз ижоди билан адабий-танқидий қарашларни янги хуносалар билан бойитдилар. Бу ҳол ўз навбатидан XIII асрга келиб, мавжуд тажрибаларни, адабий-танқидий қарашлардаги янгиликларни назарий жиҳатдан умумлаштириш зарурини майдонга келтириди. Натижада мазкур асрда ҳам адабий жараён тараққиёти ва ҳам назарий қарашларни умумлаштирган асрлар юзага келди.

Адабий жараённинг босиб ўтган йўлларини ўзига хос тарзда умумлаштирган асар бу Муҳаммад Авфийнинг "Лубоб ул-албоб" (1221) номли тазкираси эди. Олдинги бобда қайд қилинганидек, IX—XIII асрларда яшаб, форс-тожик тилида ижод этган 300 га яқин шоирлардан баҳс юритувчи бу асар IX—XIII асрлардаги адабиётнинг ўзига хос тарихини майдонга келтирган эди. Шуниси диққатга сазоворки, Муҳаммад Авфий адабий жараёндаги турли оқимларни ўзига хос тарзда кузатади. Бу ҳол эса Муҳаммад Авфийнинг фақат шоирлар ҳаёти ва ижодини шарҳловчисигина эмас, балки адабий жараён хусусиятларини моҳирлик билан кузатган адабиётшунос олимлигидан ҳам да лолат беради. Тӯгри, асрда айрим ноаниқликлар, шоирлар тӯғрисидаги такрорий маълумотлар ҳам учрайди. Аммо, умуман олганда "Лубоб ул-албоб" XIII аср адабиётшунослиги тарихини ёритиш йўлида қўлга киритилган муваффақиятнинг намунаси дир.

Худди шу даврда адабиёт назарияси, жумладан шеършунослик соҳасида қўлга киритилган ютуқларни умумлаштирувчи "Китоб ул-муъжам" фи маойири ашъор ил-Ажам" асари ҳам майдонганди.

Мазкур китобнинг муаллифи Шамсиддин Муҳаммад бин Қайс Розий XII асрнинг иккинчи ярмида Рай шаҳрида дунёга келиб, кейинчалик Хурсон, Мовароуннаҳр, Хоразм, Ирок, Форс ўлкаларини кезиб чиқди. У адабий ва илмий фаъолият билан шугулланиб, адабиётшуносликка доир бир қанча асарларни яратди. Жумладаң, "Алкофи фил арузайн вал қавоғий", "Ҳадойиқ ул-муъжам", "Китоб ул-муъраб фи маойири ашъор ил-Араб" каби китоблар унинг қаламига мансуб. Шамсиддин Муҳаммад бин Қайс Розийнга катта шуҳрат келтирган асар бу "Алмуъжам фи маойири ашъор ил-Ажам"дир.

"Алмуъжам" 1217 йили ёзила бошланиб, турли сабабларга кўра 1233 йили ниҳоясига етказилган.

Асар аруз, қофия илмлари билан бир қаторда нақд уш-шеър адабий танқид масалаларидан ҳам баҳс юритади.

Аслини олганда асарнинг мазмунини фақат қайд қилинган масалаларгина ташкил этмайди. Чунки унда биз бадиий санъатлар ва адабий жанрларга доир муҳим мулоҳазаларни, шеър таърифи ва шоирликнинг фазилатларига доир фикрларни ҳам учратамиз. Шу жиҳатдан мазкур асарда XIII асргача мавжуд бўлган адабиётшунослик ва адабий-танқидий қарашлар соҳасида қўлга киритилган муваффақиятлар жуда ўринли ва ўз вақтида умумлаштирилган. Шунинг учун муаллиф ўз салафларининг асарларида баён қилинган фикрлардан фойдаланади, уларни маъқуллагандай ёлиб, ўз асарида ўзлаштирган ҳолда келтиради. Масалан, Шамсиддин Муҳаммад бин Қайс Розий айрим масалалар баёнида Низомий Арузийнинг "Чаҳор мақола"сида билдирилган фикрлардан фойдалангани қўринади:

"Шоир шеър ёзишга киришар экан, аруз ва қофияга доир исолосаларни мутолаа қилмоғи керак, токи бу соҳадан хабардор ёлиб, шеърнинг вазн хусусиятларини белгилай олсин.

Шоир устодларнинг маъно ва бадиийлик жиҳатдан гўзал асида ва қитъаларини кўпроқ ёд билмоғи, уларнинг девоналашини муттасил мутолаа қилмоғи керак. Шундагина унинг шеър зиҳдаги қобилияти ўткирлаша бориб, натижада гўзал шеърларни фунёд эта олади!".

Бу мулоҳазаларда Низомий Арузий фикрлари билан ҳамоҳанганик ва уларни маъқуллаб, янада кенроқ шарҳлашга интилиш мавжуд.

¹ Шамсиддин Муҳаммад бин Қайс Розий. Китоб ул-муъхжам фи маойири ашъор ил-Ажам. Матбааи мажлис. Техрон, 1314 шамсий, 328-бет. Таржималар азкор рисола муаллифи қаламига мансуб.

Шу ҳолатнинг ўзи ҳам юқорида қайд қилинган ақидалар тасдиқлайди ва Шамсиддин Мұхаммад бин Қайс Розийнинг мөдабиётшунос олим бўлганлигидан далолат беради.

Шоирлик тўғрисида фикр юритган Шамсиддин Мұхаммад Қайс Розий шеър ўғрилигини энг ёмон ҳолат сифатида алоҳа қайд этади. Муаллиф,—"шоир бироннинг асарларидан мазмун гўзал ибораларни ўғирлаб, ўзиники қилиб олмасин, чунки донишмандлик ва одобдан далолат бермайди",—деб ёзди¹.

Шамсиддин бин Қайс Розийнинг хизмати шундаки, у ислом сўнгти давр форс-тожик тилидаги адабиётнинг вазн, қофия, жа ва бошқа соҳадаги мудафақиятларини умумлаштириб, ула

Шунинг туфайли бу асардаги кўпгина назарий қоидалар аср давомида адабиётшунос ва шоирлар томонидан адабий тажривчидан асос қилиб олинди.

Жумладан, муаллиф шеърнинг таърифини унинг луга маъносидан бошлаб, атама сифатидаги шарҳигача давом этти

"Билгилки, шеърнинг лугавий маъноси билмоқ, сўз маъносидек этмоқ, фикр қилмоқ бўлиб, атама сифатида маъноси ўтизилган, вазнили, охирги ҳарфлари ўзаро тенг парчадан иборат

Муаллиф шеър сўзининг лугавий маъносини алоҳида түрғанлиги бежиз эмас. Зоро XIII асрга келиб, маҳаллий ҳалқ нинг исломгача бўлган шеършунослиги, жанрлар номи ва болалар қарийб унutilган ва уларнинг ўрнини арабча атама эгаллаган эди. Шеър ҳам арабча сўз бўлганидан, аruz баҳрлар жанрлар номининг асосан арабча бўлганидан Қайс Розий уларнинг шаклий хусусиятлари ва мазмуни тўғрисида муламалга оширган.

Асарда бу ишнинг давоми ўша даврдаги адабий жана шарҳига бағишлиланган бобларда ҳам кўринади. Мисол учун унинг айримларини кўздан кечириш мумкин. Муаллиф ўз асанасида, қитъа, ғазал ва бошқа жанрлардан баҳс юритар үларнинг шаклий хусусиятлари ва мазмуни тўғрисида муламалга оширган.

Жумладан, ғазал ҳақида сўз юритганда XIII аср аж тажрибасига, яъни форс-тожик тилидаги ғазалнинг XIII аср ҳолатига асосланниб, уни қўйидагича изоҳлади:

"Ишқий кечинмаларга, зулф ва хол васфига, васл ва ҳикоясига... бағишлиланган асарни ғазал дейишади... Ғазал

маъноси қизлар ва улар сўзларининг ҳикояси ҳамда хотин-қизлар ишқи ҳақида сўз юритишидир. Ружули ғазал, яъни ашиқ ва ашулани севгучи эркак деганларидек, ошиқ аҳволи ва аъшуқ жамолидан сўз юритувчи асар ғазалдир"².

Кўринадики, муаллиф ғазал жанрининг мавзуи ва қақрамонларни тўғрисида сўз юритар экан, асосан ишқи ва ишқий кечинмаларни ҳамда ошиқ ва маъшуқаларни назарда тутади. Демак, таъриф ғазалнинг ўша даврдаги ҳолатини ифода этади.

Шамсиддин Мұхаммад бин Қайс Розий ўз асарида адабий тўғрисидан мўлжални мўлжални, вазифаси, танқидчининг масъулияти тўғрисидан ҳам мuloҳаза юритган. XIII асрда яратилган асарда нақд шеър — адабий танқид тўғрисида сўз юритилиши унинг бу таъриф ғазалнинг ўша даврдаги ҳолатини ифода этади.

Муаллифнинг ёзишича, нақд-уш-шеър яхши ва ёмон шеърни таътилай оладиган булиши лозим. Бунинг учун нақд уш-шеърни кўпроқ шоирлар шуғулланмоқлари керак, чунки уларга шеърнинг фазилати ва нуқсони кўпроқ ойдин бўлади. Агар шоир шеърни ўз эҳтиёжлари доирасида яратса, ноқид (адабий танқидчи) шеър мазмуни ва сўзларининг яхши бўлмоги учун интилади. Ноқид шеърда яхшилик ва гўзалликка эришув йўлларини қидирувчидир.

Бу қайдлар қанчалик қисқа ва умумий бўлишидан қатъий тизар ажадабий танқид ва танқидчи вазифаларини баён этганлиги нуқтаи назаридан диққатга сазовордир.

"Алмуъжам" муаллифи томонидан баён этилган бу масалалар XIII асрдан сўнгти давр шоир ва адабиётшунослари учун асосий тизарий қўлланма сифатида хизмат қилди. Шунинг учун Шарқ араларни адобиётлари, жумладан ўзбек, тожик, озарбайжон, эрон бошқа ҳалқлар адабиётининг вакиллари ўзларининг амалий назарий фаолиятларида Шамсиддин Мұхаммад бин Қайс Розийнинг асарларида баён этилган мuloҳазаларга ўхшаш ақидарни ифода этидилар ёки уларни давом эттирдилар.

XIII—XV асрларнинг аввалига қадар бўлган даврда туркий шоирлар ҳақида фикр юритиш кўзга ташланади. Шуни кидалаш керакки, мазкур даврда яратилган ёдномалар ичидан зира ёки аruz, қофия, бадий санъатларга бағишлиланган ахус асарлар учрамайди. Шеър ва шоирлик ҳақидаги музҳазалар асосан бадий асарлар таркибида ёки алоҳида шеърий тарчаларда ифода этилди. Шу жиҳатдан қараганда Аҳмад Отнакийнинг "Ҳибат ул-ҳақойиқ"ида, Сайфи Саройининг мас-

¹ Шамсиддин Мұхаммад бин Қайс Розий. Китоб ул-муххам фи маъни ашъор ил-Ажам. Матбааи мажлис. Текрон, 1314 шамсий, 340-бет.

² Шамсиддин Мұхаммад бин Қайс Розий. Ўша асар, 147-бет.

навийсида, Ҳайдар Хоразмийнинг "Маҳзан ул-асрор"ида, кокий, Атоий, Гадоийларнинг шеърларида баён этилган фикрдиқатга сазовордир.

Аҳмад Юғнакийнинг "Ҳибат ул-ҳақойиқ" (XII—XIII) аса шеър ва шоирлик масалалари махсус ёритилган эмас. Асадаги айрим байтларда шу масалаларга оид фикрлар ифода этилган дейиш мумкин. Жумладан, Адиб Аҳмад ёза

Битидим китоби мавоиз масал,
Ўқуса тотир тил емиштак асал...
Адиб Аҳмад отим адаб, панд сўзум,
Сузум мунда қолур борур бу ўзум¹.

Бунда "Ҳибат ул-ҳақойиқ"нинг ахлоқий китоблиги муаллифнинг бадиий сўз орқали панд-насиҳат мавзуларини гувчи ёзувчи эканлиги уқтирилмоқда. Агар масалага кең қараладиган бўлса, унда юқорида баён қилинган фикрлар ба адабиётнинг вазифаси билан bogлилигини тушуниш мумкин, жиҳатдан Адиб Аҳмаднинг бадиий асарнинг кишиларни ахлоқий фазилатлар руҳида тарбиялашдаги мавқенини тўғри шунганини уқтириш мумкин.

XIV асрда яшаб ижод этган Сайфи Саройи ҳам шеър шоирлик масалаларидан баҳс юритган муаллифлардандир. Уйилда Саъдий Шерозий "Гулистан"ини ўзбек тилига ўгирган. Агар мазкур даврда Низомий, Фирдавсий, Саъдийлар ижод бўлган қизиқиши, асарларининг таржимаси ёки улардан ишланиб асарлар яратиш ўйналиши туфайли адабиётлар ўртаси ўзаро алоқанинг жонлангани назарга олинса, унда Сайфи Саройи ишининг аҳамияти ойдинлашади. Сайфи Саройи мазкур асан сўнгига ўша замондаги бир неча шоирларнинг татаббӯй шеърларини келтиради, улар орасида ўзининг етти байтдан ишлайдаги маснавийиси ҳам бор:²

Жаҳон шоирлари, эй гулшани боғ,
Кими булбулдурур сўзда, киши зоф.
Кими тўти бикин чайнар шакарни,
Кими лафзи билан ўттар дуарни.
Кимининг сўзлари мавзуну ширин,
Кимининг лойиқи ташриfy таҳсин.
Кими ўзганинг ашъорин меним дер,
Кими ҳалво киби шалғам чўбин ер.

¹ К. Маҳмудов. Аҳмад Юғнакийнинг "Ҳибат ул-ҳақойиқ" асари ҳақида. "Фан" нашриёти, Тошкент, 1972, 213—214-бетлар. Танқидий матндан олин.

² Э. Фозилов. XIV аср Хоразм ёдномалари. ЎзССР "Фан" нашриёти, Тошкент, 1973, 126-бет.

Кими маъни қўюб, лафzin тузатур,
Кими вазнин бузуб, санъат кузатур.
Аларнинг уш бири Сайфи Саройи,
Жаҳон орифларининг хоки пойи.
Ани сен жумла шоир камтари бил,
Қамар юзга ҳамиша муштари бил.

Келтирилган маснавийда умумий тарзда бўлса ҳам ўша даврда яшаб ижод этган шоирларни уч гуруҳга (булбул, зоф, тўти) ажратиш ва улар ижодининг умумий хусусиятларини белгилашга митилиш ҳодисаси диққатга сазовордир. Сайфи Саройи шоирларни турӯҳларга ажратишида ўша давр учун тушунарли воситани тулайди. Бу восита эса бир гуруҳ шоирларни булбулга, иккинчиини зофга ва, ниҳоят, учинчисини эса тўтига ўхшатишдан боратдир.

Сайфи Саройининг шоирларни қушларга ўхшатиши бежиз эмас. Чунки булбул ўзининг ёқимли сайраши билан кишиларга таъсир кўрсатиб, завқ-шавқини келтиради. Шунинг учун мазмунли ва бадиий жиҳатдан гўзал шеърият соҳибларини булбулга ўхшатиб, улар асарларининг "мавзуну ширин" лигини, лойиқи ташриfy таҳсин" лигини, яъни шарафлаш ва таърифлашга сазоворлигини алоҳида уқтиради.

Зоф кўриниши жиҳатидан ҳам, ёқимсиз овози билан ҳам одамларга маъқул эмас. Шунинг учун Сайфи Саройи ўзининг бадиий тушунчаларидан келиб чиққан ҳолда номаъқул шеърлар иштубиҷи шоирларни зофга ўхшатиб, уларнинг асосий хусусияти ифатида шаклпастликни кўрсатади. Бу фикрни мазкур маснавийдаги:

Кими маъни қўюб, лафzin тузатур,
Кими вазнин бузуб, санъат кузатур,—

аби мисраларда ифода этилган мазмун ҳам тасдиқлайди.

Тўти эса бирор томонидан ўргатилган сўзларни такрорловчи ўз бўлганидан бошқа шоирларнинг шеърларини, мазмун ва газал ибораларини ўзиники қилиб олувчи шеър ўғриларининг имсолидир.

Кўринадики, Сайфи Саройи ўз замонасидаги адабий муҳитда, томондан, гўзал асарлар ёзувчи ва одамларга завқ бағищани шоирлар гуруҳи борлигини алоҳида уқтираса, иккинчи мондан эса, шаклпастликка берилган шоирлар гуруҳи мавзудлигини ҳам таъкидлайди. Ағсуски, муаллиф ўзининг бу затишларини аниқ шоирларни тилга олиш орқали ривожланармаган. Аммо шунга қарамай, Сайфи Саройининг шоирлар кодига муносабати, уларни гуруҳларга ажратиши ва ҳар бир руҳнинг ижодига хос хусусиятларни ниҳоят ихчам, пухта тарзда

тушунтириб бериши диққатта сазовордир. Чунки бу ақида шеършуносларнинг тўғри фикрларини ифода этади, улар бадий сўз олдига қўйилган ижтимоий талабларни ўз замо шароити нуқтаи назаридан ҳаққоний тушунгандаридан ва амалга ошириш учун курашганларидан далолат беради, улар шеъриятдаги қалбакичилик ва шаклпастликтарни қарши мурос эканликларини кўрсатади.

Юқорида келтирилган шеърий парчанинг аҳамияти яна шундай иборатки, унда муаллиф шеъриятнинг асосини мазмундада ташкил этишини, шакл эса унга боғли эканлигини уқтиради шу жиҳатдан XIV асрдаги адабий-танқидий қарашларда баъзи ижодиётнинг муҳим масалаларига катта эътибор берилиб, ишларни фикр ва мулоҳазалар баён этилган деган хуносаларга кемумкин. Тўғри, бу қарашлар ҳали умумийликдан холи эмас, улар маълум шоир асарлари таҳлилидан узоқроқ эди. Шундай қарамай, юқорида таъкидланган фазилатлар бу даврдаги адабий-танқидий қарашлар адабий жараён билан ҳамнафас эканликларидан ишботлайди.

Бундай хуносани XIV аср охири ва XV аср бошларида ижод этган қатор шоирларнинг шеърлари асосида баён этилган фикрлар ҳам қўллаб қувватлайди.

Жумладан, машҳур туркигўй шоир Атойи девонида масалага доир айрим фикрларни учратиш мумкин. У ёзади:

Назм баҳрина чўм, қаърина ет дуртек Атойи,
Дарё юзина чун хасу хошок керакмас.

Ёки:

Сўз баҳрида чун дурлар гавс эттук Атойидек,
Гар кўрмаса эл не ғам миқдори хасе бизни.

Бунда Атойи назм денгизининг тубидан олиқадр дурлашади, олиш шоирнинг вазифаси эканини уқтироқда, у сув юнуси хасу хашакдай, яъни қадрсиз шеърлар ёзиши ёқтиромайтилган фикрлар ҳам қўринмас иплар билан Сайфи Саройи ақидаларидан бориб боғланади.

Шу даврнинг шоирларидан бири Мавлоно Сакконий ҳам шундай қарашларни қўллаб-қувватлайди ва уларни ўзига тарзда баён этади. Жумладан, у шундай ёзади:

Биздан эшитсан эмди жаҳон тоза қиссалар,
Чун кўҳна бўлди Лайлию Мажнун ҳикояти.

Саккокий бадий ижодиётда янгилик тарафдори, у шоир "тоза қиссалар" яратишга даъват этмоқда.

Шунга ўхшаш фикрлар шу даврда яшаб ижод этган Ҳайдар Хоразмий ижодиётида, хусусан унинг "Маҳзун ул-асрор" номли достонида ҳам учрайди¹.

Ҳайдар Хоразмийнинг мазкур асари фалсафий-ахлоқий достон бўлиб, у Низомий Ганжавийнинг шу номдаги асаридан ижодий илҳомланиш натижасида майдонга келган. Шу жиҳатдан қара-ганде у адабий-танқидий қарашларни ифода этувчи маҳсус асар сифатида қаралмайди. Аммо унда муаллиф бадиий ижоднинг айрим масалаларига доир мулоҳазаларини ҳам ўрни билан баён этганки, уларни кўздан кечириш фойдалидир.

Чунки бу қарашлар, бир томондан, Ҳайдар Хоразмий яшаган даврга қадар мавжуд бўлган шеър ва шоирлик ҳақидаги фикрларнинг давоми сифатида, иккинчи томондан эса Низомий Ганжавий асарларида баён этилган адабий-танқидий қарашлар билан ҳамоҳанглиги жиҳатидан диққатга сазовордир².

Ҳайдар Хоразмий ҳам 'уз салафлари сингари бадиий сўздаги маъно ҳақида гапириб, мазмундорликни биринчи ўринга қўяди ва шу билан Сайфи Саройи тўмонидан танқид қилинган шакл-парастлика у ҳам қарши чиқади. У ёзади:

Сўзда керак маънию маънида завқ,
Сўзлагучида сўз учун дарду шавқ.

Муаллифнинг фикрича, асардаги мазмун шоирнинг кечинмалари билан бօғланиб кетмоғи керак, яъни у чуқур ҳиссиёт билан, завқ билан баён этилмоғи лозим. Ҳақиқатан, агар шоир ўзи тасвир этаётган воқеадан завқланмаса, унда у ўқувчисини ҳам завқлантира олмайди. Шунинг учун тасвирланаётган ҳодиса шоир томонидан чуқур ҳис этилган бўлиши лозим— дея уқтиради Ҳайдар Хоразмий.

Бундан ташқари "Маҳзан ул-асрор"да ўзидан олдин ўтганларнинг ижодига, яъни адабий меросга муносабат масаласида ҳам айрим фикрлар баён этилган:

Менки пишурдим бу лазиз ошни,
Шайх Низомийдин олиб чошни.
Шайх Низомий дамидин жон топиб,
Маънисидин ярлуқу бурқон топиб...³

¹ Ҳайдар Хоразмий ва унинг билан алоқадор масалалар бўйича қаралсин:
5. Валихўжаев XV—XIX асрлар ўзбек адабий-танқидий қарашлари тарихидан.
6. Номидаги Самарқанд Давлат университети асарлари, янги серия № 138,
Самарқанд, 1964, 50—56-бетлар. Яна: Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. ЎзССР
Фан нашириёти, Тошкент, 1974; Н. Абдуллаев. Ҳайдар Хоразмий ва унинг
Маҳзанул-асрор" асари, ЎзССР "Фан" нашириёти, Тошкент, 1976.

² Е. Э. Бертельс. Низами и Фузули. ИВЛ, Москва, 1962, стр. 394—431.

³ Муборак мактублар. Тошкент, F. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашири-
ти, 1987, 222-бет. Бошқа мисоллар ҳам шу манбадан олинди.

Менки бу ният била қўйдум қадам,
Жон тамури учини қилдим қалам.
Хос кўнгул нақдиур ушбу румуз,
Фавса кўрсатма гуҳарни ужуз.

Ҳайдар Хоразмий салафлар ижодига, бу ўринда Низомийнинг ижодига ҳурмат ва эҳтиром билан ёндашишнинг таъкидлами, балки уни давом эттиришни ҳам уқтиради, ҳар бир шоирга "хос кўнгил нақди" бўлмоги лозимлигини эътироф этади. Бу меросга ижодий ёндашиш, уни айнан такрорламаслик ҳақидаги юритилади, шундан келиб чиқсан ҳолда бадий ижода янгасари интилиш лозимлиги баён этилади. Ҳайдар Хоразмий талабларга жавоб бера олиш, уларни амалга ошира олишга мураккаблигини тушунади. Шунинг учун у ўтмиш анъана мурожаат этиб, уни давом эттира олмайдиганларга қаратса шундай ёзади:

Кимдаки бор иштахи эттим ҳалол,
Қўрсогина нўш бу жоми зулол.
Ҳазм қила билмаса, кўп емасун,
Куч била ҳалвони ачиқ демасун.

Ҳайдар Хоразмий томонидан қаламга олинган яна бир масала бу адабий танқиднинг мавқеи ҳақидаги фикрdir. Агар мазмасала Шамсиддин Муҳаммад бин Қайс Розий томонидан "муъжам" асарида тилга олингани эсланса, унда Ҳайдар Хоразмийнинг шу асардан хабардор экани маълум бўлади. Аммо достоннинг бирор жойида бунга ишора қилмайди. Шундай ёзади ҳам Розий ва Ҳайдар Хоразмийнинг бу соҳадаги ақидаларни мавжуд бўлган ҳамоҳанглик юқорида айтилган мулоҳазанини ватлайди.

Ҳайдар Хоразмий адабий танқидни "маҳаки имтиҳон"— имтиҳон тоши ибораси билан қўллайди. Унинг фикрича, шевъ ҳақиқий ва ёки ноҳақиқийлигини белгиловчи асосий воситаси маҳаки¹ имтиҳондир:

Орага кирса, маҳаки имтиҳон,
Сўз иёри бўлур ул дам аён.

Кўринадики, XV асрнинг бошига келиб ўзбек тилидаги ёзган маларда ҳам адабий танқид ва унинг вазифасига доиралоҳазалар баён этила борди. Бу эса адабий танқиднинг, шоирларни шоирлик ҳақида баён этилган фикру мулоҳазаларнинг тобе:

¹ Маҳак — олтин ва кумушнинг ҳақиқий ёки қалбаки эканини аниқланадиган қора тош.

кучайиб бораётганидан, адабий жараёнда маълум мавқега эга бўлганидан далолат беради.

"Маҳзан ул-асрор"да баён қилинган мулоҳазалардан яна бири шоирнинг ижодий меҳнатини деҳқоннинг бояни парвариш қилишдаги меҳнатига ўхшатади. Деҳқон қанчалик кўп меҳнат қилса, дарахт ва экинларга қараса, улар шунча яхши ҳосил беради. Худди шунга ўхшаш тарзда шоир қам "жон тиши бирла... конни", яъни сўз конини қазиши, назм дентизида гаввослардек шўнғиб, қимматбаҳо дурру марваридларни топа олиши лозим. Бундай ишни амалга оширган шоирнинг асарлари кенг ҳалқ оммасига маъқул ва мақбул эканини у Низомий Ганжавий ижоди мисолида кўрсатиб, шундай дейди:

Ул киши қўйгай чу Низомий бу ганж,
Казгана олғай гуҳари дастронж.

Иўқ эса ҳар муфлиси бедастгоҳ,
Ҳеч топа билмайму бу маҳзанга роҳ.

Демак, Ҳайдар Хоразмий Низомий Ганжавий сиймосида барча шоирлар фазилатларининг жам бўлганини кўради. Бошқа шоирларни ундан ибрат олишга чақиради.

Бу фикрларнинг Низомий фикрлари билан уйғунлигига диққат қилинса, унда Ҳайдар Хоразмий масаланинг моҳияти борасида ўз салафлари билан ҳамфирклиги аён бўлади.

Бундай ҳолат асарда тўғри баён қилинган яна бир муҳим мумаммога ҳам тегишилди.

Ҳайдар Хоразмий XV асрнинг бошида шу даврга қадар мавжуд бўлган ўзбек тилида яратилган бадий адабиётни кузатган ҳолда бу ишни эндиликда кенг кўламда давом эттириш шоирини ўртага ташлайди ва шундай ёзади:

Турк зуҳуридур ужунда бу кун,
Бошли улуғ йир била туркона ун...
Турк сурудини тузук бирла туз,
Яхши аёлғу била кўкла қубуз.

Бундай даъватни ўртага ташлаш ўз-ўзича бўлган эмас. Ҳайдар Хоразмий туркй тилини ҳалқларнинг ўз она тилларида "улуг йир" ларни яратса олишини ишонч билан сўзлайди. Шоир "турк уруди"ни кўпроқ эшитмоқчи. Демак, у шоирларни ана шу тилда улуғ йир² ва "суруд"лар (яъни, қўшиқлар) яратишга даъват тмоқда. Агар мазкур фикр баён этилган вақтда ўзбек тилидаги дабистоннинг Мовароуннаҳрда ҳам, Хурсон ва Форс ӯлкасида ҳам авом этаётгани ва забардаст намояндадарни етиштираётгани Саккокий, Лутфий, Гадойи, Амирӣ ва ҳоказолар) ҳисобга линса, унда Ҳайдар Хоразмий чақириғининг нақадар долзарб ва

замонавий зарурат эканлиги маълум бўлади. Бу эса, ўз навбатида, адабий-танқидий қарашларнинг ўша давр, адабий жараён даги муҳим йўналишни тўғри тушуниб, ўз вақтида уни қўллик қувватлаганидан далолат беради.

Шундай қилиб, Ҳайдар Хоразмий "Махзан ул-асрор" достони бадиий ижоднинг айрим масалаларига доир қарашларини бас этиб, ўзбек адабий-танқидий қарашлари тараққиётига ўзине маълум ҳиссасини қўшиди.

Хулоса қилиб айтганда, адабиётшунослик ва адабий-танқидий қарашлар тараққиётининг биринчи босқичи шаклланиш давбулиб, унда турли йўсунларда бадиий иходга доир мулоҳаза баён этилди. Шуниси муҳимки, ана шу даврдан бошлаб, бадиий сўзнинг ижтимоий вазифаси, мазмуни ва бадиийлиги, тасвирли услуги, шоирнинг фазилатлари, адабий жараён учун муҳим мұаммолар ўша давр тушунчасига кўра ифода этилди. Мазкур давр адабий-танқидий қарашлари қизиқишиш кўламини кенглиги унинг муҳим кучга айланада борганидан далолат беради. Бу ҳол эса адабий-танқидий қарашлар тараққиётининг явобсөзичига замин тайёрлади.

МАВЗУНИ МУСТАҲКАМЛАШ УЧУН САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Адабий танқидчилик ва адабиётшуносликнинг ривожланиш босқичи уларнинг хусусиятларини аниқланг.
2. Адабий танқид (нақд уш-шэър) вазифалари тўғрисида, ким, қайси аср нималар ёзган?
3. Форобий, Беруний ва Синоларнинг шеър ва шоирлик ҳақидаги фикрларнинг аҳамияти нимадан иборат?
4. Сайфи Саройи ва Ҳайдар Хоразмийнинг шеъриятта доир қарашлари ҳақида сўзлаб беринг.

МУСТАҚИЛ ИШЛАШ УЧУН ТОПШИРИҚЛАР

1. "Қобуснома"нинг 35-бобини ўқиб, таҳлил қилинг.
2. "Девони луготит турк"даги туркий шеъриятга доир атамаларнинг шархи кўчириб олинг.
3. Низомий Арузий Самарқандийнинг "Чаҳор мақола"сидаги иккинчи (мақола)ни ўқиб, таҳлил қилинг.

ЗАРУРИЙ АДАБИЁТЛАР

a) Манбалар:

1. Аристотель. Поэтика. F. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашириёти, Тошкент, 1980, 7—60-бетлар.
2. Форобий. Шоирлар санъати қонунлари ҳақида. Қаранг: Аристотель. Поэтика. Тошкент, 1980, 63—75-бетлар.
3. Форобий Рисолалар. ЎзССР "Фан" нашириёти, Тошкент, 1975, 82. 113-бетлар.

4. Юсуф Ҳос Ҳожиб. Кутадгу билиг. ЎзССР "Фан" нашириёти, Тошкент, 1972, 656—658-бетлар.
5. Қобуснома "Ўқитувчи" нашириёти, Тошкент, 1967, 112 ва кейинги бетлар.
6. Низомий Арузий Самарқандий. Нодир ҳикоятлар. Тошкент, F. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашириёти, 1985.
7. Шамсиiddин Муҳаммад бин Қайс Розий. Китоб ул-мўъчам фи маойири шархъор ил-Ажам. Техрон, 1314.
8. Сайфи Саройи. Гулистон би-т-турки. Қаранг: Э. Фозилов. XIV аср Хоразм ёдюмалари. ЎзССР "Фан" нашириёти, Тошкент, 1973, 126-бет.

б) Илмий асрлар

1. А. Каюмов. Беруний ва адабиёт. F. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашириёти, Тошкент, 1974.
2. А. Ирисов. Абу Али ибн Сино. ЎзССР "Фан" нашириёти, Тошкент, 1980, 166—171-бетлар.
3. А. Сатторов. "Поэтика" Аристотеля на Востоке. Қаранг: "Мушкилоти ибн Сино". Мақолалар тўплами, Душанбе, 1980, 132—143-бетлар.
4. А. Сатторов. Восточные перипатетики о сущности поэзии, ее роли и основных элементах. Қаранг: юқорида эслатилган тўплам, 143—172-бетлар.
5. А. Ҳайитметов. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. ЎзССР ФА нашириёти, Тошкент, 1959.
6. Б. Валихўжаев. XV—XIX асрлар ўзбек адабий-танқидий қарашлари тарихидан. СамДУ асрлари, янги серия № 138, Самарқанд, 1964, 38—103-бетлар.

Ўзбек адабиёти тарихининг XV асрдаги ҳолати Шарқда Уйниш даврининг якунланиш даврига тұғри келади. Шу сабаб X—XV асрлар давомида катта тажриба орттирган, адабий маданий тафаккурға таъсир үтказиб келган илмий-бадиий қарашлар бу даврга келиб ўзининг янги қирраларини намоён етті. Илмий-бадиий қарашлар эса мазкур даврдаги илғор ижтимо-сийссий ва фалсафий ақыдалардан келиб чиқарди. Маълум даврининг илғор фалсафий ва ижтимоий-сийссий қарашлари Уйниш босқичининг инсонпарварлық ақыдаларига асосланар, ўзининг буюклиги, шароитнинг шунга мувофиқ булиши жаңорзуларини ифода этарди. Шундан келиб чиқкан ҳолда адабиёт ҳам ана шу ақыдаларни ўзида ташувчи турли адабий тимсолдар намоён булаш эди.

Бу даврда адабий-танқидий қарашлар, адабиёт ва шеърият ҳақидаги фикру мулоҳазалар ҳам мазкур ақыдаларга асосланады да ҳолда ривожланиб борди.

Шуни уқтириш лозимки, тараққиёт босқичлари ёхуд зиналадеб номланған даврда адабиётшунослик ва адабий-танқидий қарашлар мазмун ҳамда шакл жиҳатдан ўзидан олдинги даврдағы нисбатан анча илгарилаб кетганды. Чунки бу давр адабий-танқидий қарашларни ифода этувчи кўпгина "жанр" мукаммаллашибигина қолмади, балки ўзбек адабий-танқидий қарашларда уларнинг айримлари худди шу даврда майдонга келди. Мазкур даврда адабий-танқидий қарашлар фахрия, дебоча, ноқиб, турли шеърий парчалар, шеър ва шоирлик ҳақида маҳсус асарлар, тазкира ва тарихий китоблар каби "жанр" лағында ифода этилди, уларнинг мазмуни чуқурлашды, шакли мукаммаллашды. Айни пайтда, шуни ҳам таъкидлаш жоизки, ўзбек тилидаги биринчи тазкира, маноқиб, шеъриятта доир рисолада ҳам худди шу даврининг маҳсулидир. Шуниси ҳам борки, мазкур даврда адабий-танқидий қарашларни ифодалашда умумийлик қоришиқликка нисбатан аниқликка эътибор кучайди. Шуниси натижасида биринчи даврда кўпроқ кўзга ташланадиган ишлери

адабга доир асарлардаги қоришиқ тарзда фикр юритиш ҳодисаси бу даврда кам кўринади. Мазкур даврнинг хусусиятларидан яна бириншидан иборатки, адабий жараёндаги зуллисонайнилк ҳодисаси адабий-танқидий қарашларда ҳам кўринади. Бу ўринда шуни алоҳида уқтириш лозимки, агар адабий жараёнда кўпгина шоирларниң ўзбек ва тожик тилида тенг равиша қалам тебратгандаридан зуллисонайнилк анаъанасининг кўринишларидан бирига айланган бўлса, адабий-танқидий қарашларда эса ўзбек тилида ўзбек тилидаги ўзбек шоирлари ҳақида, тожик тилида ўзбек тилидаги ўзбек шоирлари (Алишер Навоий "Мажолис ун-нафоис") ҳам ўзбек тилидаги ижод этган қаламкашлар ҳақида сўз юритиш, ҳасти ва ижодига доир маълумот бериш ҳодисаси кенг тарқалди. Шунинг билан бир қаторда ўзбек шоирни ҳақида тожик тилидаги маҳсус асарда сўз юритиш (Хондамир "Макорим ул-ахлоқ") тожик шоирни ҳақида эса ўзбек тилида (Алишер Навоий "Хамсат ул-мутаҳайирин") маҳсус асарлар яратиш ҳодисаси анъанага айланди. Шуниси диққатга сазоворки, ўша давр танқидчилари ва адабиётшунослари қайси тилда бўлишидан қатъи назар шоирлар ҳақида самимий ва ўз тушунчалари доирасида холисона сўз юритиш билан турли ҳалқларнинг адабиётлари ва уларнинг забардаст намояндлари ҳасти ҳамда ижодини қўпчиликка тарғиб қилиш, танишитириш каби эзгу мақсадни ҳам ўз олдларига вазифа қилиб кўйиб, уни шараф билан уddaлаганлар. Бу давр адабий-танқидий қарашларнинг хусусиятларидан яна бирин шундаки, бу соҳада баён қилинган фикрлар асосан XV аср адабий муҳитига таянган ҳолда ёки ўтмишдаги адабий жараён ҳақида шу давр талабларидан келиб чиқкан ҳолда ифода этиларди. Бундай ҳолат, бир томондан, адабий-танқидий қарашларнинг замонавийлигини исботласа, иккичи томондан, унинг анъана билан ҳам алоқадорлитини тасдиқлади. Шунинг натижасида бу даврда ўтмиш адабий жараёнини замонавий талаблар асосида идрок этиш, замонавий адабий жараённинг ўтмиш анъаналари билан муносабатини белгилашга интилиш, уларнинг ўзига хос томонларини аниқлаш амча кучайди.

Шу жиҳатдан қараганда бу даврда фаолият кўрсатган адаб ва шоирларнинг кўпчилиги турли шаклларда адабий жараён, шеърият қонуниятлари ва шоирлар ҳақидаги ўз фикр-мулоҳазаларини баён этилди. Бундай ҳолни Абдураҳмон Жомий, Ҳусайн Воиз Кошифий, Атоуллоҳ Ҳусайнний, Хондамир, Сайфий Бухорий ва бошқаларнинг фаолиятларида кузатиш мумкин. Аммо шу даврининг йирик санъаткорларидан бўлмиш ўзбек адабиётининг асосчиси Алишер Навоий адабий танқид ва адабиётшунослик соҳасида ҳам улкан намояндалардан эди. Навоийнинг бадиий ижоди қанчалик кўпқиравли бўлса, шунинг адабий танқид ва адабиётшунослик соҳасидаги фаолияти ҳам

АЛИШЕР НАВОЙНИНГ АДАБИЙ-ТАНҚИДИЙ ҚАРАШЛАРИ

Алишер Навоийнинг адабий-танқидий ва адабиётшунос сифатидаги фаолияти навоийшунос олимларнинг диққатини ўзига тортган эди. Шунинг натижасида проф. А. С. Сулеймандарда ўз мақоласи билан чиқиши қилган бўлса, кейинчада Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари" номли йирик рисола ўз номзодлик диссертацияларини шу масалани ўрганишга багдилар. Мазкур сатрлар муаллифи ҳам 60 йилларда ўз ишрининг бир қисмини Алишер Навоийнинг адабиётшунос олим қилиб, Алишер Навоийнинг тури соҳадаги хизматларини томонлама ўрганишга диққат қилган адабиётшунослик унинг мазкур масалага ёнд бекиёс хизматларини ҳам атрофлича ўрганишга ўрганмоқда.

Шуни алоҳида ўқтириш керакки, кўпқиррали ижод соҳи Алишер Навоий адабий танқид ва адабиётшунослик соҳасида ноёб ва нодир асарлари билан адабиёт оламини лол қолдиди. Қайд қилинганидек, Алишер Навоий ҳам адабиётшунос олим ҳам адабий танқидчи сифатида фаолият кўрсатди. Бу фаолият унинг насрый ва шеърий асарларида, шу соҳага бағишланган махсус рисолаларида ҳамда бадиий асарларида намоён бўлди. Шунинг учун, унинг газал, маснавий ва соқиномаларида, машҳур "Хамса"сидаги достонлари ва "Лисон ут-тайр"ида, "Мезон ул-азон", "Муфрадот", "Мажолис ун-нафоис", "Ҳолоти Паҳлави Мұхаммад", "Ҳолоти Сайд Ҳасан Ардашер", "Хамсат ул-мутаҳайирин" каби асарларида адабиёт, шоир ва шеърият қониятлари ҳақидаги муҳим фикрлари баён этилган.

Алишер Навоийнинг адабиётшунос олим ва адабий танқид сифатидаги фаолияти кўпинча бир-бирига қоришиб кетади улар яхлитликда намоён бўладилар.

Алишер Навоийнинг адабиётшунос олим ва адабий танқид сифатидаги фаолияти унинг бадиий ижод соҳасидаги шоирлик мароми ҳамда ижтимоий-фалсафий қарашлари билан чамбар бўглиқдир. Шунинг учун Алишер Навоий бадиий сўзнинг инсан ва унинг манфаатларига хизмат қилиши, ҳақиқат ва ростлинг масаласига алоҳида диққат қиласди.

Неча зарурат аро қолғон чоғи,
Чин демас эрсанг, дема ёлғон доғи¹.

¹ Навоий. Хамса, 1960, 92-бет.

Алишер Навоий "ҳақиқат" ва "ёлғон" деганда нимани назарда тутарди? Аввало, шоир бу сўзларни асл маънода, яъни инсон фаслияти, унинг фазилати билан боғли маънода ишлатади. Шунинг билан бирга у "ҳақиқат"ни рост, табиий тарзда тасвирлаш, яъни иккинчи хил қилиб айтганда, инсон ва унинг фаолияти, уни ўраб олган муҳит билан боғли бўлган табиийлик маъносида ҳам ишлатган. Бу фикр маълум маънода Аристотель, Форобий, Абу Али ибн Сино, Низомий Арузий Самарқандий каби олимлар томонидан шу ҳақда баён этилган мулоҳазалар билан умумийликни ташкил этади ва Алишер Навоийнинг ўзидан олдинги илгор ақидалардан ижодий фойдаланганилигини тасдиқлайди. Демак, Алишер Навоий бадиий сўз табиийликка асосланмоғи лозимлигини ўқтиради. Шунинг учун у:

Сўзда, Навоий, не десанг чин дегил,
Рост наво нағмаға таҳсин дегил,—
(Хамса, 93-бет)

деб ҳам таъкидлайди. Ёлғон сўзи эса, бир томондан, гайритабиилик маъносида қўлланилган бўлса, иккинчи томондан, шеъриятдан бадиий тўқима маъносида ҳам ишлатилган. Жумладан, Алишер Навоий бу маънода "Ҳайрат ул-аброр"да:

Сўз аро ёлғон киби йўқ нописанд,
Айлар анинг назмини доно писанд,—
(Хамса, 34-бет)

деб ёзиб, унинг назм-шеъриятда ишлатилиши жоизлигини қайд қилган бўлса, бу фикрни давом этириб, "Маҳбуб ул-қулуб"да шундай ёзади: "Ёлғон сўз жуз назмда нописанд ва қойили ноҳирадманд". Байт:

Сўз ичраки ёлғон зарур нописанд,
Чу назм этилар қилди доно писанд"¹.

Демак, Алишер Навоий инсоннинг кундалик ҳаётида ёлғон сўзнинг эътиборсизлигини алоҳида ўқтира, шоирнинг бадиий тўқимаси эса кўпчиликка ҳам, донишмандларга ҳам маъқул тушажагини таъкидлайди, чунки шоир "ёлғон"ни табиийлаштиради, ишонарли холатга келтиради. Бу жиҳатдан Алишер Навоийнинг "Маҳбуб ул-қулуб"идаги қўйидаги сўзлар диққатга сазовордир:

"...Ваҳшатангез чиндин ...мулојатомиз ёлғон ...яхшироқ. Байт:

Ёлғон ўлса мулојатомиз,
Ваҳшатангез чиндин англа азиз"².

¹ Алишер Навоий. Асарлар, 13-том, Тошкент, 1966, 63-бет.

² Алишер Навоий. Асарлар, 13-том, Тошкент, 1966, 65-бет.

Бас, шундай экан, назмда қўлланиладиган "мулояматомиз ё табиийликка мойил бадий тўқимадир. Шунинг билан бир Алишер Навоий бадий тўқима маъносида тахаййулни қўллади:

Тахаййул аро барча бир навъ эмас,
Ҳадисин икки кимса бирдек демас.

Шундай қилиб, Алишер Навоийнинг бадий сўз ва учи фазилатлари ҳақида мулоҳаза юритишларида бадий тасвир усулларига доир қарашларни ифода этгани ҳам сезилди. Гарчай бундай қарашлар яхлитластирилган ҳолда баён этилмаган да, ўша давр адабиётшуноси ва адабий танқидчининг бади ижод билан боғлиқ бўлган муҳим масалалардан баҳс юритибдиқатга сазовордир. Шу жиҳатдан Алишер Навоийнинг бади асар мазмуни ва шаклига доир мулоҳазалари ҳам эътиби лойиқдир. Чунки бу фикрлар Навоий замонасидаги адабий жараён ва унда шаклпастликка мойил йўналишнинг мавжудлиги билан боғлиқдир. Алишер Навоийнинг бадий асарда мазмун ва шаклиносиби ҳақида қарашлари, бир томондан, илғор здаби танқидий қарашларнинг давом эттирилиши бўлса, иккинчи томондан, бу фикрларнинг замонавий адабий жараён асоси майдонга келиб, шу адабий жараённи илғор назарий қараш билан қуроллантириши муҳим аҳамиятга эга.

Агар ўша даврдаги адабий жараёнга назар ташланса, шаклпастлик йўналишига мансуб кўпгина қалам аҳли шеър бадий воситалар йиғиндисига айлантириб, мазмунни хароб киған, ҳатто бирор бир маъниони англатмайдиган мисра ва байти ёзишга берилиб кетган эдилар. Худди ана шундай шеъртарошиб ҳақида Алишер Навоий шундай ёзган эди:

Табъ кажу борча такаллумнамой,
Нагма чапу борча тараннумсарой.
Англамайн сўзда туюқ баҳрини,
Қайси туюқ, балки қўшуқ баҳрини.
Лафзлари бемаза, таркиби суст,
Носара маънию адо нодуруст...
Турфа буким, шеър қўюб отини,
Еткуруубон кўкка мубоҳатини...
Кўнглима кўп теги жафо урдилар,
Дема кўнгул жонима еткурдилар.
(Хамса, 35—36-бетлар)

Даврнинг шаклпаст адабий оқими намояндалари ижод ҳақида бундай мазмунда фикр юритишни Абдураҳмон Жомий асарларида ҳам учратиш мумкин.

Алишер Навоий ва Абдураҳмон Жомий бошчилигидаги адабий ижоднамояндалари шаклпастларнинг шеър ҳақида тушунчаларига қарама-қарши ўлароқ бадий ижодда мазмуннинг бирламчилиги, шаклнинг эса унга хизмат қиласажаги тўғрисидаги ақидаларини ифода этдилар. Жумладан, Алишер Навоий уларнинг фикрларини умумластирган ҳолда шундай ёзади:

Назмда ҳам асл анга маънидуур,
Бўлсун анинг сурати ҳарнедуур.
Назмки маъни анга марғуб эмас,
Аҳли маони қошида хуб эмас.
Назмки ҳам сурат эрур хуш анга,
Зимнида маъни даги дилкаш анга.

Алишер Навоийнинг бу фикрлари ўша даврнинг кўпгина олимларига илҳом бағищлаган эдикни, бу ҳол Атоуллоҳ Ҳусайнин Алишер Навоий ташаббуси билан 1493 йилда ёзилган "Бадойиъ ус-санойиъ" асарида ҳам кўринади. Жумладан, унда шундай дейилган:

"Билғилки, лафзий гўзалликларнинг асоси улдурким, алфозни маъноға тобиб қилғайлар. Умуман барча гўзалликларнинг асоси улдурким, нутқ ул тарзда адо этилгайким, маъниони англашга, анинг латофати, таркиби ва соғломлигига ҳеч бир халал етмагай. Асос ул эмаским, алфозға ҳусну зийнат бермакка сайъ қилғайлару маъноға халал етур ҳолдин кўз юмғайлар ёхуд аксинча холис маъно баён этиб, ҳусн-и адо тариқага йўламагайлар"!

Навоий мазмун ва шаклнинг бирлиги, ўзаро боғлилиги, мазмуннинг стакчилиги ҳамда унинг ҳаққоний ва рост бўлиши кераклигини уқтирганидек, ўз-ўзини қайтарувчи ёки бошқа шоирлар томонидан ишланган мавзу ва баён этилган мазмунни айнан тақорорлашини эмас, балки ижодкорлик ва янгиликка интилиш лозимлигини ҳам таъкидлайди:

Бир дегани икки демак хуш эмас,
Суз чу тақрор тонти дилкаш эмас.
(Хамса, 484-бет)

Навоий бу масалага оид фикрини давом эттириб, бадий ижоддан фақат аслиятнинг ўзинигина эмас, балки бу аслият ҳалқ манбаатларига қаратилган бўлмоғини ҳам, унинг орзу-истаклари билан ҳамоҳанг бўлиши лозимлигини ҳам таъкидлайди. Шундай қилиб, бадий ижоддаги ибрат бўла олишлик ҳодисаси асарнинг ҳалқчилиги масаласи билан чамбарчас боғли тарзда шарҳланади:

¹ Атоуллоҳ Ҳусайнин Бадойиъ-ус-санойиъ. Форсчадан Алибек Рустамов таржимаси. Тошкент, F. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашириёти, 1981, 35-бст.

Ани назм этки, тархинг тоза бўлгай,
Улусқа майли беандоза бўлгай.

Бу мисраларда Алишер Навоий ижодининг ҳам асосий мағънани ўз ифодасини топган. Навоийнинг ўзи шу ақида асосида яратишилари лозимлигини уқтиради.

Бу ўринда Алишер Навоий асарларида турли адабий жанрлардан газал, маснавий, туюқ, чангийлар ҳақида сўз юрилди, уларнинг хусусиятлари бўйича муҳим фикрларниң этилганини ҳам таъкидлаш лозим. Чунки бу фикрлар Алишер Навоийнинг адабий жараённи, эслатилган жанрларнинг тарқиёти ва хусусиятларини чуқур кузатиши, умумлаштириши тижасида майдонга келиб, замонасидаи адабий тажриба бөвосита боғлидир. Шу жиҳатдан Алишер Навоийнинг "Баъул-бидоя" девонидаги дебочада газал ҳақида баён қилган лоҳазалари алоҳида қийматга эга.

"Сойир давовинда расмий газал услубидинким, шосуду тажовуз қилиб, маҳсус навъларда сўз арусининг жиҳатидан намойиш ва жамолига оройиш бермайдурурлар. Ва агар ахёматлае маҳсус навъда воқеъ бўлғон бўлса, ҳамул матлаъ усбила итмом хильлатин ва анжом кисватин кийдурмайдурурлар балки тугангунча агар бир байт мазмуни висол баҳорида таройлик қиласа, яна бири фироқ хазонида хорнамойлиқ қилиб. Бу сурат даги муносабатдин йироқ ва мулояматдан кўрунди. Ул жиҳатдин саъй қилиндиким, ҳар мазмунда матвоқеъ бўлса, аксар андоғ бўлғайким, мақтағача сурат ҳайсия мувофиқ ва маъни жонибидин мутобиқ тутқай".

Бунда газалнинг муаммолари ва шунга боғли равишда тузил жиҳатидан яхлитлигига доир фикрлар айтилган, шу мезон асосида яратишилган газаллар алоҳида уқтирилган. Кейинчалик Алишер Навоий ўзининг "Мажолис ун-нафоис"ида замондошларидан ўзиниш Сайфий Бухорийни меҳнат аҳлини, хусусан ҳунарманди газалнинг тасвир доирасига киритгани учун қўллаб-қувватлами уни бу соҳада ихтирочи деб атайди.

Алишер Навоийнинг ўзи эса газалчилик фаолиятида бу зонга амал қилиб, мазкур жанрнинг энг яхши намуналарни яратгани учун газал мулкининг сultonи деган шарафга сазаб бўлди. Кўринадики, жанрлар ҳақидаи назарий мулоҳаза адабий тажрибага жорий қилиниб, улар янги-янги асарларни майдонга келишига замин яратгандар. Бу эса адабиётшунос

¹ Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами, 1 том, Тошкент, ЎзССР "Фан" издашаси, 1980-йил, 22-бет.

ва адабий танқидчининг бадиий жараён тараққиётига қўшган кагта ҳиссаларидан биридир.

Шундай қилиб, Навоий ўз асарларида замонасидаи адабий жараён ҳолатидан келиб чиққан ҳолда бадиий ижодга доир фикрларини турли муносабат билан баён этиди ва адабий йўналишининг назарий асосларини белгилаб берди.

Ана шу назарий масалалар ва тушунчалар асосида Алишер Навоий ўтмиш шоирлари ижодига ҳам, замонасидаи қалам соҳиблари ижодий фаолиятларига ҳам турли шаклда баҳо берди, улар ҳақида фикр юритди. Агар ўтмиш шоирларига бўлған муносабатда Алишер Навоий кўпроқ адабиётшунос сифатида кўзга ташланса, замондошлари ҳақида сўз юритганда адабий танқидчи сифатида намоён бўлади. Шуниси ҳам борки, адабиётшунос Навоий замонасидаи адабий-танқидий қарашлар талабидан ўтмиш шоирлари ижодига ёндашади, ана шу жиҳатдан уларни мақтайди ёки уларда учровчи камчиликларни кўрсатади.

Алишер Навоийнинг ўтмиш шоирлари ижодига бўлған муносабати кўп қиррали ва кенг қамровли масаладир. Шу жиҳатдан Навоийнинг асарлари кўздан кечирилса, унда Фирдавсийдан тортиб Ҳофиз Шерозий, Камол Хўжандий, Аҳмад Яссавий, Адаб Аҳмад Юғнакий ва Ҳайдар Ҳоразмийгача бўлған форс-тожик ва ўзбек адабиётининг барча йирик намояндлари ҳақида фикр юритганлиги намоён бўлади. Бундан ташқари турли муносабат билан араб шоирлари, юнон донишмандларининг тилга олинини Алишер Навоийнинг ўзигача бўлған давр илмий ва адабий меросидан яхши хабардорлигидан гувоҳлик беради. Шу жиҳатдан Алишер Навоийнинг "Насойим ул-муҳабbat" асаридаи маълумотлар ниҳоятда муҳимдир. Маълумки, Навоийнинг бу асари устози Абдураҳмон Жомийнини "Нафоҳат ул-унс"дан илҳомланиб ёзилган ("Нафоҳот ул-унс" Навоийнинг хоҳиши билан ёзилганлиги ҳам маълум).

"Насойим ул-муҳабbat" тасаввуф аҳли силсиласига бағишлиланган бўлса-да, унда, юқорида уқтирилганидек, форсий ва туркий назмнинг кўпгина машҳур намояндлари ҳақида ҳам асарнинг мавзуи билан боғлиқ тарзда маълумот келтирилган, бошқача қилиб айтганда, Алишер Навоий бу асарида машҳур шоирлар фаолиятига файласуфона ёндашиб, бир томондан, улар фаолиятида ўрта асрлардаги тасаввуф ва унинг кўринишларини кузатса, иккинчи томондан, уларнинг бадиий ижодлари ва шу соҳадаги алоҳида хизматларини ҳам таъкидлайди. Бу жиҳатдан туркий тилда ижод қўлган Ҳожа Аҳмад Яссавий, Сулаймон Ҳаким ота, Адаб Аҳмад, Мавлоно Лутфий, Мавлоно Муқимий, Сайд Насимиylar ҳақида ёзганлари диққатга сазовор. Агар Ҳожа Аҳмад Яссавий "Туркистон мулкининг шайх ул-машойихи" тарзида

эхтиром билан тилга олинса¹, Сулаймон Ҳаким ота түркеси гапирганды "Ҳаким отага ҳикмат тили гүё бўлубтур, аммо анинг фавоиди атрок орасида машҳурдур", — деб ҳикматларни мисол келтиради:

Тики турғон тўбадур,
Борғонларни ютадур,
Борғонлар келмас бўлди,
Магар манзил андадур².

Бунда Алишер Навоий XV асрнинг иккинчи ярмида Ҳаким ота ҳикматларининг туркйгўйлар орасида шуҳрат қозонганини эмас, балки бу ҳикматларнинг ўша даврдаги нусхаси мисол сифатида келтириб, ажойиб бир ишни амалга оширган. Чунки бу мисол ҳикмат мавзуи, унинг шаклий ва тил хуснитларини ўрганиша бебаҳо бир бадиий ҳужжатdir.

Алишер Навоийнинг Адаб Аҳмад ҳақида билдириган мулоҳазаларида ҳам унинг шоирлиги ва шеърларининг туркий тибб эканлиги, уларнинг асосий мавзуидан қизиқарли баҳс юритади.

"Анинг (Адаб Аҳмаднинг) тили турк алфози била мавози насоиҳа гүё эрмиш... аксар турк улусида ҳикмат ва нукталашоедур. Назм тарихи била айтур эрмиш. Анинг фавоидидини

Байт: Улуғлар не берса, емасмен дема,
Илик сун, оғиз ур, емасанг ема.

Байт: Сўнгакка иликтур, эранга билик,
Биликсиз эран ул иликсиз сўнгак"³.

Агар бу мисраларнинг айримлари адабиётимиз тарихида Аҳмад Юғнакий номи билан машҳур бўлган шоирнинг "Хибат ул-ҳақойиқ" номли асарида учраши ва Навоийнинг Адаб Аҳмад ҳақида ёзганлари шу шоирнинг таржимаи ҳолига даҳлдорланган назарга олинса, унда XV асрда Адаб Аҳмад Юғнакий ва унинг шеърияти маълум эканлиги равшанлашади. Агар "Хибат ул-ҳақойиқ"нинг 1444 йилда Самарқанд шаҳрида Зайнулобидин би Султон Бахт ул-Журжоний деган котиб томонидан уйғур ёзувчи кўчирилган нусхаси ҳақидаги маълумот ҳам илова қилинса, ун Адаб Аҳмад асари билан Навоий Самарқандда бўлган йилдан танишмаганмикан деган тахмин ҳам ҳақиқатдан узоқ эмас. Кейинчалик 884 ҳижрий 1479—80 милодий йилда унинг араб

¹ Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик, 15-том, Тошкент, F. Фулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1968, 153-бет.

² Кўрсатилган асар, 154-бет.

³ Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик, 15-том, Тошкент, F. Фулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1968, 157-бет.

ёзувдаги нусхаси Шайхзода Абдураззоқ Бахши томонидан Қустантинияда кўчирилган. Бас шундай экан, Навоий замонида Адаб Аҳмаднинг асари Мовароунаҳру Хуросондагина эмас, балки ўша даврдаги Румда ҳам маълум бўлган экан.

Демак, Алишер Навоий адабиётшунос олим сифатида ўзигача мавжуд бўлган туркий тилли шоирлар ижодини, улар ижодидан намуналарни келтириш билан туркий адабиёт тарихининг маълум бир лавҳаларини яратади.

Шуниси диққатга сазоворки, Алишер Навоий бундай ишни форсий тилда ижод қилган Носир Хусрав, Ҳаким Саноий, Фаридиддин Аттор, Шайх Саъдий, Авҳадий Кирмоний, Афзалидин Ҳоқоний, Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий, Ҳасан Деҳлавий, Камол Ҳўжандий, Ҳофиз Шерозий, Абдураҳмон Жомийлар ҳақида маълумот келтириш билан ҳам амалга оширган. Яна шуни ҳам эслатиш жоизки, номлари тилга олинган шоирларнинг айримлари Навоийга замондош бўлсалар, кўпчилиги XV асрдан анча олдин яшаб ижод этган сўз санъаткорларицир.

Ўтмиш шоир ва адиллари ҳақида сўз юритган Алишер Навоий улар ижодидаги шеърий ва насрый асарларни, ўзига хос хусусиятларини, айрим шоирларнинг алоҳида хизматларини таъкидлайди. Жумладан, у Шайх Саъдий ҳақида шундай ёзди:

"Шайхнинг ашъори девони ва "Бўстон" маснавийси ва "Гулистон" китоби ва сойир китоби ва расойили андин машҳурроқдурки, андин бирор нима ирод қилилгай. Газалгўй акобир ва шуаро оллида мундок мұқаррардурки, ғазал Шайх мухтареъдурлар"¹.

Шайх Саъдийнинг ғазал жанри соҳасидаги хизматига берилган баҳо ҳозиргача ўз қийматини йўқотган эмас².

Алишер Навоий ўтмиш шоирларидан баҳс юритар экан маснавийгўйларга алоҳида эътибор билан қарайди. Жумладан, у "Мұхокамат ул-лугатайн"да "маснавийда устози фан Фирдавсий ва нодир замон Шайх Низомий ва жодуи Ҳинд Мир Хусравдур" — деб ёзиб, бу улкан шоирларни машҳур "Шоҳнома", "Панжанж" ва "Хамса"ларнинг муаллифлари сифатида таърифлайди. Алишер Навоийнинг адабиётшунос сифатидаги фаолиятининг мөхияти ҳам шундаки, биринчидан, у бу асарларнинг қайси тилда ёзилганидан, қайси халқ вакили томонидан яратилганидан қатъий назар уларнинг умумбашарий аҳамиятини тўғри белгилайди ва муаллифлари фаолиятини ҳаққоний тарзда юксак қадрлайди.

¹ Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик, 15-том, Тошкент, F. Фулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1968, 172-бет.

² Бу ҳақда қаранг: С. Айний. Куллиёт, ч. II, китоби I, Душанбе, 1963, саҳ. 114—115

Алишер Навоий ўтмиш маснавийгүйларидан Озарбайжон^{жони} улуг шоири Низомий Ганжавий, Ҳиндистонда яшаб ижод этилдик. Хусрав Дәхлавий, форс-тожик шоири Фарииддин Атторлар^{хан} да кўпгина асарларида эҳтиром билан сўз юритади.

Алишер Навоийнинг Низомий Ганжавий ҳақидағи фикр^{жони} унинг "Хамса"сидаги достонларнинг тегишли бобларида кенга батафсил баён этилган. Жумладан, "Ҳайрат ул-аброр"^{кирил} нинг кирбобларида бирида Низомий ва унинг асарига алоҳида тўхтатади.

Ҳайли фасоҳат бошининг афсари,
Ганжи яқин афсарининг гавҳари...
Ганжа ватан, кўнгли аниг ганжхез,
Хотири ганжуру тили ганжрез.
Фикрати мезони бўлуб хамсасанж,
Хамса дема, балки дегил панж ганж.
Каффай мизон анга афлок ўлуб,
Ботмоқи топи кураи хок ўлуб.
Тортса юз қарн хирад козини,
Чекмагай онинг кўпидин озини...
Нозим ўлуб сўз дури серобига,
Чарх Низомий ёзib алқобига.
Дурларидин ер юзи мамлӯй бўлиб,
Балки фалак дуржлари ҳам тўлуб.
Чун қилибон сўз юзи оройишин
Қўймай эл оройиши гунжояишин.

(Хамса, 29—30-бетлар)

Бу мисраларда Алишер Навоий Озарбайжон шоири Низомий Ганжавийни шоирлар гурӯҳининг тожи, тожигина эмас, баъннинг қийматбаҳо гавҳари деб эътиrozлайди. Шу тарзда ундан ўзининг чуқур эҳтиромини ифода этган.

Алишер Навоий улуг Низомийнинг бебаҳо "Панж ганж" ниҳоятда юқори баҳолаб, унинг қийматини белгилаш учун аниқлай олмаслигини уқтиради. Бу бадиий тарзда катта ҳақиқат ифода этилган. Дарҳақиқат, юзмиллар давомида бу асар ўрганилиб, шарҳланиб келинади. Бўлса-да, аммо ҳали ҳам унинг очилмаган қўриқлари, этилмаган муаммолари олимларни янгидан-янги тадқиқотлашорлади.

Низомий ҳақида ниҳоят эҳтиром билан сўз юритган Алишер Навоий унинг "Панж ганж"идаги айрим тимсолларнинг ишлари, уларнинг талқин қилинишига доир ўзининг мулоҳазалари ҳам баён этади. Бу мулоҳазалар Навоийнинг адабий-бадиий мезони ва XV асрнинг шароити билан белгиланадиган ақида асосида бўлиб, уларда бадиийлик ва ҳаққонийликнинг ўз-

жони қетиши хусусидаги талаблар кўзга ташланади. Бу жиҳатдан Алишер Навоийнинг ўтмиш хамсанавислари асарларига^{жони} Ҳусрав, Фарҳод, Баҳром тимсолларига боғли бўлган воқеалар муносабати билан билдирган мулоҳазалари диққатга сазовордир. Жумладан, "Сабъай сайёр"да ўзидан олдин ўтган муаллифларнинг Баҳромлари ҳақида сўз юритиб, шундай ёзди:

Бўлса тарих аларга гар матлуб,
Анда сўз боғламоқ эмастур хуб.
Сўз ясадин^ч чу топти пироя,
Ишқдин хуштур анда сармоя.

(Хамса, 476-бет)

Бу фикр шу асарнинг хотима қисмларидан бирида Навоийнинг туш қўриши ва унда шоҳ Баҳром билан мулоҳотда бўлганини тасвириловчи бўлимда шоҳ Баҳром тилидан шундай давом эттирилади:

Ўзгалар ҳам йўнуб бу ишга қалам,
Айладилар бу достонни рақам.
Сафҳаки чун мұнаққаш айладилар,
Ёздилар ҳар неким хуш айладилар.
Не эшитғанни айлабон тасдиқ,
Қылдилар назм, айламай таҳқиқ...
Яна бу ким алар ёзарда варақ,
Бердилар чун рақам ишига насақ¹.
Қисса кўпроқ эканини билмадилар,
Яна истарга сайъ қилмадилар.

(Хамса, 608)

Бу мисраларда сўз тарихийлик ва бадиийлик масалалари, уларнинг ўзаро муносабати устида бормоқда. Навоийнинг фикрича, шоир тарихий мавзу, тарихий шахсларни қаламга олишда тарихийликка асосланган ҳолда бадиийлик қонуниятларига таянимоги даркор. Кимки бадиий ижоднинг бу нозиклигини ҳисобга олмас, у саҳву хатога йўл қўйиши мумкин. Шу жиҳатдан Навоийнинг ўтмишдаги устозлар асарларида хусусан Баҳром образини яратишларида учратган саҳву хатоларни "бехабарлик" ва "эҳтиётсизлик" оқибати сифатида талқин қилгани ҳам бежиз эмас.

Ул иков устоди моҳир эди,
Ким маҳдрат аларда зоҳир эди.
Чун тузуб бу бисот ўтмишлар,
Қилмайин эҳтиёт ўтмишлар.

¹ Насақ — тартиб, интизом.

Мен деолманки, саҳвлар тушмиш,
Бехабар тушмиш, ул агар тушмиш.
(Хамса, 476)

Бундай мuloҳазалар Хуерав Деклавийга ҳам даҳлорли
ўзидан равшан. Шундай қилиб, Алишер Навоий ўзидан
утган муаллифлар ижодиётининг мақтовор сазовор томони
тӯғрисида ҳақли равишда самимият билан сўз юритгани
учровчи айрим номутаносибликни ҳам хуштакаллуфлик
асосли тарзда кўрсатиш ва ўзининг бадиий тажрибасида, хусус
"Хамса" ёзишида, уларни тузатишга катта эътибор берган.

Бу билан Навоий ўтмиш меросига ижодий ёндошиш
яхши анъаналарини давом эттириб, ўзига хос чеклангалик
дан эҳтиёт бўлишни уқтириди. Алишер Навоийнинг тушуниш

Кишилик будурким, унутсанг ани,
Чу таркинг қилур тарк қилсанг ани.
(Хамса, 650)

Бунда сўз анъана ва уни давом эттиришдан бормоқда. Масала Алишер Навоийнинг "Лисон ут-тайр"ида Қақнус
ҳақидаги масалда янада равшанроқ баён этилган.

Навоий достоннинг охирида Фарииддин Аттор анъанас
давом эттирганидан сўз юритиб, Қақнус қуши ҳақидаги қизика
ривоятни келтиради. Тасвирланишича, Ҳиндистонда Қақнус ном
чиройли ва минқори жуда ажойиб тарзда тузилган қуш
эмиси. Унинг жуфти бўлмас эмиш, ўзи ўрмонда танҳо яшарми
Умри бўйи ўтин терармиш ва минқоридан шундай чиройли
чиқарармишки, уни эшитган барча қушлар мафтун бўлиб қом
миш. Ана шундай хонишини эшитган Фисогурс (Пифагор)
шунинг асосида мусиқа фанини яратганимиш. Қақнус умри
рида ўзи йиққан ўтиналарни куйдирармиш ва ўзи ҳам ёнармиш
Утиналар ҳам, қақнус ҳам ёниб кул бўлгач, кул ичидан қар
боласи қанот ёзib чиқармиш ва отаси ишини давом эттиради.

Бу ривоят сўнгидаги Навоий Фарииддин Атторни ота Қақнус
ўзини эса Қақнус полопонига ўхшатиб, ёзади:

Ҳар некум кўрди отамдин рўзгор,
Ҳам они бўлди манга омўзгор.
Ўртадим олам элинин, ўзни ҳам,
Қуш тилидин ўзга қилмай сўзни ҳам.
Будир умидимки бу сўзи фано,
Борча куйганга бақо бергай яно¹.

¹ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Илмий-танқидий матн, тайёрлаш
Ш. Ш. Эшонхўжаев. Узбекистон ССР "Фан" нашриёти, Тошкент, 1965, 1965.

Бу билан Навоий ўтмиш анъаналари кейинги авлод томонидан
давом эттирилиши қонуний бир ҳодиса эканлигини уқтиримоқда.
Хулас, Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашларида
адабий меросга, ўтмиш сўз санъаткорларига нисбатан бўлган
муносабатга доир қийматли мuloҳазалар мавжуд бўлиб, улар
лари учун ҳам дастуруламал бўлиб хизмат қилган эди.

АЛИШЕР НАВОИЙ ВА ЗАМОНДОШЛАРИ

Навоийнинг замондошларида бўлган муносабати унинг бир
жанча асарларида ўз аксини топган. Шуни ҳам эслатиш лозимки,
Навоий замондошларини уч гуруҳга ажратиш мумкин: а) устоз-
лар; б) тенгқурлар ва в) шогирдлар — ёшлар. Алишер Навоий-
нинг ҳар бир гуруҳ вакилларида бўлган муносабати ўзига хос
тарзда ифода этилган.

Навоий замондошларидан устоз шоирларга алоҳида эътибор
билин қарайди, уларнинг ижодини зўр ҳурмат билан тилга олади.
Шунинг билан бир қаторда ижодий камолоти ва дунёқарашининг
шаклланишида маълум роль ўйнаган устоз ва тенгқурларига
багишлаб алоҳида асарлар ҳам ёзib қолдирди. Бунинг учун
"Хамсат ул-мутаҳайирин", "Ҳолоти Сайд Ҳасан Ардашер" ва
"Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад" кабиларни кўрсатиш мумкин.

Навоий бу асарларида устози Абдураҳмон Жомий, отахони
Сайд Ҳасан Ардашер ва замондоши Паҳлавон Муҳаммад ҳаётӣ,
ижоди, шахсий фазилатлари ҳақида кўп маълумотларни келти-
ради. Бу жиҳатдан унинг Жомий ва Лутфий тӯғрисида ёзгандари
ниҳоятда қизиқарлидир. Чунки улар Навоий билан Лутфий ва
Жомий ўртасидаги ижодий дўстликни, ҳамкорликни тушуниш
ишига катта ёрдам беради.

Даврнинг машҳур олими ва шоири Абдураҳмон Жомий ўзи-
нинг девонлари: "Ҳафг авранг", "Баҳористон" каби асарлари
билингина эмас, балки "Рисолаи аруз", "Рисолаи мусиқий" ва шу
каби илмий-назарий асарлари билан ҳам кенг танилган кишидир.
Навоий ўзининг "Мажолис ун-нафоис" асарида Жомий тӯғри-
сида шундай ёзади: "Бу мухтасарда (яъни "Мажолис ун-нафо-
ис"да) мазкур бўлган жамоатнинг (яъни шоирларнинг) раъс ва
раиси¹ ул зоти нафис ва бу рисолада мазкур бўлғон гуруҳнинг
муқтадоси ва пешвоси ул гавҳари яктодур" (яъни, Абдураҳмон
Жомийдир — Б. В.)".

¹ Раъс ва раис -- сарвар, бошлиқ (Б. В.).

Жомийга шу руҳда баҳо бериш "Ҳамса"нинг ҳамма достонирида мавжуд. Навоий ва Жомий ўртасидаги ижодий муносабатта аҳамиятга эга. Алишернинг ҳар бир ижодий мунафакиятидан қувонган Жомий уни янги-янги ютуқларга илхомтиради. Навоий бу ҳолни "Садди Искандарий"нинг хотимисида жуда аниқ кўрсатган.

Асар ёзишда бу икки шоир бири иккинчиси учун таяништади. Бу тўғри "Мұҳокамат ул-лугатайн"да шундай ёзилган: "Барчадин куллицанад буқим, ҳазрати иршодпаноҳи... Нуран (яъни Жомий) форсий сўзда жамиъ алар сўзидин юқоририроқ сўз йўқдур, кўп кутуб ва расоил ва газалиёт ва қасойиддаки, маоний гавҳарлар назм силкига қийдурур эрдилар ва замир ниҳонхонасидан анданман тамошогоҳижа жилва берур эрдилар анинг мусаввада бурунроқ бу фақирға илтифот ва эътиқод юзидан берур эрларким: "Бу авроқни ол ва боштин оёғига назар сол, хотири ҳар ис айтқудек сўз келса, айт" деб. Ва ҳар не ишо бўлғониким, мазкур бўлди, зоҳир қилсан, мақбул тушар эр. Бу дағвоға далил буқим, ўндин ортуқ кутуб ва расоилди ҳазрат бу фақирнинг отин мазкур қилибдурлар ва кўпи табъидрек ва мунга муносаб нималарга нисбат бериб, мастур қилибдурлар"¹. Ҳақиқатан ҳам Абдураҳмон Жомий Навоий томонидан ҳанча ҳурмат қилинган бўлса, Жомий ҳам Навоийни ҳурқилар, унинг ижодига юксак баҳо берар эди. "Хирадон" Искандарий"нинг хотима қисмида Навоий ва унинг "Ҳамса" доир ижобий баҳо фикримизнинг далилидир. Бунда Алишер Навоий ижодининг илк қадрловчиларидан бўлмиш Абдураҳмон Жомий 1484 йили "Ҳамса"нинг ёзилиши муносабати билан "Ҳамса"нинг фақат Навоий ижодидагина эмас, балки ўша даддаги адабий ҳаётда улкан воқеа эканини таъкидлаган бўлса, фикр унинг "Баҳористон"ида яна бир карра тасдиқланади. Шундай билан бир қаторда бу асарда Абдураҳмон Жомий улуг ўз шоирининг ўн минг байтдан иборат газалиёти ва "Ҳамса"си асос (шуни эсда тутиш керакки, бу 1487 йилга тегишли гаплар) Шарқ мумтоз адабиётининг Рӯдакий, Фирдавсий, Низомий, Сави Хусрав Дехдэвий, Ҳофиз Шерозий каби намояндадари қатор тилга олади ҳамда замонасидаги адабий муҳитнинг сардафз бошлиғи эканини алоҳида уқтиради. Шуниси ҳам борки, Абдураҳмон Жомий Алишер Навоий ижодиётининг асосий хусусиятларини, ўзбек адабиёти тарихида тутган алоҳида мавқени² белгилайди. Шу жиҳатдан, Алишер Навоий "Ҳамса"си ҳам қўйидагича ёзганлари диққатга сазовордир:

¹ Алишер Навоий. Асарлар. 14-том, 126—127-бетлар.

"Маснавиёте, ки дар муқобилаи "Ҳамса"и Низомий вуқўй ёфта, ба си ҳазор наздик ва ҳамоноки ба он забон пеш аз вай, беҳ аз вай ва беш аз вай касе шеър нағуфтааст ва гавҳари назм нағуфтааст".

Мазмуни: Низомий "Ҳамса"си жавобида ўттиз минг байтга яхин ёзган маснавийлари борки, ҳеч ким ундан олдин, ундан яхшироқ ва кўпроқ шеър айтгани ва назм гавҳарларини тиза олгани йўқ".

Кўринадики, устоз қобилияти шогирднинг салоҳиятини, ижодий ютуқларини зўр тантилик билан тан олибгина қолмай, балки XV асрнинг ўзидаёт Алишер Навоийга бадий ижод соҳасининг даҳорлари қаторидан жой ажратади. Бу ҳам Абдураҳмон Жомийни замонасининг адабий жараёнини синчилаб кузаттан, ундаги ижобий ҳодисаларни ўз вақтида пайқаб, уларга ижобий баҳо берган адабий танқидчи сифатида намоён этади. Биз бу икки шоирнинг бири иккинчиси ҳақида айтган фикрларини келтириш билан адо қила олмаймиз. Навоий ёки Жомий учун ҳар бирининг ижодидаги майда-чуйда камчиликлар аҳамиятли эмас, балки шу ижодининг моҳиятини белгилаш аҳамиятли эди. Буни биз юқорида келтирган мисолларимиз замонида очиқ тасаввур қила оламиз. Ана шу нуқтаи назардан Навоийнинг "Ҳамсат ул-мутаҳайирин" асари Жомий шахсияти ва ижодини ўрганишда қимматли маълумот берувчи манбалардан биридир.

Навоий ўзининг яна бир устози Лутфий ҳақида ҳам самимият билан сўз юритади: у "Мажолис ун-нафоис"да Лутфийнинг газаллари ва Шарафиддин Али Яздий "Зафарнома"сини ўзбек тилига таржима қилгани ҳақида маълумот беради, уни "ўз замонининг малик ул-каломи эрди" деб айтади. Кўп ўринда бу баҳони Лутфийнинг бадий маҳоратига нисбат берадилар. Бу тўғри, лекин мазмунин биринчи қилиб ҳўйиб, бадий шакл унинг ифодаси бўлсин деган Навоий Лутфий ижодининг энг аввал мазмунан бойлиги ва шунинг билан бирга бадий пишиқдиги учун унга "малик ул-калом" деб баҳо берган. Ҳақиқатан, Лутфийнинг шеърияти ўйноқи, жозибали, кўнгил торларини чёртубчи, нозик ва ҳаётидир. Ҳаётга муҳаббат, инсон ва унинг фазилатларини куйлаш, табиатнинг гўзал манзараларини тасвирилаш, замонадаги адолатсизликдан норози бўлиш ва шу кабилар Лутфий шеъриятининг асосий мавзуларидир. Қайд қилиш керакки, Лутфий шеъриятида муаллифнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари ҳам, ўша замоннинг ҳаётий лавҳалари ҳам ўз ифодасини топган.

Алишер Навоий "Мұҳокамат ул-лугатайн", "Мажолис ун-нафоис", "Насойим ул-муҳаббат" ва девонларига ёзган дебочаларда Лутфий ҳақида фикр юритса-да, лекин унинг ҳаёти, ижоди, фазилатлари ҳақида мукаммал маълумот бергучи бир ҳолот —

мутафаввиёт ёзишга улгурмаган кўринади. Агар бу иши амал ошганда эди, ҳозирги кунда лутфийшуносликдаги кўпгина муларга жавоб айтилган бўлурди.

Демак, Навоий ўзининг замондош устозлари бўлган шоирлар зўр эҳтиром билан муносабатда бўлиб, уларнинг ижодига ҳақиқиравища юқори баҳо берган. Улар ижодини ўз замонасидағи ёш шоирларга ўрнак қилиб кўрсатиб, ёшларни бундай сўз санъаткорларидан ўрганишга, уларни қунт билан ўқишга даъват этган

НАВОИЙ "МАЖОЛИС УН-НАФОИС"ИННИГ АДАБИЙ-ТАНҚИДИЙ ҚАРАШЛАР ТАРИХИДАГИ АҲАМИЯТИ

1. "Мажолис ун-нафоис" ва унинг баъзи бир хусусиятлари

XV асрнинг адабий-маданий ҳаётини ўрганишда ишончли манбалардан бири бўлган "Мажолис ун-нафоис" 1490—1491 йилдаги ёзилиб, 1498 йилда унинг иккинчи таҳрири бажарилган¹.

"Мажолис ун-нафоис"нинг муқаддимасидан маълумки, Навоий бу асарини ёзиш учун ўзигача яратилган тазкираларни чукур ўрганиб, уларда асосан ўтмиш даврнинг машҳур шоир ва олимлари тилга олингани, замондошларга эса кам ўрин ажратилганинг тўғри пайқаган.

Алишер Навоий тазкирачилик анъанасидаги шу ҳолатни тузатиш мақсадида ўзининг "Мажолис ун-нафоис"ини яратди. "Шинкаста хотирга ва синук кўнгулга андоқ келдиким,— деб ёзади Алишер Навоий,— бир неча варақ битилган ва бу асар шуароси била бу давр зурафоти отин анда сабт этилгай, то бу ниёзмандлар ҳам бурунги шуарои акобир зайдида мазкур бўлғайлар ва бу пайравлар ҳам ул раҳбарлар хайлига қўшулғайлар"²...

Демак, "Мажолис ун-нафоис"нинг кириш қисмидаёт Навоий асарининг аввалги тазкиралардан тубдан фарқини белгилаб берди.

"Мажолис ун-нафоис" саккиз мажолис — бобдан иборат. Бу мажлисларни шоир ва қалам аҳдининг жойлаштирилиши нуқта назаридан уч гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчи гуруҳни I-II-III иккинчи гуруҳни IV-V-VI ва учинчи гуруҳни VII-VIII мажлисларни ташкил этади.

Биринчи гуруҳга кирадиган мажлисларда асосан шоирлар билан шуғулланувчи 311 киши ҳақида сўз юритилган. Шуниш

¹ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Илмий-танқидий тексти, тайёрлов Суйима Фаниева. ЎзССР ФА нашриёти, Тошкент, 1961.

² Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Илмий-танқидий тексти, тайёрлов Суйима Фаниева. ЎзССР ФА нашриёти, Тошкент, 1961, 4-бет (эски ўзбек ёзувчи)

ҳам борки, бу мажлисларда шоирлар хусусидаги фикрлар Алишер Навоийнинг уларни кўрган-кўрмаганлиги, сұхбатида бўлган-бўлмаганлигига қараб, яни маълум бир тарихий изчиллик асосида жойлаштирилган. Бу ҳол ҳар бир мажлисларни сарлавҳасидан ҳам маълум. Чунончи: "Аввалги мажлис-жамоати маҳодим ва азизлар зикридаким, бу фақир аларнинг шариф замонининг охирида эрдим (ва) мулозаматлари шарафида мушарраф бўлмадим". "Иккинчи мажлис-ул жамоати азизлар зикридаким, фақир алардин баъзининг мулозаматига кичикликда етибмен ва баъзининг сұхбатига йигитликда мушарраф бўлубмен ва ҳоло сана ситта ва тисъина ва самона миа (яни, 896 ҳижрий — 1490—91 милодий) тарихидаким, бу мухтасар битиладур, алар бу фано домгоҳидин бақо оромгоҳига борибдурлар".

"Учинчи мажлис-алар зикридаким, ҳоло замон саҳойифида маони абкори аларнинг дақиқ табълари ҳуллабофлиғидин назм либоси киядур ва назм либоси аларнинг амиқ зиҳнлари муйши-коғлиғидин санъат ва салосат нақш ва нигора топадурким, баъзининг мулозаматига мушарраф ва сарбаланд ва баъзининг мусоҳабатидан күшнуд ва баҳраманддурубиз".

Иккинчи гуруҳнинг IV—V мажлисларида асосий касблари бошқа бўлиб, баъзан шеър билан қизиқувчи ва ҳатто шеър битувчи фозил кишилар ҳақида баҳс юритилган бўлса, VI-мажлисда юқорида қайд қилинган тоифадаги кишилар билан бирга соҳибевонлари ҳам тилга олинган. Учинчи гуруҳ мажлисларида (VII—VIII) шеърият билан қизиқувчи, баъзан шеър битувчи, ҳатто девон тузган амир ва амирзодаларнинг зикри келтирилган.

Шуни таъкидлаш лозимки, ҳар бир мажлисларни ўзи ҳам маҳсус тузилмага эга бўлиб, шоирлар маълум бир изчиллик билан жойлаштирилган:

а) Олим ва шоирлиқда танилган кишилар, ундан сўнг ўртacha танилган ва, ниҳоят, адабиёт майдонига энди қадам ташлаб келаётган хуш табъ ёшлар;

б) Шоир ва олимларни турар жойларига қараб гуруҳлаштириш, масалан, Астробод шоирлари, Самарқанд олимлари, Хоразм, Хуросон шоирлари;

в) Шоирларнинг касби, ҳунари, машғулотига (воиз, косиб, ҳунарманд) қараб кетма-кет келтириш;

г) Туркийгўй шоирларнинг анча қисмини бирин-кетин тилга олиш. Шоирларни бундай тартибда ўринлаштириш улар ҳақида пухта, тўлақонли маълумотларга эга бўлишни, шоирлар ижоди билан ҳам етарлича танишган бўлишиликни талаб қилади. Бу оғир ишни бажаришда кўп шоирлар билан бевосита алоқада бўлиш, улар ижодини сурункали равиша кузатиб бориш Навоийга енгиллик тугдирди. Бунга Мир Алишернинг ёшлигига, ўқиши ва сургун йилларида, кейинчалик давлат арбоби сифатида турли

шашарларга бориб, у жойларда талай олим, шоир ва санъаткорла билан учрашуви, улар ҳақида эшитиши, энг яқин кишиларни" (Суҳайлий, Ҳўжа хонд, Жомий) унга ёрдам беришлари ниҳоят, Навоий ҳофизасининг кучли бўлиши ҳам сабаб бўлди эди. Ана шундай ижодий изланишлар натижасида "Мажолис ун-нафоис"нинг иккинчи таҳририда 459 киши ҳақида маълумотлар тўплланган¹.

Навоий у ёки бу шоир ҳақида фикр юритганда, уларни шеърларидан намуналар келтиришда ишончли манбаларга эътиборли кишиларга таянишга интилади. Бунинг натижаси "Мажолис ун-нафоис"нинг аҳамияти янада ошади. Навоий у ёки бу шоир шеърларидан намуна келтиришда жуда эҳтиёткорла билан иш тутади, уларнинг кимга тегишли эканини аниқлаши уринади. Масалан, Навоий замондоши бўлган Мавлоно Сулаймоннинг бир ғазалига бўлган қарашини шундай таҳқиқ қиласа "Ва машҳур мундоқдурким, бу абёд Мавлоно Ҳаким Табибини хотуни Меҳринингдур. Бу фақир сиққа (ишончли) элдин эши тимки, Сулаймонийнингдур".

Навоий бу ўринда ўша ғазалнинг шоир Сулаймоний қалами мансуб эканини исбот қиласи. Иккинчидан, шоира Меҳрини ҳам тилга олиб ўтади.

Навоийнинг ёзганларидан маълумки, шоира Меҳри ўша давр ўз ғазаллари билан танилган, ҳатто муаллифи бошқа бўлишигига қарамасдан, яхши ғазаллар шоирга нисбат берилган. Бугина эмас, дикқатга сазовор жойи шундаки, Навоий "Мажолис ун-нафоис"даги Бедилий тахаллусли иккинчи бир шоира ҳақида ҳам хабар беради. Навоий унинг ижодини ижобий баҳолайди.

Баъзан Навоий ўзи кўрмаган шоирларнинг шахсий фазилатлари ҳақида гапирганда ёки улар ижодининг хусусиятини белгилашда кишилар томонидан билдирилган фикрларга ҳам таянади. Масалан: 1. Мавлоно Ҳаёлий: "Ўзи хуш хулқ тавр йигит эрмиш"; 2. Мавлоно Бисотий: "Шўх табъи бор эрмиш, аммо бағоят омиш эрмиш" ва ҳоказо.

"Мажолис ун-нафоис"дан ўрин олган шоир, санъаткор ва олимларни жамиятдаги турли табақаларнинг вакилидир. Унда шоҳ, шаҳзода, вазир, қозий, воиз, мударрисларни; турли касбдаги хунармандлар — нақдош, кулол, ҳаттот ва мадраса талабаларини ҳам учратади.

Навоийнинг "Мажолис ун-нафоис"ида шоирлар ҳаёти ва ижодига тавсиф беришнинг бир неча тури мавжуд:

¹ Адабётшунос М. Ҳакимов "Мажолис ун-нафоис"нинг XVIII асрда кўчирини Кўқондаги топилган нусхасида бунга қўшимча яна иккى шоир Ҳузукрий Жафоий зикри келтирилиб, шоирлар сони 461 тага еттанини аниқлаган. Қаралган М. Ҳакимов. асарлари қўллэзмаларининг тавсифи, Тошкент, ЎзССР "Фан" нашриёти, 1983, 161-бет.

1. Навоий шоирлар ҳақида баъзан жуда сиқиқ маълумот беради. Бу маълумотлар ихчам бўлишидан қатъий назар шоирнинг ахлоқий қиёфаси, ижодининг муҳим томонларини, ватанини аниқлашда аҳамиятдан холи эмас.

2. Навоий шоирнинг фақатгина аждоди ва машғулоти ҳақида сўз юритадида, унинг шеърларига бўлган муносабатини, ижодининг хусусиятини белгиламасдан тўғридан-тўғри мисол келтиради (Масалан, Хожа Муайяд, Мавлоно Офатий, Мавлоно Кавкабий ҳақидаги зикрлар).

3. Баъзан шоирнинг хулқ-автори ҳам, табъининг ҳолати ҳам, сұхбатининг хушлиги ҳам бир йўла ёритилади. Навоий бундай шоирларни бошқаларга намуна қилиб кўрсатади (Масалан, Мир Имод Машҳадий, Мирзабек).

4. Баъзи бир шоир ва олимларга баҳо беришда, уларнинг сифатлари, ижодининг хусусиятларини аниқлагандан сўнг Навоий ўзининг таржимаи ҳолига доир маълумотларни ҳам қайд қилиб ўтади, шу шоир ва олим билан қандай муносабатда эканини ёзади (Масалан, Мавлоно Шарафиддин Али Яздий, Хожа Фазлуллоҳ Абулайсий, Аълои Шоший, Шайх Камол Турбатий, Дарвеш Мансур, Ҳофизали Жомий ва бошқаларнинг зикри).

5. Ёш шоирларга баҳо бергандা уларнинг тез орада илм эгаси бўлганиклари, шу билан бирга замонасининг шоирлари қаторига кириб, адабий ҳаракатнинг сафини тўлдира бораётганликларини таъкидлайди. Масалан, Ҳилолий, Сайфий Бухорий. Аҳамиятли томони шундаки, Навоий қобилиятили ёш шоирлар тақдирига умид билан қарайди, уларнинг келажагига ишонади.

6. Навоий ёзувчиларга тавсифнома беради-да, уларнинг шеърларидан намуналар келтиради: газалнинг матлаи ёки мақтаи, маснавийдан парчалар, муфрадот, қитъалар... Бу мисоллар мақсадсиз келтирилмайди. Навоий қўпинча шоирнинг ахлоқий қиёфаси ва ижодининг моҳиятини ифода этувчи мисраларни келтириб, ўз фикрларининг тўғри эканини кўрсатишга интилади.

Шундай қилиб, Навоий "Мажолис ун-нафоис" и ўзининг хусусиятлари билан, бир томондан, тазкирачилик анъанасининг нодир ёдгорликларидан бири сифатида кўзга ташланса, иккинчи томондан, адабий ҳаётни ҳар томонлама ўрганиш учун ноёб манбалиги билан ҳам қийматлидир. Асарда келтирилган маълумотлар XV аср адабий муҳитида зуллисонаййлик, мавзу ва жанрий ранг-баранглик, ҳунармандлик мавқеининг оша бориши, турли хил адабий йўналишларнинг мавжудлиги, мумтоз адабиёт анъанала-рига бўлган муносабат ва, хусусан, бу давр адабий муҳитида Алишер Навоийнинг улкан мавқеини белгилашда муҳим аҳамият касб этади.

2. "Мажолис ун-нафоис"да шоирнинг ижодий ва ахлоқи қиёфаси масаласи

Алишер Навоий шоирнинг ижодий ва ахлоқий қиёфасини бир-бири билан узвий боғланган ҳолда тушунади. Шунинг учун у шоир ижоди хусусиятларини белгилашга уринар экан, унинг ахлоқий қиёфасини ҳам бир йўла ёрита боради. Шунинг орқали Алишер Навоий шоир ижодининг қандай эканини, нимага қараштирганини кўрсатиб, ўзининг унга бўлган муносабатини ҳам ифода этади.

Алишер Навоийнинг "Мажолис ун-нафоис"идан маълумки, муаллиф камтар, ўзига талабчан, инсонпарвар, адолатли, чукур мулоҳазали, хушмуомала, хушсуҳбат, доно шоирларнинг ижодини юқори баҳолайди, уларни ёқтиради. Ахлоқан тубан шоирлар ижодининг хусусиятини эса уларнинг ахлоқий қиёфасига боғлади, бундайларга салбий муносабатда бўлади.

Демак, Алишер Навоий ўзининг ижтимоий қарашлари асосида шоирнинг ижодий-ахлоқий қиёфасини белгилайдики, бу кўп ўринда XV асрнинг иккинчи ярмидаги адабий ҳаётнинг хусусият ва йўналишларини ўрганиш ишига катта ёрдам беради.

Навоийнинг шоирлар ижодига баҳо беришидан ўша даврдаги адабий муҳитда икки адабий йўналишнинг борлигини, уларнинг бир-бирига қарши кураш олиб борганини аниқлаш имконияти туғилади. "Мажолис ун-нафоис"даги маълумотларга таяниб, Навоийнинг бу адабий йўналишларга муносабатини ёритиш мумкин. Алишер Навоий ижоди ахлоқий қиёфаси каби юксак бўлган шоирларни шунинг учун ёқтирадики, уларнинг ижоди Навоийнинг бадиий ижод олдига қўйган илғор талабларига жавоб бера оларди; бу гуруҳга мансуб ёзувчилар ижодида Навоий ҳаётий мавзуларнинг қуйланганлигини, бадиий жиҳатдан пишиқликни, мумтоҳ меросга ҳурматни, бадиий шаклни бойита олганликни ва, ниҳоят, уларда ҳаётний лавҳаларнинг тасвирини кўрди. Бундай ёзувчиларнинг фалсафий қарашлари ўзининг фалсафий қарашларига яқинлигини англади. Шунинг учун Навоий уларнинг ижодини ҳам, ахлоқий қиёфасини ҳам маъқуллайди. Бу жиҳатдан "Мажолис ун-нафоис"нинг Қосим Анвор зикри билан бошлангани диққатга сазовордир.

Навоий бунинг сабабини қўйидагича изоҳлади: "Ҳар неча аларнинг (ҳазрати Амир Қосим Анворнинг) рутбаси (мартабаси) шоирлик поясидан юқорироқдур ва валоят аҳли зумрасида васфдин ташқарироқ, аммо чун ҳақойиқ ва маориф адосида назм либоси дилпазирроқ учун илтифот қилур экандурлар, таяммун (қуттуғ санаш) жиҳатидан бу муҳтасарни аларнинг шариф исмлари била ибтидо қилилди".

Қосим Анворни (1356—1433) қутлуғ санашга сабабчи бүлган ҳолат шундан иборатки, Навоий уни назм соҳасида ўзининг устозларидан бири деб ҳисоблади ва, иккинчидан, Қосим Анворнинг тасаввуфга оид қарашларини назарда тутади.

Алишер Навоий Қосим Анворнинг:

Риндему ошиқему жаҳонсузу жомачок,
Бо давлати ғами ту зи фикри жаҳон чи бок,—

(Мазмуни: Биз оламни күйдирувчи ринд ва яқони йиртувчи ошиқмиз. Сенинг ғаминг давлатидан жаҳоннинг фикридан қўрқмаймиз) матлаини, ўзининг ёзишича, ёшлигига ёдлаган. Кейинчалик эса бу байтни "Мажолис ун-нафоис"да Қосим Анвор ижодини белгиловчи мисралар сифатида қайд қиласди. Албатта, ёш Навоий дунёқарашининг шаклланишида тасаввуфга доир фикрларни ифода этувчи бундай шеърлар маълум таъсир қўрсатган. Шунинг учун Навоий Қосим Анвор ҳақида сўз юритар экан, унинг тасаввуфий гояларини ҳам маъқуллайди. Иккинчи бир мисол. Озарбайжондаги Насими, Қосим Анвор кабилар мансуб бўлган фалсафий оқим сингари XIV асрдаги Хоразмда ҳам инсонни улуғлаш, табиятда гавдаланувчи ҳамма нарсада Аллоҳ зоҳир бўлади деган тасаввуфий гоя олға сурилган. Ана шундай гояни ифода этувчилардан бири Мавлоно Ҳусайн Хоразмий эди. Мавлоно Ҳусайн Хоразмий XIV аср охири XV асрнинг биринчи яримда яшаб ижод этган олим ва мусиқашунос Ҳожа Абдулвафо Хоразмийнинг шогирдидир. Ҳусайн Хоразмий ўз замонасиининг донишманд олими, шоири ҳамда "Қасидаи бурда"га хоразмча ўзбек тилида шарҳ ёзган эди. Навоий унинг кейинги аҳволи ҳақида шундай ёзади: "Мавлонони Шоҳруҳ мирзо замонасида бир газал учун такfir (кофир) қилиб, Хоразмдин Ҳирийга келтурдилар". Мавлоно Ҳусайнни кофир деб эълон қилишга сабабчи бўлган бу газал тасаввуфий қарашларни ифода этади:

Эй дар ҳамаи олам пинҳон туvu пайдо ту,
Ҳам дарди дили ошиқ, ҳам асли мудово ту.

(Мазмуни: Бутун оламда яширинган ҳам, кўринадиган ҳам сенсан. Ошиқнинг кўнглидаги дард ҳам, уни даволовчи ҳам ўзингсан). Албатта, Ҳусайн Хоразмийнинг Қосим Анвор гоялари билан ҳамоҳанг асаллари биргина газалдан иборат бўлмаган. Мавлоно Ҳусайн тасаввуфий қарашларни ифода этгани учун Навоий уни ҳурмат қиласди, унинг ижодини маъқуллайди ва шу воситада бундай ижод эгаларига ўзининг ижобий муносабатини ҳам жуда усталик билдиради.

Маълумки, Алишер Навоий ўз асалларида инсонни улуғлаб, унинг ҳуқуқларини ҳимоя қилибгина қолмай, балки инсонни улуғловчи ҳар қандай фалсафий оқимни ҳам маъқуллаган.

Демак, Навоий бадиий тафаккурининг марказида инсончи улуглаш, куйлаш, уни ҳимоя қилиши масаласи турган. Навоий ана шу месъёр асосида шоир ва алломалар ижодига баҳо берган "Мажолис ун-нафоис"дан маълум бўлишича, XV асрда маснави қасида, газал, рубоий, муаммо, лугз (топишмоқ), мунозара, бадиҳа масал, мухаммас, тарих, нома, тирзиқ, мақлубий муставий турли адабий шаклларда асарлар яратилган. Бу жанрлардан газал, муаммо ва тарих ўша даврда ниҳоятда кенг тарқалган эди. Г. ҳолни Абдураҳмон Жомий ўзининг "Баҳористон"ида, Алишер Навоий эса "Мажолис ун-нафоис"га ёзган кириш қисмида, ва, ниҳоят, девонлари учун ёзган дебочада ҳам алоҳида уқтиради.

Навоий газал жанрига алоҳида бадиий шакл ("газал таври "газал тариқи") сифатида қарайди ва унга юксак баҳо беради "Газал таври... барчадин дилосороқ ва нишотафзорокдуур".

Агар Навоий ёш Ҳилолий ижодидаги, хусусан газалларида бадиий жиҳатдан ўзига хосликка интилишини кўриб, улардан намуна келтирган бўлса, газалда ҳаётий лавҳалар ва ҳунармандлар аҳволини тасвир этган шоирларнинг асарларини ҳам қизиқиш билан эслатади. Бундай шоирларнинг ижоди уларни ахлоқий қиёфаси каби гўзал эканини кўрсатади. Масалан, ҳунармандлик билан шуғулланиб, шеърлар ҳам айтувчи самарқандиган шоир Ховарий ижоди ҳақида сўз борар экан, унинг "бадиҳавравон" айтиши, "табии хеле шўх" экани уқтирилгач, шоирнинг

Мезанад гаҳ бо чӯбу гоҳ бо мушт,
Бозӣ-бозӣ маро бихоҳад кушт.

(Мазмуни: Мени гоҳ таёқ ва гоҳ мушт билан уради. Ҳазил-ҳази деб мени ўлдириб қўяди) мисралари келтирилади. Бу мисралар уйноқилиги билангина эмас, балки ҳаётий мазмунни ифод этганлиги учун қам Навоий дикқатини ўзига тортган эди.

Ёки иккинчи бир мисол.

Навоий Сайфий тахаллусли Мир Ёдгорбек деган шоир ҳақиқати гапирад экан, унинг "яхши матлаълари"дан қуидаги мисраларни келтиради:

Дар барат пироҳани катон зи таҳрики насим,
Ҳаст чун навқисай ларзанда бар болои сим.

(Мазмуни: Эгнингдаги нозик куйлакнинг шамолдан ҳилпиллаш эндиғина давлатга эришган кишининг кумуш (пул) устида тиқрашига, қалтирашига ўхшайди). Бу мисолнинг "яхши матла"лар"дан бирни сифатида қаралишига сабаб шундаки, унда, бирин чидан, ҳаётий лавҳа тасвир этилган (эндиғина давлатга эришган кишининг бир чақа устида тик туриши), иккинчидан, байгүзал ўхшатиш ишлатилган. Худди шундай гўзал тасвир Мажнуний Балхий ғазаларида кузатган Навоий улардан наму сифатида қуидаги байтни келтиради:

Моҳи тобоним иситти, қилди бағримни кабоб,
Ой эди, эмди ҳарораттин бўлубтур офтоб.

Бундан ташқари "Мажолис ун-нафоис"да XV асрдаги шаҳар ҳаётини, ҳунармандлар шароитини акс эттирувчи шоирлар ижодига ҳам кенг ўрин берилган. XV асрнинг иккинчи ярмида ҳунармандчиликнинг жуда кенг миқёсда ривожланиши ўша давр адабий ҳаётига ҳам таъсир кўрсатди. Натижада турли ҳунар: хаймадўзлик (чодир тикиш), зардўзлик (тикувчилик), косагарлик (кулол), ҳалвоғарлик, камонгарлик (ёй ясаш)... билан шуғулланиб, шеърият билан қизиққан, шеърлар ёзган Мавлоно Қадимий — нақорачи, Мавлоно Зайн-киссадўз, Мавлоно Ҳавоий — наққош, Мавлоно Сайд Кулол — косагар, Мавлоно Аргун — хаймадўз, Мавлоно Ховарий — зардўз, Мавлоно Бақоий — камонгар, Мавлоно Мажнуний — хаттот каби кўпгина шоирлар етишиб чиққанлар. Шунинг билан бирга ҳунармандлар мавзуси газалларга ҳам кириб бориб, ҳатто шундай газаллар девони ҳам майдонга келдик, унинг муаллифи Сайфий такаллусли шоир эди.

Сайфий бухоролик бўлиб, Ҳиротга ўқиш учун келган. Ўқиш даврида шеърият билан шуғулланиб, газал, масал жанрларида асарлар яратган. Навоийнинг кўрсатишича, Сайфий ижодидаги янгилик шундан иборатки (бу янгилик XV асрда яшаб ижод этган шоирлар ижодига, улар ижодининг мавзусига нисбатан), у ҳунарманд ва косиблар ҳаётини ўз газалларининг мавзуси қилиб олган. Навоий Сайфий ижодидаги бу ҳолатни табриклаб, шундай ёзди: "(Сайфий Бухорий) санъат ва ҳирфа аҳли учун ҳам кўп латоиф назм қилибтур ва ул тариқда муҳтаредур. Бир байт ул жумладиндуурким:

Бути пардозгарам к-ў бо касон месозад,
Хеч ба ҳоли мани хаста намепардозад.

(Мазмуни: Пардозчи гўзалим кўп киши билан чиқишидид-ю, аммо мен хастанинг ҳолига ҳеч парво қилмайди.)

XV асрнинг иккинчи ярмидаги адабий ҳаётининг мавзу доираси ранг-бараңг бўлиб, унда ҳаётий масалаларга асосланиш, ҳаётий мавзулар устида ишлап кўзга кўринарли ўринни эгаллаб борар эди.

Алишер Навоий адабиётдаги ана шу йўналишни сеза олди ва уни қўллаб-қувватлади. Ёш шоир Сайфий Бухорий ижодининг Навоий лиққатини ўзига қаратган хусусияти ҳам шунда эди. Сайфий газалларининг мавзуси ҳунармандларнинг ҳаёти бўлганлиги ўша давр газалчилиги учун янгилик эди. Демак, Алишер Навоийнинг адабий-танқидчи сифатидаги фаолиятининг яна бир хусусияти шундан иборатки, у адабий жараёнда майдонга келган янгиликни вактида сеза олиб, турли йўл билан уни қўллаб-қувватлаган.

Навоий шоирлар ижодининг ҳаёт билан алоқаси масаласи анча дуруст мавқеда турган. Унингча, ҳаёт билан маҳкамада боғланган шоирлар ижодигина диққатга сазовордир. Шунингчай у "Мажолис ун-нафоис"да ҳунарманд шоирлар ва ижодин асосий мавзусини ҳунармандлар ҳаёти ташкил этган шоирлар алоҳида тилга олади.

"Мажолис ун-нафоис"да форс-тожик ва ўзбек тилида тилга кийматга эга бўлган асарлар ёзган шоирлар гуруҳига ҳам ўзларни берилган. Чунки улар тожик ва ўзбек мумтоз адабиёти кирилган муваффақиятларни ўз ижодларида мужассамлаштиришади. Навоий бундай шоирлардан Амирий, Ҳожи Абдулҳасан, Мавлоно Кутбий, Тархоний, Яқиний ва шунга ўхшаш қатор кишиларни қайд қилиб ўтади. Навоийнинг кўрсатишича, Шайхим Суҳайли шулардан биридир. Шунинг учун Навоий "Мажолис ун-нафоис" Суҳайлийни ўзбек ва тожик тилларида шеър ёзган шоир сифати тавсифлайди. Унинг лирик шеърларини ҳам, ҳажвий мисраларини ҳам маъқуллаб, қуйидаги қитъасини келтиради:

Вайсию Соғарӣ ба азми ҳарам,
Гашта буданд ҳар душон сафарӣ.
Лек аз он роҳ ҳар ду во монанд,
Он як аз бе харию инзи харӣ.

(Мазмуни: Вайсий билан Соғарий Маккага бориш узун тайёр гарлик кўрган эдилар. Лекин улардан бири эшагим йўқ да йўлдан қолган бўлса, иккинчиси эшаклик қилиб бу йўлдан қолди.) Навоийнинг қайд қилишича, бу қитъя ўша даврда кем "шуҳрат тутди".

Алишер Навоий Суҳайлийнинг ахлоқий қиёфасини ҳам, ижодини ҳам, уларнинг бир-бирига бўлган муносабатини ҳам замонасининг шоирларига намуна қилиб кўрсатишга интилган.

Диққатга сазовор жойи шундаки, Алишер Навоий икки тилга асарлар ёзган 40га яқин шоирларнинг номини "Мажолис ун-нафоис"га кирилган. Булардан кўпчилигини, жумладан Мавлоно Ҳожи Абдулҳасан, Мавлоно Қутбий, Мавлоно Наимий (биринчи мажлисдан); Мавлоно Лутфий, Мавлоно Отойи, Мавлоно Муҳаммий, Мавлоно Саккокий, Мирҳожи Сугдий Самарқандий, Мирзобек (иккинчи мажлисдан); Мавлоно Шавқий, Мавлоно Гадонийларни (учинчи мажлисдан) ниҳоятда ҳурмат билан эслами Бундан равшанлашадики, ўзбек тилида асар яратиш учун кураш XV асрнинг биринчи ярмидан бошлаб катта қадамлар билан ўтборган. Бу йўналишнинг тараққиёти жараёнида янги-янги истебодлар унга қўшилиб боргандар. Натижада XV асрнинг иккинчи ярмига келиб, ўзбек тилида асар ёзиш жараёни шунчалик катта кучга эга бўлдики, Лутфий, Отойи, Саккокий, Мирзобек

машхур ва иқтидорли шоирлар гуруҳини тарбиялаб етиштира олди. Бизнингча, Алишер Навоийнинг "Мажолис ун-нафоис"да ўзбек тилида асар ёзган шоирларни — туркийгўйларни (қайд қилиш керакки, улар ҳам иккى тилда асарлар ёзганлар) алоҳида ўқтириши сабабсиз бўлмаса керак. Бу билан Алишер Навоий XV асрдаги ўзбек адабиёти тарихининг қисса очеркини яратмоқчи, бу тарихда ўзининг ижоди билан кўзга кўринган намояндаларни алоҳида қайд қилмоқчи бўлган. Бу эса Навоийнинг ўзбек адабиётини ривожлантириш учун курашганининг яна бир ёрқин мисолларидандир.

Навоий ўзининг "Мажолис ун-нафоис"ида туркийгўй шоирларга кўн зътибор беради. Уларниң ҳар бири ижодидаги ўзига хос хусусиятларни кўрсатишга ҳаракат қиласди. Мавлоно Отойи ҳақида: "Мавлоно кўп туркона айтур эрди", — дер экан, биринчидан, ўзбек тилида шеър айтганини таъкидласа, иккинчидан, бадиий жиҳатдан анча дуруст асарлар ёзар эди, демоқчи. Мавлоно Муқимийнинг ўзбекча шеърлари тўғрисида "хеле чопиниси бор" деб ёзса, ўзбек тилида ёзган шеърлари, асарлари халқоммаси орасида кенг тарқалганини Мавлоно Камолийнинг зикрида таъкидлаб ўтади.

Алишер Навоий туркийгўй шоир Мирзобекни ҳаммага, хусусан ёшларга ҳар жиҳатдан: ахлоқий қиёфада ҳам, ижодидаги бадиий маҳоратда ҳам намуна қилиб кўрсатади. У ёзади: "Мирзобек инсоният ва хушахлоқликда Хуросон ва Самарқанд мулкида ягона эрди. Табъ ва фаҳм ва отар ва тутарда бу икки мулк йигитлари орасида саромади замона. Зеҳни диққат ва маони нуқудидин фани эрди ва табъи бу навъ таърифлардин мустағни... Ҳайф ва юз ҳайф ва дариф ва юз минг дарифким, ҳаёт чашмасидин сероб бўлмади ва умр нахли мевасидин бар емади".

Истеъоддли шоир Мирзобекнинг ёшлигидаёқ ўлиб кетганидан Навоий ниҳоятда афсусланади. Бунинг сабаби шундаки, у (мероси кам бўлишига қарамай) ўз асарларини ғоявий-бадиий жиҳатдан анча пухта ишлаган эди. Бу эса Мирзобекнинг келажакда етук шоир бўлиб етишувидан далолат берарди. Фикримизнинг исботи учун "Мажолис ун-нафоис"га мурожаат қиласми: "Бу матлаъ дурким:

Кўзинг не бало қаро бўлубдур,
Ким жонга қаро бало бўлубдур.

Зулқофиятайндур ва қофиялари тардиакским, жавоб айтмоқ бу фақир қошида маҳолотдиндур. Агарчи аниг тилига бу навъ аబёт кўп ўтар эрди, аммо ҳаргиз парво қилиб бир ерда битимас эрди. Бу матлаан фақир тутатиб, аниг ёдгори девонда битибмен". Ҳақиқатан ҳам бу байтнинг бадиий жиҳатдан жуда пишиқ ишланиши ва турли бадиий воситаларнинг қўлланиши мазмунга

хилоф етказмаган, аксинча уни кучайтиришга хизмат Навоий, гарчи бир оз муболага қилса-да, ҳақли равища шеърларга "жавоб айтмоқ бу фақир қошида маҳолатдиндун" алоҳида қайд қиласди. Шу орқали ҳам шеър матлаининг ва бадиий жиҳатдан юксаклигини зътироф этган. Мирзобек бундай шеърларни жуда кўп айтар эди.

Навоийнинг шу матлаани давом эттириб ёзган газали Мирзобек ижодига юксак баҳо берганинг ёрқин далилларни ўзбек тилининг адабий тил бўлиши қонуний эканини "Мажмумати ун-нафоис"даёқ туркййгўлар зикрида исботлашга уринган. Бу тилда чуқур мазмунни бадиий маҳорат билан ёзилган раларда ифода этиш мумкинлигини шоирлар асарларидан ган мисоллар, намуналар орқали ҳам кўрсатди. Алишер Навоий ўзбек адабиётини ривожлантириш бу халқ манфаатларини, унга орзу-истакларини ифода этиш деб билди, ҳамда бу ишга киришиши мумкинлигини ўқтириди:

Сенга онча ҳаҳ лутфи воқедуур,
Ки то турк алфози шоєйдуур.
Бу тил бирла то назм әрур халқ иши,
Яқин қилмамиш халқ сендек киши.

Демак, Навоий шоирнинг ахлоқий қиёфаси ва ижоди сидаги муносабатни текширар экан, уларнинг бир-бирлари билан маҳкам алоқада эканини кўрсатиб, ҳам ахлоқий қиёфаси ва ижоди гўзал бўлган, ҳаётий манзараларини, даврнинг долзини масалаларини ўз асарларида тасвир этган шоирларга самимуносабатда бўлди. Ҳақиқатан ҳам кўриб ўтганимиз шоир ўша давр адабий ҳаракатида соғлом йўналишнинг, дунёвишни ва ҳақиқатгўйликни ўзига шиор қилган оқимнинг вакилларни эдилар.

Алишер Навоийнинг бу масалани ёритишида иккинчи томони ҳам бор: у ҳам бўлса, ахлоқий қиёфаси ёмонлик ва адолатликдан иборат бўлган шоирлар гуруҳига Навоийнинг саломи муносабати масаласидир. Бу ҳолни Алишер Навоийнинг — илғор адабий оқим вакилининг, илғор адабий танқид намояндасини шаклпарамастликка, адабиётни ўйинчоқ ва эрмак қуролига айтариш учун интилувчи гуруҳга қарши куранни деб ҳам тушуни мумкин.

Алишер Навоий илғор адабий-танқидий қарашларнинг намояндаси сифатида Хожа Мусайяб ва Мавлоно Шиҳоблар билан бўлган гуруҳни қоралади, шеъриятнинг гоявий бўлиши ва бадиийликнинг мазмун билан алоқасини мустаҳкамлашни қилди. Масалан, Навоий Хожа Мусайяб шеърларидан келтирилган мисол орқали унинг ижодини фош қиласди: "Хожа Мусайяб

здин (Сонеийдан), ажаброқ киши эрди. Ул даги вазорат бехудлигидин мусулмонларга ажаб зулмлар қилурға бел боғлаб эрдиким, қазо девонидин бевосита сиёсатта муставжиб бўлуб ва зл аниг шарридин халос бўлдилар... Бу матлаъ анигдурким:
Гузашт умру зи фафлат ман он чунон мастам,
Ки ҳеч тавба накардамки, боз нашкастам.

(Мазмуни: Умр ўтди, лекин мен фафлат билан шунчалик масти-
манки, ҳар қаҷон бир ишдан тавба қилган бўлсан, уни албатта
синдирдим, яъни ҳар вақт тавбамдан қайтдим).

Бу ўринда адабий танқидчи Навоийнинг маҳорати шундан
иборатки, у Хожа Мусайябни ўз тили билан, ўз шеъри билан
ўзини фош қила олган. "Мажолис ун-нафоис"да золим кишининг
ахлоқий қиёфаси ва ижодий йўналиши бир-биридан фарқ қил-
маслиги кўрсатилади.

Демак, бундан кўринадики, Навоий шоирларга, уларнинг
ижодига баҳо беришда ҳамadolat ваadolatли киши учун кураш
гояси асосида иш курган. Унинг фикрича,adolatли киши — гина
халқа хизмат қила олади, халқа манзур бўладиган асарлар
яратади олади.

Аммо зулм ваadolatсилик йўлидаги шоҳ ҳам, шоир ҳам
халқа хизмат қила олмайди, яхши асарлар ёза олмайди.
Кўринадики, Навоий адабий танқидининг йўналиши унинг ижодий
ва фалсафий қарашлари билан ҳамоҳангдр. Иккинчи томондан,
Алишер Навоий камтар, хушмуомала ва хушсуҳбат бўлиш,
устодларни ҳурмат қилиш каби хусусиятлардан холи бўлиб,
манманлик, худписандлик ва дағаллик касалига мубтало бўлган
шоир, ёзувчиларни танқид қиласди. Ахлоқий жиҳатдан тубанлик
шоирнинг ижодига ҳам таъсирсиз қолмаяжагини кўрсатади. Бу
жиҳатдан "Мажолис ун-нафоис"да Мавлоно Осафий ва Мавлоно
Хуррамийга багишланган зикрлар диққатта сазовордир. Навоий
Осафий тўғрисида ёзар экан, унинг ўз вақтини бекор сарф
қилганини, ўзига мафтун бўлиб кетганини алоҳида уқтиради. Шу
билан бирга унинг "мутлақо пандпазир эрмас"лигини, манман-
ликка берилганини ҳам қайд қиласди.

Мавлоно Хуррамий деган шоирнинг манманлиги, дағаллигини
коралаб, шундай ёзади: "Мавлоно Хуррамий — Ҳирининг одамий-
зодаларидинидур, аммо ўзида одамийликдин асар, балки бўе
йўқтур. Бадмизожликлари жиҳатидан Хурсонда тура олмади,
Ироққа борди, андин Макка ва Мадина ва Байт ул-муқаддас.
Кўпроқ анбиё ва машойих мазоротин яёқ бориб, зиёрат қилди,
балки икки қатла анга бу риёзат ва машақкат, балки бу давлат
муиссар бўлди. Аммо ўз зотий бедавлатлиглари жиҳатидин бу
сафлардан келгандин сўнгра борғондин бурунроқдин бехабарроқ
ва бадфөълроқ келди ва аниг маддоҳлигига тил ожиз ва ақл

қосирдур. Бовужуди мунча турфалиқ шеър ҳам кишини писанд қилмас".

Шундай қилиб, Алишер Навоий шоирнинг ижоди ахлоқий қиёфаси билан чамбарчас боғли эканини асосида исбот қилиб берди. У ана шу масалани ечиш замонасидағи иккι адабий оқим ва унинг хусусиятларини тиб беришга интилди. Навоий бу масалани ҳам адолат асосида ҳал қилиб, ўзининг адабий-танқидий қарашлари, балда тафаккури дүнёқарашининг бир қисми эканини очиқ

3. "Мажолис ун-нафоис"да ҳажв, мутояба, ҳазил ва
фатнинг тутган ўрни

Ҳажв ва мутояба Навоийнинг бутун ижодида бўлгани
"Мажолис ун-нафоис"да ҳам алоҳида ўрин эгаллайди. Ҳажвий
ҳазиломиз асарлар ёзувчи қатор шоирларнинг унда қайд
ниши фикримизнинг далили бўла олади.

Навоий ҳажв ва ҳазиңдаги кулгининг хусусиятларини тушолган. У ҳажвда кулгининг аччиқ ба қуидирувчи бўлиши, ҳази́ эса енгил бўлишларини ажратада олган. Шунинг учун Насатириани ҳажв, юморни эса "мутояба, зарофат" тушунчалоркали ифода этгаи¹.

Шунун алоқида қайд қилиш керакки, Навоий ҳәёттүй асосланған ҳајвни ёқлаган. Улуг шоирнинг "Тұхфат үл-афкор" ҳасидасының қуидаги мисраларни шу фикрининг даили сифатида көлтире мүмкін:

Бегунаҳро сохтан озурда аз теги забон,
Нотағон кардан раги беранчро аз наштар аст.

(Мазмуни: Гуноxsиз кишига тил тифи билан озор етказиш, томирга ништар уриб, уни яроxsиз қылиб қyйишдектир.)

Демак, Навоий гуноҳсиз кишини шеъриятда масҳарал ундан кулишни қаттиқ қоралаган ва асосиз равишда ҳажв осолишининг ёмон оқибатларга олиб келишини уқтирган. Навоий ҳажвга қандайдир шахсий кураш, шахсий манбаат қуроли фатида қарамаган, балки у ҳажвнинг ҳаққоний бўлишига унинг таъсир кучига юқори баҳо берган. Бинобарин, ҳажв ҳебз ва тўғри бўлгандагина ўз куч-кузватини сақлай олишини тушунган Навоий ёлғондан кулиш ва гаразли танқиднинг зарар таъсирини алоҳида кўрсатган эди. Шунинг учун Навоий нозикликларни тушунган ҳолда ҳажвий ва ҳазиломуз шеъ

¹ Бундай ҳолни Навоий замондоши, таниқли олим Ҳусайн Вониз Кошиб ўзининг "Бадоёз ул-афкор фи саноёз ул-ашъор" (изд. "Наука", Москва, л. 10а) асарида тасдиқлайди.

Барын Мұхаммад Олим Буруидук, Жунуний, Мавлоно Олим, Саид
Козимий, Хожа Аҳмад Мужаллид, Саид Абдулло Астрободий,
Мажнун каби қатор шоирларни ҳурмат билан
асарларидан намуналар келтиради.

Халқ оммаси әхтиrossиз, қуруқ асарларга нисбатан янгилик рухи билан сугорилган, маълум камчиликларни танқид қилған асарларни жуда севган, золимларнинг сирларини фош қилувчи инцидентларни қўллаб-қувватлаган. Халқнинг Сайд Козимий асарларини ҳурмат қилишининг сабаби ҳам шуида. "Сайд Козимий,— себ ёзди Навоий,— хуш таъб ва сабукрӯҳ киши эрди ва табии майор эрди... Шеъри равон воқе бўлур эрди:

Шукри худо, ки қозии шаҳри Ҳари наям,
Дар силки одамисифатонам харӣ наям.

(Мазмуни: Худога шукрки, мен Ҳирот шаҳрининг қозиси эмасман; одамийлар қаторидаману, эшаклардан эмасман) ҳам анингдур. Мунча гайри мукаррар халқ Сайд давлатидан шуарога замудх бўлубдурлар".

Қозийларнинг кирдикорларини, қози булиш учун амалдорларнинг ҳийла ва найрангларини, уларнинг пораҳўрлигини танқид қилган шоирлардан бири Сайд Астрободий эди. Алишер Навоий ахлоқи юксак бу шоирни ҳар жиҳатдан мақтайди ва қуидаги мисраларининг машҳур эканини алоҳида уқтиради:

Ҳаме гашт дар шаҳр шахсе зи Ҳӯҷон,
Ки қозӣ шавад, садр розӣ намешуд.
Бидодаш харе ришваву гашт қозӣ,
Агар хар намебуд қозӣ намешуд.

(Мазмуни: Хұчонлик бир киши қози бұлмоқ учун тиммай шаҳарға қатнар эди, бироқ садр унинг қози бұлишига рози әмасди, охирида у киши бир әшакни садрга пора беріб, қози бўлиб олди. Ҳақиқатан агар әшак бўлмаса эди (бу ўринда нозик лутф шахуд) қози була олмас эди.)

Бу мисралар шунчалик усталик билан тузилганки, улар XV асрдаги амалдорларнинг хатти-ҳаракатларини билишда катта аҳамиятта эга. Undagi сўз ўйини айтилмоқчи бўлган фикри ифода этиш учун ўринли ишлатилган. Навоий бу парчани маъқуллаб-тинга қолмаган, балки уни намуна сифатида ўзининг тазкирасига киритган.

Бу ўринда шуни қайд қилиш керакки, ҳажвнавис шоирлар газал, маснавий, қасида жанрлардагина асар ёзмасдан, үша даврда кенг ёйилған муаммо шаклидан ҳам усталик фойдаланғанлар. Бу ҳақда Навоийнинг үзи ҳам Хожа билан Мужаллид номли шоир зикрида шундай ёзади: "Мутайийин Аҳмад из Қолмиш бўлгайким, ул (Хожа Аҳмад Мужаллид) назм

ё муаммо била ҳажв ё ҳазл құлмағай. Мавлоно Журда исеме

Харе каш карда полон сүй дең тохт,
Чарогоқи дең аз говон бипардохт.

(Мазмуни: Эшак түқимини қийшайтириб, қишлоқ томон кетди-ю қишлоқнинг ўтлоги қорамоллардан бүшаб қолди.)

Шоир бу масалнамо мисраларда муаммо қоидаларига қылган¹. Лекин энг асосий томони шундаки, унда солиқ түлпел учун қишлоқларга чиққан амалдорлар — эшаклар фаолият натижасида қишлоқларнинг хароб бўлиши манзараси тасев этилган.

Шуниси қизиқарлики, Сайд Козими ҳам, Сайд Астрободи ҳам ўзларининг ҳажвий шеърларида амалдорларни, жумлада қозиларни эшакка үхшатиб, уларнинг нодон, калтафаҳм кишилар эканини кўрсатган бўлсалар, шоир Аҳмад Мужаллид ҳам тимсолга мурожаат этади ва қишлоқларни талон-торож қилув амалдорларни эшакка үхшатади. Бундай умумийлик, илғор фили шоирларнинг ҳәётий масалаларни тушунища ҳамжиҳат экликларини аниқлашда муҳим аҳамиятга эга. Алишер Навоий бундай шеърларни "машҳурдур", "равон воқеъ бўлубтур" ижобий баҳолайди.

"Мажолис ун-нафоис"да ҳалқ оғзаки ижодининг таъсири асарлар ёзган шоирлар ҳам зикр қилинади. Улардан бирни Мавлоно Мажнундир. У "шўх табъ"лардан бўлиб, ҳалқ афсо ва эртакларини ўрганганди.

Бир эртакнинг мазмунини ифода этувчи қуйидаги байт физицизмнинг далили бўла олади. Мавлоно Мажнуннинг:

Ба ваъз мераваму зор-зор мегирям,
Бадин баҳона зи ҳичрони ёр мегирям,—

(Мазмуни: Ваъзни эшитишга бораману қон йиғлайман, шу баҳор билан ёрнинг ҳижронидан йиғлайман), — деб ёзиши воизлар тав қидига бағишлиланган турли хилдаги ҳалқ латифаларининг мазмунини эслатади. Бу ҳол ҳалқ меросини чуқур ўрганишнинг ижоб натижаси бўлиб, Навоий бундай йўналишни ёқлаган, шоирлар ҳалқ ижодини ўрганишга даъват этган.

Демак, Навоий ҳажвий асарлар ёзувчи шоирларга нисбатан "шўх табъ", "ҳаззол табъ", "табъида шўхлик бор", "масалу каби ибораларни қўллаб, бу билан улар ижодининг йўналишни

¹ Унинг ҳалли қуйидагича: ҳар (خ) түқимини (нуктасини) қийшаштириб, пастга туширса, жур (ج) ҳосил бўлиб, у дең (د) — қийшаштириб, томон борса, яъни "га" (گ) қўшилса, Журда 0> nomi ke чиқади.

кўрсата олган. Юқорида кўриб ўтганимиз мисолларда Навоий ўз замонасилининг адолатсизлигини фош этувчи ҳажвнавис шоирлар ҳақида сўз юритса, Мирҳайдар Мажзуб, Мавлоно Мухаммад Араб, Мир Муфлисий ва Хожа Муайяд Девона каби шоирлар зикрида тамоман бошқа хил фикр юритади. Юқорида номлари тилга олинган кишилар ўз замонасидағи зулм ва адоласизликка қарши курашган, ўз шеърларида ана шу руҳни ифода этган шоирлардир.

Масалан, улардан бири Мавлоно Мухаммад Араб бўлиб, Навоий унинг ҳақида шундай ёзди:

"Мавлоно Мухаммад Араб —...денишманд киши эрди... доим салтанат сўзин мазкур қилур эрди, то ул ким, чин ё ёлғон, Мавлононин мунга муттаҳам қилдиларким, уйидин хуруж аслаҳаси пайдо бўлубтур, деб. Чун азиз ва мусин киши эрди, подшоҳи замон анга шаҳрдин ихроҳ ҳукми буюорди. Ул ердин Сиистонга борди ва сўзи ҳам ушбу ранг эрди. Ўзининг подшолиги қоидасида "Шоҳнома" айтибдур. Бу байт ул абётдиндурким:

Касе маҳрами шоҳ жуз шоҳ нест,
Зи аҳволи шоҳ жуз шоҳ огоҳ нест...

(Мазмуни: шоҳга шоҳнинг ўзидан бошқа ҳеч ким маҳрам бўла олмайди, шоҳ аҳволидан фақат унинг ўзигина хабардордир, холос.)

Еки Мавлоно Мирҳайдар Мажзуб тўғрисида гапирганда, у хотам ус-салтанатлиққа росих бўлур эрди ва ҳалқни ўз навкарлигига даъват қилиб, хуруж қилур сўзин айтур эрди", — деб ҳам эслатади. Мавлоно Мир Муфлисий зикрида унинг бир байтини бежиз келтирмаган:

Ҳалқ гўяд Муфлисий девона шуд,
Лочарам девонагай аз муфлисист.

(Мазмуни: ҳалқ Муфлисий девона бўлибди, дейди, аммо аслида девоналигимнинг ҳақиқий боиси камбағаллик ва йўқлик (муфлис)дир.) Бу билан Навоий Муфлисийнинг "табъи куб" бўлганилиги билан камбағаллик балоси унга девоналик лақабини беришларига сабаб бўлганини алоҳида ўқтиради.

Бу учала шоирнига "девоналик", мажнунлик, муфлислик"даном чиқаришлари, фаолияти ва ижодидаги ғоявий йўналишнинг умумийлиги уларни бир-бирига яқинлаштиради. Шунинг учун Навоийнинг бу шоирлар ҳақидағи фикрлари ҳам бир-бирига жуда яқин ва ижобийдир.

Шундай қилиб, Алишер Навоий ҳажв ва ҳазил ҳақида ўзининг бавзи бир фикр ва мулоҳазаларини ифода этган. У ҳажв ва ҳазилнинг мавқеига катта баҳо берив, ижтимоий аҳамиятдаги ҳажвни ёқлаган, қўллаб-қувватлаган эди.

4. "Мажолис ун-нафоис"да бадий маҳорат масаласи

Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашларида бадий маҳорат масаласи мазмун ва шаклнинг ўзаро мувофиқ бўлган кераклиги ҳақидаги ақида билан узвий боғлиқдир.

Навоий "Мажолис ун-нафоис"да, бир томондан, бадий жиҳадан муваффақиятли чиқсан асарларни ва, иккинчи томондан бадий жиҳатдан бўш, сўз ўйинларидан иборат бўлган мазмуниси шеърларни, мисраларни келтириш билан бирга ўзининг адабий танқидчининг уларга бўлган муносабатини ҳам ифоса этди.

Навоий биринчи гуруҳга Мавлоно Лутфий, Мавлоно Отоин Дарвеш Мансур, Абдусамад Бадахший, Мирзобек, Мавлоно Абдулло, Муҳаммад Бадахший, Ҳилолий, Дарвеш Деҳакий қатор шоирларнинг асарларини киритган. Тасвирининг гўзал бўлши, бадий воситаларнинг ўринли ишлатилиб уларнинг асоси мазмунни очишга хизмат қилдирилиши бу гуруҳ шоирлар асарларининг ўзига хос хусусиятларидир. Шунинг учун Навоий Мавлоно Нужумий, Дарвеш Деҳакий ва бошқалар асарларида гўзал тасвирий воситаларни алоҳида қайд қилиб ўтади. Масала - "Мавлоно Дарвеш Деҳакий-Қазвин вилоятидиндур. Ҳиштмолли санъатига мансубдур. Дерларким, абдолваш кишидур. Девон доим белига боғлиқдур. Ҳар байти ё маънисига эҳтиёж бўлсун кўргали филҳол девонин чиқариб, топиб кўргузур. Филвоқса фақирнинг то шеърга шурум бор, ул тарафдин анинг абётида яхшироқ назм келмади. Бу матлаъ аниңгурким:

Бар мисоли сурати девор бежон мондаам,
Пушт бар девору рӯ сүн ту ҳайрон мондаам.

(Мазмуни: Девордаги суратга ўхшаш жонсиз бўлиб қолганман Орқа тарафимни деворга-ю, юзимни сенга қаратиб ҳайратла қолганман.)

Бу байти даги хуб воқеъ бўлубтур:

Ба ғайри ноқаи Лайлӣ, ки меканад хоре,
Дигар киро каме аз раҳгузарии Мажнун аст.

(Мазмуни: Лайланинг тикон юловчи тұясидан бошқа ҳеч Мажнуннинг йўловчи эканидан парво қилмайди) ёки, Мавлоно Ҳожи Нужумий тўғрисида гапириб ёзади: "Бу матлаи яхши воқеъ бўлубтурким:

Боз ид омад биё жоно, ки қурбонат шавам,
Ҳамчу чашми гўсфанди кушта ҳайронат шавам.

(Мазмуни: Яна ҳайит келди, жоним, қурбонинг бўлай, Сўйининг кўзи каби ҳайронинг бўлай.)

Келтирилган мисоллардан Дарвеш Деҳқанинг биринчи байти Нужумийнинг мисраларида гўёки бир мазмун — ёрниг гўзалинига шу мазмун икки ёзувчидаги ўзига хос услубда баён ҳеворга чизилган жонсиз суратга ўхшатса, ва шу туфайли эсда сўйилган қўйнинг кўзига ўхшатади. Чунки сўйилган қўйнинг кўзи очик бўлиб, кишига бақрайиб қарагандай туйилади. Ёрни кўриб қолган ошиқ ҳам ўзини йўқотиб, нима қилишини билмай қараб қолган эди. Иккинчидан, шоир бу мисралардаги ўхшатиш оиласан умуман ҳайит ҳақида эмас, балки қурбон ҳайити тўғрисида сўз юритади. Демак, икки шоир бир мавзуда шеър ёзган бўлса-да, уларнинг ҳар бири ўз услуби билан шу мавзуни юксак бадиий маҳорат билан ёрита олган. Дарвеш Деҳқанидан келтирилган иккичи мисолда эса Мажнуннинг кишилар томонидан менсимаслиги, хор қилиниши ажойиб тарзда очиб берилган: Мажнуннинг оёқларига тикан санчилмасин деб Лайлининг туяси Мажнун юрадиган йўлдан тиконларни юлиб ер эди, дейди муаллиф. Гарчи Лайли ва Мажнунлар ҳақида жуда кўп асарлар ва шеърлар ёзалган бўлса ҳам Дарвеш Деҳқанинг мисралари ҳам гўзал ва ҳам мазмунлидир.

Алишер Навоий Шарқ мумтоз адабиётида кенг тарқалган тажнис, тарсөъ, тардиা�кс, зулқофиятайн ва шу каби санъатларни усталик билан ишлатган Дарвеш Мансур, Ибн Лаълий, Мавлоно Муҳаммад Амин, Мирзобек каби қатор шоирларни ҳам ҳурмат билан тилга олади.

Шундай қилиб, Навоий бадиий жиҳатдан пухта ишланган асарларни ўз тазкирасида мисол тарзида келтириб, улардан ўрганиш, намуна олиш кераклигини уқтирмоқчи бўлган. Шунинг билан бирга Навоий қуруқ шаклга берилиш, бадиий асар деб бўлмағур парчаларни ёзиш, шеър ўғирлаш ва шу каби ҳолларга умуман шаклпарастликка қарши кескин курашди, шунинг учун у Мавлоно Қобилий, Вали Қаландар, Мавлоно Анисий, Мавлоно Аёзий, Мавлоно Шомий, Мавлоно Наргисий, Мавлоно Жалолиддин, Мавлоно Бу Али, Мавлоно Шиҳоб, Мавлоно Согарий ва бошқаларнинг тоявий-бадиий жиҳатдан бўш асарларини ҳаққоний равишда танқид қиласиди. Масалан, Навоий Мавлоно Қобилийнинг қўйидаги мисраларига "Хеч мазаси йўқтур ва қофияси ҳам талатдур" деб баҳо беради:

Ажаб набвад ба лутфи арzon, ки бинвозй гарибонро,
Навозим зон расму одати хубест хубонро.

(Мазмуни: Лутф ва марҳаматингни арzon қилиб, тоҳо гарибларни ҳам йўқлаб қўйсанг ҳечқиси йўқ, чунки марҳамат кўрсатиш

гўзалларнинг гўзал одатидир.) Бу шеър ҳақидағи фикрини давом эттирган Алишер Навоий шоирни танқид қилиб,—"иттифоқан шеър билан ўзин ҳажв ҳам қилибтур",— деб ҳам ёзди.

Бугина эмас, Алишер Навоий бадиий асарлар яратса олмовчалик, лекин бошқа шоирларнинг шеърларини ўзиники қилиб олган шоирларни (Мавлоно Наргис¹, Мавлоно Анисий²), бошқаларга пул берис, шеър ёздириб, уни ўзиники қилиб тақдим этувчи найрангбозларни (Хожа Мўсо³); ўзини ўта қобилиятли деб хисоблаб, машҳур шоир ва алломалар тахаллусларини қабул қиливчи, лекин асарлари ҳеч нимага арзимовчи шоирларни (Мавлоно Али) ва "бад шеър, бадзабон", имлоси ғалат, шеърни "бир навъ айтадиган" кўпгина шоирларни ҳам ҳақли равища қоралайдиган. Битта-яримта яхши мисраларини назарга олмагандан Мавлоно Согарий, Вали Қаландар шеърларининг аксарияти ғоявий-бадиий жиҳатдан бўшдир, дейди Навоий. Бу фикрларнинг тўғрилиги Жомийнинг шу шоирлар ҳақида айтганларидан ҳам маълумдир. Навоий Мавлоно Согарий ҳақида шундай ёзди: "Мавлоно Согарий — Согар вилоятидиндур. Ҳирот шуароси силкида эрди. Маоши ўткунча тамаввули бор эрди, аммо имсоки голиб эрди... Мавлоно Согарий агарчи бадшэър эрди, аммо бу матлаъи хуб тушубтур". Алишер Навоийнинг замондоши Али Сафий ибн Ҳусайн Вонз Кошифий эса бу шоир ҳақида сўз юритиб ёзди: "Мавлоно Согарий шоире буд, ки бо эшон (Абдураҳмон Жомий) бозгашти тамом дошти... Эшон дар шаъни Мавлоно Согарий қитъа фармуданд".

Согарий мегуфт дуздон маоний бурдаанд,

Ҳар кучо дар шеъри ман маънини дарангे диддаанд.

Дидам аксар шеърҳояшро яке маъний надошти,

Рост мегуфт он ки маъниҳояшро дуздидаанд.

Ин қитъа шуҳрат кард. Чун бар Мавлоно Согарий хонданд, пешин эшон омад ва гила оғоз кард ва гуфт: "Ман ходими деринаи ин систонам ва шумо қитъае фармудаед, ки дар тамоми шаҳр шуҳрат карда ва мардум ёд гирифтаанд ва ҳар чо, ки мерасам, мардум меконанду меканданд. Ин қитъа моро расвои олам соҳт".

¹ "Мавлоно Наргисий... мазкур бўлғон тахаллус била назм айтур эрди. Охијига табдил қилди... Қойдаким, жузве рангин сўз ё маънини нозик тасарруф қилирга одат қилибдур. Иншоолло андоқким, тахаллусига тағиyr берди бу одатига ҳам тағиyr бергай".

² "Мавлоно Анисий кам бизоат шоир эрди ва муттаҳам анга эрдиким, шеърини ўзига боғлар..."

³ "Хожа Мўсо — ўзин шеърга мансуб қилур ва эл қошида шсьрлар ўқур Аннинг аҳволидин соҳибвуқуф эл қошида мұқаррардурким, табъи назм эрмас, ёрмоқ (пуд) берис, бу тоифага ўз-отига шеър айттурур..."

Мазмуни: Мавлоно Согарий Абдураҳмон Жомийга яқин бўлган шоирлардан эди. Жомий Согарий ҳақида бир қитъа айтди: "Маъноларни ўғирловчи кишилар ҳам бор экан, менинг шеърларимда яхши маъноларни учратсалар, дарров ўғирлайдилар, дер эди Согарий. Мен,— дейди Жомий,— унинг шеърларини кўрдим, Согарий тўғри айтар экан, унинг асарларида маънодан ҳеч қандай дарак йўқ, маъно ўғрилари унинг маъноларини ўғирлаганга ўштайдилар".

Бу қитъа шуҳрат қозонди. Уни Согарийга ўқиб берганларида, у Жомий олдига келиб, гина қила бошлади: "Мен сизнинг эшигингизда кўпдан бери хизмат қиласман. Сиз менинг тўгримда бир қитъа айтибсизки, у бутун шаҳарда шуҳрат қозонибди. Уни кишилар ёдлаб олибтилар. Мени кўришлари билан уни ўқийдидарда, кула бошлайдилар. Бу қитъа мени шарманда қилди").

Мисоллардан кўринадики, шоирлар ижодига баҳо бериша Навоий ҳам, Жомий ҳам бир мавқеда турганлар. Шеърнинг, адабиётнинг мазмунли бўлишини тарғиб қилганлар.

Алишер Навоийнинг "Ҳайрат ул-аббор"идаги қуйидаги мисралар Мавлоно Согарий ва Қобилий, Мавлоно Анисий ва Аёзийларга қаратса айтилганга ўштайди:

Чин демаги ҳарзаву ҳазён бори,
Турфа буким, яхвиси ёлғон бори...
Маъни ичинда кишиликдин йироқ,
Балки аромизда минг йиллик фироқ.

Алишер Навоий ўз замонасида шеъриятдаги шаклпарастликнинг ҳар қандай кўринишига қарши курашди. Бунинг учун Навоийнинг Мавлоно Муҳаммад Номаний деган кишининг муаммо ҳақидаги фикрларига қўшила олмаслигини кўрсатишими мумкин. Унда XV аср шеъриятида кенг тарқалган муаммо жанрини имо ва ишоралар йигиндисига айлантиришга интилган Муҳаммад Номанийнинг фикрлари тўғри инкор этилган. XV асрда газал, маснавий, муаммо жанrlари билан бир қаторда тирзиқ, мақлубий муставий санъатлари ҳам мавжуд эди. Тирзиқ санъати бир-бирига қовушмайдиган сўзлар бирикмасидан шеър ясаш бўлиб, ҳақиқий шеъриятдан узоқ бўлса, мақлубий муставий бир мисра ёки байти ҳам ўнгдан ҳам чапдан ўқилиши мумкин қилиб тузиш санъатидир. Бу санъатлар шаклбозликтан иборат эди, холос. Чунки бу санъатларни юзага келтириш учун мазмунга эътибор бермасдан тўғри келган сўз ва ибораларни ишлатганлар, буни амалга ошириш учун жуда кўп беҳуда ўйлаганлар. Шунинг учун Навоий Мавлоно Шиҳоб деган шоир ҳақида шундай ёзади:

"...Одамийлик суратидин мунхале бўлиб ўзга жонвар суратига масҳ бўлғай, андоқким, инсоният сиратидин субъъ ва баҳойим

сиратига мубаддал бўлубтур. Аммо бу даъво исботига бу мисрани
мақлуби муставий санъатида айтибдур далил басдурким:

موش خر فرغ شوم درک رقم می کرد

Ҳақиқатан ҳам ҳеч қандай маънога эга бўлмаган, фақат суз йигинидисидан иборат бўлган бундай "шевълар" ва "санъатни" Навоийнинг қоралаши табиий ҳолдир. Бутун ижоди жараённида шаклбозликка қарши мазмуннинг шаклга нисбатан устунлигини ҳам назарий, ҳам амалий исбот қилган Навоий адабий танқидчилик фаолиятида бундай шаклбозликка қарши муросасиз курашди.

Ўрта асрларда шоирлар қандайдир бир янгилик билан ўз суҳбатдошларини ҳайратда қолдиришга, уларни енгишга интилар, шу орқали шуҳрат ва ном қозониш учун курашар эдилар. Ана шунинг натижасида майдонга келган бундай "санъатлар" адабиётнинг ижтимоий-бадиий вазифасини бажаришга халақит берар эди. Адабиётни ижтимоий-бадиий вазифадан маҳрум қилиш эса уни ҳалок қилиш билан баробардир.

Навоий ижодий меҳнат қилмай, бадиий жиҳатдан бўш асрлар ёзувчи шоирларни (Мавлоно Садр Котибий, Мавлоно Аёзий), ҳақли танқидларни тан олмовчиларни (Осафий, Мавлоно Хусравий, Хуррамий, Мирҳусайн Бовардий) қаттиқ танқид қиласи. Навоий бундай шоирларни танқид қилишида камчиликларни тўғридан-тўғри кўрсатиш усулини қўллаш билан бирга уларнинг баъзиси ижодини макташ орқали ҳам киноявий танқид қиласи. Масалан, Навоий Мавлоно Симий, Мавлоно Соилий, Қози Исо кабиларга нисбатан шу услубни қўллайди. Мавлоно Симий ҳақида ёзади: "Кўп фазли бор эди. Шеър ва муаммо ва иншо ва хатда асридаги бу фан аҳли мусаллам тутар эрдилар. Бир кун даъво била икки минг байт айтиб битгани машҳурдур ва муҳрига бу байтни айтиб, қоздурубдурким:

Як рӯз ба мадҳи шоҳи покизасиришт,
Симий ду ҳазор байт гуфту бинвишт.

(Мазмуни: Бир кун Симий покнажод подшоҳ мадҳига бағишлаб икки минг байт шеър битди.)

Ҳар ойинаки бу байтдин бошқа эл ичида ғазалидин бир озроқча бор".

Қози Исонинг "кунда ўн ғазал" ёзганини кинояли танқид қилган Навоий Симиининг икки минг байтни (4 минг мисрани) бир кунда ёзив тугатишини маъқулламайди, албатта, балки у Симиидан келтирилган байт тўғрисида "бу байтдин бошқа эл ичида ғазалидин бир озроқча бор", деб ёзиш билан бу байтларнинг бадиий жиҳатдан бўш, мазмунан саёз эканини кўрсатади.

Демак, "Мажолис ун-нафоис"да бадий маҳорат масаласига анча эътибор берилган. Танқидчи китобда келтирилган мисоллар ва ҳар бир шоирнинг зикри орқали шеърият ходимлари олдига меҳнат қилиш кераклиги талабини қўяди. Навоий бадий жиҳатдан пишиқ асар яратиш учун шоирнинг кенг маълумотли, санъатнинг бошқа турлари билан таниш бўлиши кераклигини ҳам уқтиради.

"Мажолис ун-нафоис"да шоирларга тавсиф беришда улардан баъзи бирларининг мусиқа, хаттотлик, рассомлик, нақошлик санъатларига алоқадорлигини ҳам қайд қилган. Шуни ҳам эслатиб ўтиш керакки, Навоий у ёки бу шоирнинг юқорида тилга олтанимиз санъатлар билан машғул бўлишини самимият билан маъкуллайди. Бундан маълум бўладики, Навоий адабиётнинг санъатнинг бошқа турлари билан алоқада бўлишини, хусусан шеъриятнинг мусиқа билан боғланиши натижасида унинг таъсири янада кучайишини тушунган. Маълумки, Навоийнинг ўзи фақат шоир, олим ва ёзувчигина эмас эди, балки санъаткор, аниқроғи моҳир мусиқачи ва бастакор ҳам эди. У замонасининг машҳур санъаткори Хожа Юсуф Бурҳондан мусиқани чукӯр ўрганганди. Шунинг учун Навоий ўзининг бадий қараашларида шеърият билан шуғулланувчи кишиларни санъатнинг фақат бир тармоғи билан чекланиб қолмасликка, мусиқани ва шунга ўхшашларни ўрганишга даъват этади. Ана шу қоидага амал қилган шоирларни эса алоҳида таъкидлаб ўтиш билан уларни бошқаларга намуна қилиб кўрсатади. Бу жиҳатдан унинг Мавлоно Соҳиб Балхий, Мавлоно Биноий, Хожа Юсуф Бурҳон ва бошқалар ҳақида ёзганлари диккатга сазовордир. Масалан: "Мавлоно Соҳиб Балхий бовужуди шеър фанида маҳоратлик киши эрди, адвор ва мусиқий илмida комил эрди ва ўз газалларини ўз амалларига боғлабдурким, аниң фазойилига далолат қилғай", ёки Хожа Юсуф Бурҳон ҳақида гапириб, "кўпроқ ўз шеърига мусиқий боғлаб эрди", деб ёзди.

Демак, "Мажолис ун-нафоис" XV асрда замондошларга бағишлиланган тазкирачилик анъанасини ривожлантирган асар бўлиб, шу давр адабий ва маданий ҳаётини ўрганишда қимматли манбалардан биридир. Иккинчи томондан, "Мажолис ун-нафоис"да Алишер Навоийнинг бадий ақидалари, шаклпастлика қарши кескин кураши, санъатнинг турли тармоқлари ўртасидаги муносабатини тушуниши ва шу каби қатор масалалар ўз аксини топган. Шунинг учун бу асарнинг аҳамияти тазкира доирасидан анча кенгdir.

"Мажолис ун-нафоис" XV аср иккинчи ярмидаги адабий муҳитни кенг қамраб олганлиги ва унда зуллисонайн — туркигўй ҳамда форсигўй шоирлар ҳақида маълумот берилгани туфайли у ўша даврнинг ўзида катта қизиқиш уйғотди. Натижада фор-

сигўйларнинг ҳам ундан баҳраманд бўла олишлари назарад тутилиб, XVI асрнинг йигирманчи йилларида ё форс-тожик тилига иловалар билан таржима қилинди¹. Бундай таржиманинг 1521—1522 йилда Ҳиротда Султон Муҳаммад Фахрий томонидан амалга оширилиб, "Латоифнома" деб аталган форс-тожик тилига 1522—1523 йилда Истамбулда Муҳаммад Ҳакимшоғири Али ибн Абдулали деган муаллиф ҳам "Мажолис ун-нафоис" номинадан манбалардан ҳисобланниб, унинг маълумотларида Ҳиндистонда яшашган Абдулбоқи Шариф Рамазоний томонидан тўртинчи марта Форс-тожик тилига таржима қилинган экан.

Кўринадики, "Мажолис ун-нафоис" XVI—XIX асрлар давомидаги туркий-ўзбек ва форсий тилда Шарқда кенг тарқалган мурзманбалардан ҳисобланниб, унинг маълумотларида Ҳиндистон, асарда қўлланилган анъаналарни давом эттириб, ўзбек, тожик, озарбайжон, форс тилларида тазкиралар яратиш ҳолати кўзлашлади.

Алишер Навоийнинг адабиётшунос олим ва танқидчи сифатидаги фаолияти ҳақида сўз боргандада унинг "Мезон ул-авzon" иш муҳим аҳамиятга эга. Чунки бу асарда Навоий ўзбек адабиётшунослиги тарихида биринчи бўлиб аruz ва унинг қонун-қондадарлари тўғрисида сўз юритди. Бу масалани Навоийнинг ўзи ҳам алоҳида таъкидлаб, шундай ёзади:

"Фараз бу мақолотдин ва мақсад бу муқаддимотдин бўрдиким, чун турк алфози билаким, назм воқеъ бўлубтур, анга зобитае ва қонуне йўқ эркондур ва ул фан ривожи учун киши аруз фаннида китобе ё рисолае битмайдур... бу сабабдин бу иш зобитасига қалам сурулди"². Шуни таъкидлаш лозимки, Навоийгача ва унинг замонида араб ва форс-тожик шеърияти асосидарузнинг хусусиятини ёритувчи қўпгина рисолалар мавжуд бўлиб. Навоий улардан яхшигина хабардор эди. Шунинг учун "Мезон ул-авzon"нинг кириш қисмида араб адабиётшуноси Халил ибн Аҳмад, "илем устоди Қайс" (Шамсиддин Қайс Розий), Хожа Насир Тусий ва Абдураҳмон Жомийларнинг бу соҳадаги хизматлари эслатиб ўтилган. Аммо Навоийнинг бу масалада ўтмиш устодларидан фарқ қилувчи хизмати шундан иборатки, у туркий, хусусаз ўзбек тилида яратилган шеърият тажрибаси аруз қонунидан олинди.

¹ Р. Воҳидов. "Мажолис ун-нафоис"нинг таржималари. Тошкент, ЎзССР "Фан" нашриёти, 1984.

² Алишер Навоий Асарлар. 15 томлик, 14-том, F. Fулом номидаги Адабиёт шунсони санъат нашриёти, Тошкент, 1967, 182-бет. Бошқа мисоллар ҳам шу нашриёти олинди.

хөндәларини баён этди ва, шунинг билан бирга, туркий халқлар шеъриятiga хос бўлган шеърий шакл ва вазнларни ҳам бирма-бир тарихи масалаларидан сўз юритган адабиётшунос бўлиб қолмади, умумлаштиришга эриша олди.

Демакки, бу соҳада ҳам Навоий тадқиқотчи сифатида фаолият кўрсатиб, ўзидан олдинги муаллифлар ва замондошлари томонидан яратилган арузга доир рисолаларда бўлмаган маълумотлар ва хулюсаларини киритди. Бу жиҳатдан унинг асар охиридан ўрин олган туюғ, чинга (чангий), муҳаббатнома, орзуворий, туркий ҳақидаги мулоҳазалари диққатта сазовордир. Чунки улар аслида туркий халқлар оғзаки ижодининг маҳсули бўлиб, Навоийдан оддин ҳеч бир аруз рисоласига киритилмаган эди. Навоий кузатишларида бу мисоллар келтирилишининг аҳамияти шундаки, уларда ёзма адабий жанрларнинг халқ оғзаки ижоди жанрлари билан ўзаро алоқаси хусусида сўз боради.

Алишер Навоийнинг туркий ва форсий шеърият, унинг забардаст намояндалари ҳақидаги мулоҳазалари ҳамда ўз асарлари тўғрисида ёзганлари "Муҳокамат ул-лугатайн"да ҳам учрайди. Диққатга сазовор жойи шундаки, Алишер Навоий салафлари ва замондошлари ҳақида жуда мухтасар тарзда сўз юритса-да, аммо ҳар бир шоир ижодининг ўзига хос хусусиятларини, қайси жанрда қобилиятларини кўрсата олганликларини маҳорат билан белгилайди. Жумладан, у XIV асрнинг машҳур шоири Салмон Соважий ҳақида шундай ёзади:

"Суҳанпардоз устози олийшон Хожа Калимиддин Салмон, ки қасида майдонининг чобуксаворидур ва ўз замонининг беназир суҳангизори, машҳурдурки, чун маснуъ қасидаси тартибиға қалам сурубтур, ўн саккизда итмол еткурубдур. Воқсан ише қилибдурки, назм аҳли анинг тааммуқида ҳайрон ва тааммулида саргардондурлар"¹. Еки, "Ҳазрати Шайх Муслиҳиддин Саъдий... фазал таври муҳтареидур"², "маснавийда устози фан Фирдавсий ва нодири замон Шайх Низомий ва жодуи ҳинд Ҳусрав..."³ Туркий тилда шеър битища Саккокий, Ҳайдар Ҳоразмий, Отойи, Муқимий, Яқиний, Амирий ва Гадоийлар майдонга келган бўлсалар-да, Мавлоно Лутфийнинг алоҳида мавқега эга эканлиги ҳам уқтирилади.

Демак, бу асарда Навоий фақат тишлинос олим эмас, балки адабиётшунос сифатида ҳам кўзга ташланади.

¹ Алишер Навоий Асарлар. 15 томлик, 14-том. F. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1967, 124-бет.

² Кўрсатилган асар, 125-бет.

³ Кўрсатилган асар, 128-бет.

Бошқа асарларда айтилган фикрлар буюк инсонпарвар Навоий ижодини якунловчи "Маҳбуб ул-қулул"да яна бир эслатилиб, баъзи ўринда улар ривожлантирилади. "Маҳбуб қулул"нинг иккинчи қисмида "Ишқ зикрида" деб аталувчи ўнишга бобида ишқнинг таърифи берилгач, унинг уч хил бўлиш кўрсатилади. Ана шунда пок ишқ — "пок кўзни пок назар билди қўзголмоқ" тарзида шарҳланиб, бу хилдаги ишқнинг шоирлар сифатида Амир Ҳусрав Деклавий, Шайх Ироқий, Ҳофиз Шерозий ва Абдураҳмон Жомийлар тилга олинади. Бу шоирларни хусусан устози Абдураҳмон Жомийнинг "дарду ишқ таври адосим гуфторлари турк улусида ҳароратомез ва сорт хайлди оғатада гездур", — деб таъкидлаб ўтади.

Кўринадики, Навоий шоирлар ижодининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида муҳаббат билан сўз юритиб, бадиий ижодини моҳиятини улу-халқ орасида эътиборга сазовор бўлишлигида тушунади.

Бу ҳол шоирларни гуруҳларга бўлиш масаласида ҳам (16-бобда) яққол кўринади. Бундан ташқари Навоий замондош шоирлар ҳақида сўз юритиб, уларнинг камчиликларини ҳам кўрсатади: "Яна адно табақаси жамоатедурларким, назми фақат бирда қўнгуллари хушиуд ва хурсанд ва рози-ю баҳраманддурлар ва юз мashaққат била бир байтким боғлаштурғайлар, датво овозасин етти фалакдин ошурғайлар. Сўзларида не ҳақойиқ ва маориф нўшидин ҳаловат ва назмларида не шавқ ва ишқ ўтидан ҳарорат. Не шоирона таркиблари аҳсан ва не ошиқона сўзу дардлари шўълаафкан. Баъзидан агар гоҳи бирор яхши байт воеъ бўлур, аммо ўн онча ёмон даъво зоҳир бўлурки, ул ҳам зоеъ бўлур. Агар бири бир нозик маънида байти писандида печ қилур, аммо ўн онча нописанд... даъво била ани ҳеч қилур. Гўё ўзларига ақидада мувофиқдурлар ва сўзларига эътиқодда муттафиқ, турфароқ буким, ҳар бирининг сўзида маъни озроқ ва ўзида даъво кўпроқ. Рубоий:

Аълоларидур нединки дерсен аъло,
Аднолари ҳам барча дунидин адно.
Авсаллариким ҳеч нимага ҳам ярамас,
Балким нафас урмамоқ алардин авло".

Демак, "Мажолис ун-нафоис"даги услуг "Маҳбуб ул-қулул"дэ ҳам сақланган булиб, Навоийнинг ўз фикрларини доим олга сурғанлиги, ундан қайтмаслиги, бинобарин адабий танқидини изчиллигини тасдиқлайди. Алишер Навоий адабий танқидини шахсий иш деб билмаган. У маълум асарини ёзар экан, халқ унга ҳақиқий баҳо беради, деб тушунган:

Ки бу дурларки айладим манзум,
Филҳақиқат эмас манга маълум.
Ки нечукким мен айладим идрок,
Бормудур элға доғи софию пок.

("Хамса", 613-бет)

Деганимни улусга марғуб эт,
Ёзганимни кўнгулга маҳбуб эт.

("Хамса", 615-бет)

Навоий шоир ёки ёзувчининг хато қилмаслиги мумкин эмас, деб ёзиб, гўё ўзининг ҳам хатога йўл қўйиши мумкинлигини кўрсатади. Лекин хато қилганда уни дўстона, бегараз кўрсатиш кераклигини ҳам уқтиради. Демак, бу ўринда ҳам у адабий танқиднинг ҳар қандай ғаразгўйликдан холи бўлиши кераклигини назарда тутган ("Қилса ғалат рифқ ила қилғил даво").

"Берур натижани эл фикрати" деган Навоий бадиий асарнинг халқ учун яратилиши кераклигини тушуна олган. Шунинг учун, — дейди Навоий,— шоирнинг асарлари муаллифнинг ўзига маъқул тушishi унча аҳамиятли эмас, балки халққа маъқул бўлиши аҳамиятлидир:

Сўзинг ким сенга келди ҳоло писанд,

Писанд эркин эл ичра ё нописанд.

("Хамса", 848-бет)

Навоий у ёки бу асар ҳақида маълум доирадаги кишилар фикрларининг тўғрилиги бу ҳали оз деб билган. Азтор бу билан ўз замонидаги адабий мажлисларда шоирлар шеърларининг муҳокама қилиниши ва бу мажлисларда уларга юқори баҳо берилганингига ишора қиласди. Мажлисларнинг тор доирада эканини кўрсатган Навоий бир асар ҳақида шу доиранинг фикри асосида ҳукм чиқаришнинг етарли эмаслигини уқтиради. Асарга баҳо беришда, Алишер Навоийнинг фикрича, кўпчилик фикрини ифода эта билиш керак, чунки халқ орасида мазмунан паст асарлар — шеърлар, достонлар узоқ яшай олмайди:

Шеър ҳам чун кишигадур фарзанд,

Кўнглига қуту бағрига пайванд.

Зишт эса қоили кўрар ани хуб,

Элга мардуд эрур, анга марғуб.

("Хамса", 612-бет)

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, ўзбек, тожик ва озар-байжон адабиётининг энг илғор анъаналарини давом эттирган

Навоий XV асрнинг иккинчи ярмидаги адабий ҳаётнинг башни
маслаҳатчиси эди.

Алишер Навоий адабий танқидчи сифатида ўз асарларида
адабий ҳаётнинг муваффақият ва камчиликларини кўрсатиш
замондошларини ҳаётни чуқур ўрганиш, мумтоз адабиёт наука
наларини ўқиши асосида мазмунли, бадиий пишиқ асарлар жадид
тишга чақирди ва бу билан халқ оммасининг талабига
бериш учун интилишга унади.

Улуғ мутафаккир адабиётнинг ижтимоий вазифаси,
шакли, мазмуни ва мазмунининг устуњлиги асосида шакл
мазмуннинг бирлиги, ҳажв ва ҳазил, фазал ва маснавий,
ни тасвирлаш ва шу каби қатор масалаларни ўртага қўяди
уларни тўғри ҳал қилишга уриниб, замонасидан анча илгаради
кетди.

Шундай қилиб, тараққиёт зиналари деб аталган давр ўзи
юқорида қайд қилинган хусусиятлари билан ўзбек адабий-тан
қидий қарашлари тарихида муҳим мавқени эгаллайди. У, бир
томондан, ўзигача бўлган даврда қўлга киритилган ютуқлаш
мужассамлаштирган бўлса, иккинчидан, кейинги давр учун
таҳкам замин яратиб, адабий-танқидий қарашларнинг тадриж
тараққиётини таъминлади.

МАВЗУНИ МУСТАҲКАМЛАШ УЧУН САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Адабиётшунослик ва адабий танқидчиликнинг XV асрдаги хусусиятни
нималардан иборат?
2. Алишер Навоийни адабиётшунос ва адабий танқидчи сифатида намоён эти
асарлари тўғрисида сўзланг.
3. "Мажолис ун-нафоис"нинг давр адабий жараёнини ўрганишдаги аҳамиятни
нимадан иборат?
4. Адабиётшунослик ва адабий танқидчиликда зуллисонайнлик анъанасини
кўриниши ҳақида гапиринг.

МУСТАҚИЛ ИШЛАШ УЧУН ТОПШИРИҚЛАР

1. Абдураҳмон Жомий "Баҳористон"и ва "Ҳафт авранг"ида Алишер Навоий
ҳақида ёзилганларни ўқиб, таҳлил қилинг.
2. Навоий "Ҳамса"сида Низомий ва Хусрав Дечлавийга багишлиланган бобномас
ўқиниг ва шарҳланг.
3. "Мажолис ун-нафоис"да устоз шоирлар (Абдураҳмон Жомий, Лутфиддин
Қосим Анвор); туркнгўй ва зуллисонайн қаламкашлар ҳақидаги маълумотларни
Алишер Навоийнинг адабий танқидчи сифатидаги маҳоратини белгиланг.

ЗАРУРИЙ АДАБИЁТЛАР

a) Манбалар

1. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Қаранг: Алишер Навоий. Асбет
15 томлик, 12-том, Тошкент, 1966.

2. Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. Қаранг: Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик, 14-том, Тошкент, 1967, 133—182-бетлар.
3. Алишер Навоий. Хамса. Тошкент, 1960.
4. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Қаранг: Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик, 13-том, Тошкент, 1966.
5. Ашоулоҳ Ҳусайнӣ. Бадойӣ ус-санойиъ. Форсчадан А. Рустамов таржи-маси. F. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1981.
6. Абдураҳмон Жомий. Таиланган асарлар. F. Ғулом номидаги Адабист ва санъат нашриёти. Тошкент, 1971.
7. Жомий ва Навоий. ЎзССР "Фан" нашриёти, Тошкент, 1966.

6) Илмий асарлар

1. А. Ҳайитметов. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. Тошкент, ЎзФАН, 1959.
2. Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик, II том, Тошкент, 1977.
3. А. Абдугафуров. Навоий сатираси. ЎзССР "Фан" нашриёти, Тошкент, 1966.

Адабиётшунослик ва адабий-танқидий қараашлар тараққиётининг учинчи, яни XVI асрдан XIX аср охиригача бўлган даврдаги ўз ичига қамраб олувчи босқичи шартли равишда анъана янгилик номи билан аталди.

Бунинг асосий сабаби шундаки, agar XVI асрдан XIX асрнинг биринчи ярмигача бўлган даврда адабиётшунослик ва адабий-танқидий қараашлар олдинги босқичларда майдонга келган адабий ва назарий замин асосида ривожланиб, ўша босқичлардаги ань-аналарни (албатта, унда маълум бир янгиликларни ҳам кузатиш мумкин) давом эттирган бўлса, XIX асрнинг иккинчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий ва маданий-адабий ҳаёт тақозоси туфайли майдонга келган шароитда адабий-танқидий қараашларда ҳам янгиликлар (албатта, анъанани давом эттириш асосида) ифода этилди.

Мазкур босқичда адабиётшунослик ва адабий-танқидий қараашларни ифода этиувчи турли хилдаги асарлар, жумладан газкира, илмий рисола, XIX асрнинг иккинчи ярмидан сўнг эса рўзнома ва ойномалар саҳифасида босилган мақолалар яратилди. Шунинг билан бир қаторда бадиий асарлар ичига шеър ва шоирлик фикр баён этиш ҳолати давом этибгина қолмай, балки улар тўғрисида алоҳида шеър ва маснавийларнинг ҳам майдонга келганини алоҳида уқтириш лозим. XVI—XIX асрнинг охиридаги адабиётшунослик ва адабий-танқидий қараашлар жаър жиҳатидаги ҳам, мазмун жиҳатидан ҳам анъана ва янгилик деб аталмиш босқичга мувофиқ тарзда давом этди. Бу ҳолни тазкира яратилиши ҳам, бадиий ижод ҳақида ўзига хос тарзда фикр юритишида шоирлар ва шеър тўғрисида сўз юритишида ҳам кузатиш мумкин. Мазкур босқичдаги адабиётшунослик ва адабий-танқидий қараашлар фақат илмий рисола, тазкира ёки бадиий асарлардаги ифодаланиб қолмай, балки ўзбек ва тоҷик тилларида яратилиши тарихий ва эсдалик асарларида ҳам кўринади. Бу жиҳатидаги Ҳофиз Танишнинг "Абдуллонома", Роқим Самарқандийнинг "Тарихи касира", Муниснинг "Фирдавс ул-иқбол", Зайниддин Махмуд Восифийнинг "Бадоеъ ул-вақоство" каби асарлари дикқатга лойин.

дир. Чунки уларда тарихий воқеа ва шахслар билан бирга ўша даврдаги шоирлар ҳақида ҳам озми-кўпми маълумот келтирилади, баззан эса сўз санъатига доир муҳим фикрлар билдирилади. Жумладан, "Абдуллонома"нинг муаллифи сўз санъати билан шутулланувчиларни услугуб жиҳатдан бир неча гуруҳга бўлиб, ҳар бир гуруҳнинг ўзига хос хусусиятларини ўқтиришга интилади. Ҳофиз Таниш шундай ёзади: "Баъзилар сўзни тарсе ва тажнис асосига қўядилар (ва) сўз(нинг) юзини шулар билан безайдилар. Натижада саҳни кенг бўлиши лозим бўлган сўзларда бир неча ҳадам босиб қайтилади. (Натижада) жилови қўйиб юборилган бўён отининг жавлон қилишга мажоли қолмайди ва ғап майдондаги чавандоз беихтиёр йиқилиб тушади. (Мисра):

Бу майдонда қалам шаҳсувори жавлон уролмайди.

Яна бир гуруҳ (ёзувчилар) ширин сўзлар ва нозик ҳадислар гузадилар, гўзал маъниларни марғуб лафзлар билан безайдилар... Яна бир тоифа (борки), матбуъ сўзини туғ фараз қилиб, ўз асарларини турли санъатлар билан безайдилар... Ва яна бир тўда қалам аҳли (ҳам борки), улар латиф сўзларни топиб қўллайдилар, аммо (уларнинг) маъносига эътибор бермайдилар... Сўзнинг обрўси санъат оёғи остида тўкилмасин"¹.

Кўринадики, Ҳофиз Таниш турли услубда асар битувчиларни тилга олар экан, мазмун ва шакл масаласига эътиборни қаратиб, икковининг узвий боғлилиги туфайли майдонга келган асарларни маъқуллайди, шакл учун мазмунни қурбон қилувчиларни ёқтирмайди. Бу фикрлар ҳам назм ва ҳам наср билан шутулланувчиларга тегишли эканлиги назарга олинса, унда Ҳофиз Танишнинг ўз даври, яъни XVI асрнинг бадиий сўз усталари олдига қўйган талабларини ифода этгани равшанлашади.

Роқим Самарқандийнинг "Таърихи касира" (XVII аср) деб аталувчи тоҷик тилида ёзилган асарида эса XV—XVII асрларда содир бўлган воқеалар, ҳаёт кечирган шахслар, жумладан Ҳофиз Шерозий, Камол Хўжандий, Алишер Навоий, Абдураҳмон Жомий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби шоирлар ҳақида ҳам иска маълумотлар келтирилган.

Муаллифнинг шоирлар ҳақидаги маълумотлари холислиги, мазмунан пишиқлиги билан ажralиб туради. Масалан, у Алишер Навоийни "сўз санъати иқлимининг подшоҳи" сифатида тавсифлаб, унинг девонлари, "Ҳамса"си, "Мажолис ун-нафоис" каби асарларини ҳурмат билан тилга олади ва Навоийнинг "Ҳайрат ул-аббор" достонида устозларига бағишланган мисраларини намуна сифатида келтиради:

¹ Ҳофиз Таниш ибн Мир Муҳаммад Бухорий. Абдуллонома (Шарафномаи Шоҳин), 1-жилд, ЎзССР "Фан" нашриёти, Тошкент, 1966, 48-бет.

Йўлдаса бу йўлда Низомий йўлум,
Қўлдаса Хусрав била Жомий қўлум.
Каҳфи фано ичра алар бўлди гум,
Мен ҳам ўрай робеуҳум калбуҳум.

"Таърихи касира"нинг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, унда шоирлар ҳақида битилган қитъа, рубоий ва маснавийлар кўпилаб тўпланган. Буларнинг ҳаммаси мазкур асарнинг шоирлар ҳаёти ва иходини ўрганишда муҳим манбалардан биреканини исботлайди.

Адабиётшунослик ва адабий-танқидий қарашлар тарихини ўрганишда эсадлик хилидаги айрим асарларнинг, жумладан Зайнiddин Восифийнинг "Бадоеъ ул-вақоҳ"сининг ҳам аҳамияти катта. Бу асар, бир томондан, XV асргача бўлган адабиётнинг айрим намояндлари (Фирдавсий, Абу Али ибн Сино, Хоқоний Шервоний ва бошқалар) ҳақида қизиқарли маълумотларни қамраб олса, иккинчи томондан XV ва XVI асрнинг биринчи ярмидаги маданий-адабий муҳит, унинг кўзга кўринган вакиллари: Улугбек, Алишер Навоий, Абдураҳмон Жомий, Беҳзод, Риёзий Самарқандий, Муҳаммад Солиҳ, Оғаҳий, Ҳасаншоҳ, Гулхани Астрободий кабиларнинг ҳаёти ва иходи тўғрисида, ўша даврдаги адабий алоқалар, бадий завқ ҳақидаги нозик кузатишларни ўзида тўплаган¹. Бу маълумотлар адабий муҳит ва унинг хусусиятларини, маълум бир шоир ҳаёти, иходини ўрганишда, ўша даврнинг бадий ижод олдига қўйган талабларини аниқлашда маълум аҳамиятга эга.

Бу босқичда майдонга келган тарихий асарлардан бири ўзбек тилида ёзилган "Фирдавс ул-иқбол"дир. Мунис Хоразмийнинг бу асарида XVIII ва XIX асрларда Хоразм диёридаги тарихий, маданий ва адабий муҳит, унинг айрим намояндлари ҳақида қимматли маълумотлар келтирилган. Худди шу манба туфайли адабиёт тарихи учун Мавлоно Вафо, Пахлавонқули Равнак, Музаффархўжа Киромийга ўхшаш қаламкашлар кашф этилди.

Шундай қилиб, тарихий ва эсадлик хилидаги асарларда маданий-адабий ҳаётга доир маълумотлар келтирилар экан, бу ҳол ўша муаллифларнинг давр адабий муҳити ҳақидаги тушунчаларини, баъзи ҳолларда унга билдирган муносабатларини ёритишига ва, умуман, турли шаклларда ифода этилган адабиётшунослик ва адабий-танқидий қарашлар ҳолатини аниқлашиб кўмаклашади. Агар биз тарихий ва эсадлик хилидаги асарда муаллифларнинг кўпичилиги бадий ижод соҳиби эканини ҳисобга олсак, унда масала янада ойдинлашади.

¹ Зайнiddин Восифий. Бадоеъ ул-вақоҳ. Форсийдан Наим Норқулов таржими. Рафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1979.

XVII—XIX асрнинг охирларида шеър ва шоирлик, адабиёт ва
шунинг тұғрисидаги фикрлар бундан олдинги босқичларда бұлгани
жәбі түрли шеърий асарларда ҳам озми-күпми ўз аксини топди.
Шунинг натижасыда Мунис ва Нишотий, Махмур ва Ҳозиқ,
Мұқтимий ва Фурқат ижодида бу масала ўзига хос тарзда,
мұаллифнинг нияти ва дүнекараши асосида ёритилди. Масалан,
Муниснинг девонида шоир ва шеър ҳақида битилгап ғазаллар ва
злоҳида байтлар учрайди. Уларда, бир томондан, шоир ва
шеърнинг ижтимоий вазифаси ҳақида сүз юритилса, иккинчи
томондан, ўтмиш шоирлари ижодига мұносабат билдирилган.
Мунис шеър ёзищдан мақсад кенг халқ оммасига маъқул туша-
ланған асар яратиши эканлигини алоҳида уқтириб, шундай ёзади:

Мунис, не сўзки сафҳа узра айласанг рақам,
Мақбули табыи хоссаю матбуи омма бит¹.

Бу олижаноб мақсад Муниснинг бадиий сүз, унинг ижтимоий
вазифасига доир тушунчаларини ифода этади ва ҳақиқий шоир-
нинг халқ учун хизмат қилиши, уларнинг әзтиборини қозона
қилиши лозимлігига ишора ҳам қиласы. Шунинг билан бирга
Мунис шеърни "тифи дудам" "мақкам иморат" сифатида тилга
олиб, унинг яратувчилари — шоирлар ана шу фазилатни ҳисобға
олған ҳолда бадиий ижод билан шуғулланишлари маъқуллігини
үқтиради. Бу билан Мунис шоирларни ўткыр ва бадиий жиҳатдан
бәркәмөл шеърлар ёзишга ундейди; ана шу таҳлитда ижод этган
Анворий ва Навоийни, Фирдавсий ва Низомийларни ибрат на-
мунаси сифатида эслайди. Бу жиҳатдан унинг "Манга" радифли
ғазали дикқатга сазовордир. Зеро унда Мунис ўзидан олдин ўтган
форс-тожик, озарбайжон ва ўзбек адабиётининг ўн иккита за-
бардаст намояндайларини тилга олиб, уларнинг ҳар биридан ўзига
хос тарзда баҳраманд бұлганини таъкидлайди. Бу ғазал Мунис-
нинг ўтмиш меросига бұлған мұносабатини аниқлашда мұхим
аҳамияттаға эга эканини әзтиборга олиб, уни тұлық ҳолда назардан
үтказыш мақсадға мувофиқдир:

Волийи мулки тариқат, гар Низомийдур манга,
Манзили маъниға Ҳизри роҳ Жомийдур манга.
Хотиримға Ҳусравийдин ҳар замон шүре етиб,
Банда давроннинг бори ширин каломидур манга.
Пири Аңсорий сўзидин чошни нутқум топиб,
Сўзда ҳосил шарбати юқый ил-изомидур манга.
Ҳофизи Шероз лутфидин тараққийлар топиб,

¹ Мунис. Сайланма. F. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент,
1980, 259-бет. (Бундан сўнг шу манбадан олинганд мисолларнинг бетлари қавсда
күрсетилді) — Б. В.)

Жилвагоҳ аҳли тасаввубнинг мақомидур манга.
Юзима Аттор ҳар лаҳза дўкони файз очиб,
Доим андик атрпарвар жон машомидур манга.
Файзи Фирдавсий гаҳе кўнглум очибдур ийддек,
Гоҳ Хоқоний футуҳининг паёмидур манга.
Гоҳ табъим Анворий нури била равшан бўлуб,
Гоҳ Саъдий жомининг файзи мудомидур манга.
Топибон ишқи Ироқийдин замирим нашъе,
Ҳосил, аҳли ишқнинг шўри тамомийдур манга.
Нусхай таъйид Бедилдин топиб файзи сухан,
Маъни ичра номаи иқболи томийдур манга.
Килса ҳосид дахли бежо сўз аро йўқтур ғамим,
Қим бу маънида Навоий руҳи ҳомийдур манга.
Тонг эмас, Мунис, агар бўлсан кироми қадрким,
Устоди зоҳиру ботин Киромийдур манга.

(11-6c)

Бу шеър анъанавий газал шаклида ёзилган бўлса-да, аммо узининг мазмуни билан тамоман янги бир асардир. Бу Мунис ижоди давомида илҳом олган шоирлар, мутафаккирларнинг зикри мўъжаз тазкирасидир. Бу мўъжаз шеърий тазкирачада Шарқнинг X—XVIII асрлар давомида яшаб ижод этган улкан сиймолари ниҳоят самимият билан тилга олинибгина қолинманган, балки унда Муниснинг улардан қайси соҳаларда илҳом олганига ҳам жуда нозик тарзда ишора қилинган: маъни соҳасида Абдураҳмон Жомий билан Мирзо Бедил, ширинсуханликда Хусрав Деҳлавий, фалсафийликда Анзорий ва Ҳофизи Шерозий ва бошқалар.

Шуни алоҳида уқтириш керакки, Мунис улуг ўзбек шоир Алишер Навоий ижодига, айниқса катта эҳтиром билан ёндашади. Бу фикр Муниснинг қуидаги рубоийсида давом эттирилади:

Суз ичра Навойки жаҳонгирдуур, Мунисга маоний йўлида пирдуур. Йўқ ғайрият андин ўзгаким айтурлар: — Бу Шермуҳаммад, ул Алишердуур.

(324-6et)

Бу эътироф ва таъзимда энг муҳим томон шундаки, Мунисулуг Алишер Навоийни "маони йўлида пир" деб билади. Бу эътироф ўз навбатида, Алишер Навоий ижодига баҳо беришнинг биркўринишидир. Агар биз сарой-феодал шоирлари Алишер Навоий ижодига нисбатан эътиборсизлик қилиб ёки ўзларини ундан устуна кўйишга интилганларини (Масалан, Фазлий) эсласак, унда Мулод нинг нақадар катта жасорат билан ҳақиқатни ҳимоя қилгани Алишер Навоий ижодининг улуғ аҳамиятини эътироф этганини уни оммалаштиришга катта ҳисса қўшганини англаймиз. Бу эътироф жуда муҳимдир.

120

Хәқиқий шоирлар, халқын қаламкашлар ижодини ҳимоя
қылыш масаласи Муниснинг бошқа асарларида, жумладан "шуаро"
радиодарданды "жадид" ғазалида ҳам давом эттирилди. Бу шеърда Мунис
замонда ниҳоят оғир экани, уларнинг доимо қон ютгани, емакка
ион топа олмаганига алоҳида ургу беради ва бу ҳолнинг сабабини
аниқлашга ҳам уринади. Муниснинг тушунишича, ҳар қандай
хүнтарга душман бўлган замонга (Баски даврон эрур ҳунар
душман, Кўрадур фазлидин зиён шуаро) ҳәқиқий шоирлар ҳам
душман эдилар... (бор душмани замон шуаро). Ана шу қарама-
қаршилик (замон ва илфор шоирлар ўртасида) ҳәқиқатгўй шоир-
ларни таъкиб остига олар ва уларнинг аҳволини ҳароб қўйларди.
Шунинг туфайли,— деб тушунтиради Мунис,— илфор шоирлар
"назм этар гавҳари фифон", яъни уларнинг асарларида оҳу фифон,
замона адолатсизлигидан нолиш, фарёд чекиш асосий ўринни
згаллайди. Бу ҳол фақат биргина шоир оҳу ноласининг ифодаси
бўлмай, балки минг-минглаб жафокашлар оҳу фарёдининг ҳам
инъикоси эди:

Дардманду жафокаш элга қилур,
Назм ила дардини баён шуаро.

(12-бет)

Муниснинг илғор шоирлар ва замона ўртасидаги қарама-қаршиликни тушуниб, уни изоҳлашга интилгани ҳам унинг бадиий маромини, бадиий адабиётнинг ижтимоий вазифасига бўлган муносабатини белгилаб беради. Агар бу ўринда ўша даврдаги маддоҳ шоирларга Муниснинг муносабатини эсласак, унда масала янада ойдинлашади. Жумладан, Муниснинг мана бундай фикри диққатга сазовордир:

Лаънат ул шоирғаким, ҳирсу тамаъ таҳрикидин,
Күргузур ҳар сифлаву нокасга изҳори мадеҳ.

Демак, Мунис маддоҳ шоирлардан қанча нафратланса, ҳақи-
қатгүй шоирларни шүнчалык иззат-хурмат қиласы.

Шундай қилиб, Муниснинг шеърларида, гарчи қатра тарзида бўлса-да, муаллифнинг шеър ва шоирлик ҳақидаги муҳим фикру мулоҳазалари баён этилган. Улар Мунис изходий маромини, шеър ва шоир олдига қўйган талабларини, ўша давр адабий муҳитидаги қутбланишни аниглашда ва, умуман, мазкур даврдаги жараённинг назарий фикрларини аниқлашда кўмаклашади. Муниснинг замондошлари бўлмиш кўпгина шоирларнинг бизгача етиб келган адабий меросида, жумладан Махмур асарларида ҳам шеър ва шоирлик ҳақида турли шаклда баён этилган мулоҳазалар учрайди. Жумладан, Махмурнинг эълон қилинган асарлари ичida "амаким", "амакам", "улғай", "исқотий" радифли ўзбек ва тоҷик

121

тилларида ёзилган ҳажвиялари бор¹. Улар малик ушишуваро Абдукарим Фазлий Наманғонийга бағишлиланған. Диққаттаға сазовор жойи шундаки, агар Мунис үз асарларида шеъру шоирлик ҳақидаги мулоқазаларини умумлашма тарзида баён этгандың бўлса, Махмур ўзининг қарашларини маълум тарихий шахс — сарой шоири Фазлий ва унга бўлган муносабат орқали ифода этади. Бундай ҳол, яъни бадий асарда тарихийлик ва аниқликка асосланиш Махмурнинг ижодий услубига хос хусусият бўлиб, маълум бадий воқеага асосланиб, умумий хулоса чиқаришга олиб келади. Шундай бўлса-да, Мунис ва Махмурларнинг шеър ва шоирлик тўғрисидаги мулоқазаларида умумийлик шундан иборатки, Мунис ҳам, Махмур ҳам маддоҳ ва сарой шоири қисёғасини фош этади, улардан нафратланади. Ана шу жиҳатдан қараганда Махмурнинг Абдукарим Фазлий Наманғоний ҳақидаги шеърлари туркумини кузатиш маълум хулосаларга келиш учун асос бўла олади. Мазкур туркум шеърлар шундан гувоҳлик берадики. Махмур ижодида шеър ва шоир ҳақидаги ақидалар ҳажвия шаклида ифодаланиб, баёндаги сокинлик ўринини газаб ва нафрат эгаллайди. Тўгри, Махмурнинг тўла девони ҳали қўлга кирмагани туфайли унинг ижодидаги бошқа хусусиятлар, жумладан илгор замондош шоирлари ҳақидаги қарашлар ҳақида ҳозирча бирор нарса айтиш қийин. Аммо мавжуд маълумотлар асосида билvosita шундай хулосага келиш мумкин: Махмур ҳам замондоши Мунис каби бадий ижоднинг кенг меҳнаткашлар оммаси ҳаётни билан боғли бўлишини маъқуллаган, бадий асарларда ҳақиқатни тасвиirlашни ёқтирган ва шунинг учун ҳам үз асарларини "тиғи дудамга" айлантириб, қабоҳат ва фирибгарлик бағрини ёриб ташлаган.

Бадий ижоднинг турли масалалари, ўтмиш шоирларига муносабат билдиришни XVIII асрнинг шоири Нишотий ижодида ҳам учратиш мумкин. Уқтириш лозимки, Мунис ва Махмурлар шеър ва шоирлик ҳақидаги қарашларини асосан кичик шеърий асарларда ифода этгандың бўлсалар, Нишотий "Хусну Дил" достонининг айрим бобларида бу ҳақда сўз юритди. Нишотий үз асарида бадий сўз ва унинг йирик намояндалари ижоди хусусида турли мулоқазаларни билдириди. Бу мулоқазаларнинг кўпчилиги ўзигача мавжуд бўлган адабий-танқидий қарашларни давом эттиради. Бу ҳолни Нишотийнинг сўз ва ундини маъно ҳақидаги фикрларида ҳам, улуғ шоирлардан Низомий, Хусрав Дехлавий, Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоийлар тўғрисидаги мулоқазаларида ҳам учратиш мумкин.

¹ А. Қаюмов. ЎзФА нашриёти, Тошкент, 1956, 100—107-бетлар.

Нишотий ҳам бадиий ижодда янгилик тарафдори. У "тоза сўз"ни яратишнинг муҳлиси, такрорни эса маъқулламайди. Бу жиҳатдан Нишотий мулоҳазаларининг Алишер Навоий адабий-танқидий қарашлари билан ҳамоҳанглиги, улардан баҳраманд бўлганилиги яққол кўринади.

Шеър ва шоирлик ҳақиқидаги мулоҳазалар ўша даврда яшаб ижод этган барча илғор шоирлар томонидан турли шаклларда ифода этилган эди. Бундай ҳолни Ҳозиқ ижодида ҳам, Сайидо ва Бедил асарларида ҳам учратиш мумкин. Уларнинг ҳаммаси учун бадиий ижоднинг ҳақиқий, ғоявий-бадиий юксак бўлиши дозимлиги, ўтмишнинг забардаст шоирлари ижодини ҳурмат қилиш, улардан ўрганиш, маддоҳлик ва шаклпарастликни қора-лаш масалалари умумий ва муҳим муаммолар сифатида аҳами-ятли эди. Ана шу жиҳатдан улар ижодида илғор адабий-танқидий қарашлар анъанасининг изчил давом эттирилгани кўзга ташланиб туради.

XIX асрнинг II ярмида ҳам адабий-танқидий қарашлар баён этилди ва у янги-янги хусусиятларни касб этди¹.

Халқчил, маърифатпарвар адабий оқимнинг ҳаётга, атрофдаги ҳодиса-воқеаларга ёндашиши тӯғрилик, ҳаққонийлик нуқтаи на-заридан бўлиб, унинг адабий-танқидий қарашлари ҳам шунга асосланади. Муқимийнинг:

Гар қилич бошимга ҳам келса, дегайман ростин,
Сўзки ҳақ бўлса, саволимга жавобим ким десун?—

мисрларида шоирнинг ижодий мароми ҳақгўйлик экани кўрса-тиладики, бу фикрни ўша даврдаги илғор адабий оқимга тула нисбат бериш мумкин. Муқимий ўз замонасадаги ҳодиса-воқеа-ларни ҳассослик билан кузатиб, уларни ўз ижодида акс эттириди. У ростни куйлашдан, ҳақиқатни улуғлашдан қайтмади. Бунинг натижасида Навоий, Турдий, Гулханий ва Махмурлар ижодидаги танқидий йўналиш XIX асрнинг иккинчи ярмида Муқимий ижодида юқори чўққига кўтарилди. Шоирнинг ижоди кенг меҳнаткаш ҳалқ оммаси орзу-истакларининг инъикоси бўлгани учун Муқимий ҳалқ учун азиз эди.

Муқимий бадиий ижод тӯғрисида сўз юритар экан, бадиий асарнинг ҳалқ руҳини ифода этиши масаласини назарда тутади ва бадиий ижодга ҳалқ манфаати учун хизмат қила олиш ёки хизмат қила олмаслик нуқтаи назаридан баҳо беради.

¹ Ишнинг бу қисми XIX асрнинг II ярмидаги ҳаётни, ижтимоий-сиёсий фикрлар ва адабий-танқидий қарашларни ҳар томонлама кенг ёритишга даъво қилмайди — Б. В.

Бу даврда адабиётшунослик ва адабий-танқид мустақил ^{назар} рий асарлар шаклида кўринмаса-да, у бадиий ижоднинг таркибий қисми сифатида давом этар, ҳажвиёт билан ҳам боғли эди.

Ўтмиш адабиётшунослиги ва адабий танқидий бадиий ижоди шакл ва мазмун ҳамда мазмуннинг устуңлиги масаласига диккатни қаратиб, шуларга асосан ҳаётни тасвирлаш усули түғрисида сўз юритади. XX асрнинг иккинчи ярмидаги адабий-танқидий қарашлар ҳам шу ақидаларга асосланди. Бунинг мисоли сифатида Фурқатнинг "Шоир ва шеър муболагаси хусусида" номли маснавийсини кўрсатиш мумкин. Бу шеърни халқчил адабий оқимнинг дастуруламали сифатида тушунмоқ мумкин. Шоир ҳаётни, ҳаёт ҳақиқатини ҳаммадан гўзал деб билади. Шунинг учун ҳаётни тасвирлаш керак, дейди Фурқат. Демак, ҳаёт қандай бўлса, уни ўз ҳолича ҳеч қандай бўёксиз тасвирлаш керак. Бу фикрларнинг аҳамияти шундаки, унда бадиий тафаккурнинг энг асосий томонларига моддиюнларча қарашнинг куртаклари¹ мавжуддир. Фурқат шеъриятнинг ҳаёт билан чамбарчас боғли эканини, унинг мазмунни мавжуд ҳаёт эканини туғри кўрсата олган. Фурқат "йўқ сузин бор демак эл ичра мўътабар йўқ" дер экан, адабиётда ёлғонни эмас, балки ҳақиқатни тасвирлаш кераклигини олға суради. Фурқат шеъриятнинг киши ҳис-туйғулари орқали ҳаётни тасвирлаши ҳақида дуруст фикр юритади. Буларнинг ҳаммаси учун эса, муаллифнинг фикрича, ҳаётни билиш, уни ўрганиш зарур.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Тошкент ва Хивада босмахоналарнинг пайдо бўлиши китоб нашр этириш ишини яхшилади ва қатор рўзнома ҳамда мажаллаларнинг чиқишига имконият туғдиди. Бунинг натижасида "Туркестанские ведомости" (1870), кейинчалик ўзбек ва рус тилларида "Туркистон вилояти газетаси" кабилар чиқа бошлади. Булар чоризм манфаатини ҳимоя қилувчи нашриялар эди. Шунга қарамасдан ўзбек, тожик, қозоқ халқининг халқчил ва маърифатпарвар шоирлари ана шу нашриялар саҳифаларида ҳам ўз илғор ғояларини ифода этдилар. Маърифатпарвар Фурқат кўпгина шеърлари ва мақолаларини "Туркистон вилояти газетаси"да нашр этирди.

Фурқат ўзининг "Хўқондлик шоир Зокиржон Фурқатнинг аҳволоти ўзи ёзғони" деб аталувчи мақолалар туркумида ҳам ёзувчи энг аввал ҳаётни ўрганиши керак деган фикрини яна бир марта такрорлайди². Бундан кўринадики, маърифатпарвар ва халқчил шоирлар подшо ҳукуматининг манфаатларига хизмат

¹ И. Муминов. Из истории развития общественно-философской мысли в Узбекистане, Ташкент, 1957, 128-бет.

² А. Абдуғафуров. Зокиржон Фурқат. ЎзССР "Фан" нашриёти, Тошкент, 1977, 171 ва кейинги бетлар.

қилювчи матбуотдан ўзларининг илгор ғояларини ифодалаш учун фойдалана олганлар. Бу эса, шеър ва шоирлик ҳақидаги қарашибарниң янгича ифода этиш усули эди. Чунки шу вақтгача ўзбек, тожик ҳалқларининг адабиётшунослик ва адабий-бадиий қарашибарниң фақат қўлёзма китобларда кўриниб, матбуот саҳифасида кўринимас эди. Шуни қайд қилиш керакки, рўзнома ва мажаллалар саҳифаларида босиладиган адабий-танқидий мақолаларнинг ҳаммаси ҳам бир хил савия ва даражада эмасди. Матбуот саҳифаларида икки адабий оқим ўртасидаги кураш янада кучайди. Ўша вақтда нашр эттириладиган "Туркистон вилояти газетаси", "Садои Фарғона", "Ал-ислоҳ", "Оина" каби рўзнома ва мажаллалар саҳифаларида у ёки бу шоир ижодига, асарларига бағишланган турли савиядаги мақолалар, шеърлар бостирилар эди. Шоирларга, масалан, Оғаҳий, Муқимий, Ҳазиний, Мұҳаййирга бағишиланган мақолаларда уларнинг ҳаёти ва ижоди түғрисида айрим маълумотлар бериларди. Бундай мақолалар муаллифнинг дунёкараши савиясида ёзилар эди. Рўзнома саҳифаларида баъзан илгор шоирлар ҳам танқид қилинар эди. Масалан, ана шундай мақолалардан бири "Мұҳаййирга жавоб" деб аталади.

Мұхаммадқул Мирзо Мұхаммадрасул ўғли Мұҳаййир (1849—1918) Муқимий, Фурқат, Авазлар билан бир даврда яшаб, ижод этган шоирдир. Мұҳаййирнинг адабий мероси унинг ўз қўли билан кўчирилган девонда тўпланган.

"Мұҳаййирга жавоб" мақоласининг муаллифи шоирни нодонликда айблайди. Унинг ижодини камситиб, "Мұҳаййир афанди мулло эмас, муқаллид, пайрав" деб ёзади.

Бундай руҳ "Ал-ислоҳ" мажалласи саҳифаларида янада очиқроқ кўринди. Жумладан, 1916 йилда Завқий ҳақида ёзилган мақолалар. Завқий буларга қарши ўзининг "Иштибоҳ" мақоласи ва "Афандилар" радифли шеъри билан чиқиши қилиб, уларда Муқимий, Фурқат ва ўзига нисбатан айтилган туҳматларни фош этди, у мақолаларнинг "мазмун ва мағҳумларига... иштибоҳ воқеъ бўлди" деб ёзади. Завқийнинг бу чиқиши айримларни янада газаблантириди. Мулло Мақсадхўжа Эшон Муфтий мажалланинг 17-сонида "Хўқандли Убайдулло Завқий иштибоҳларига рафъий иштибоҳ" номли мақоласини бостириб, ҳалқчил йўналишдаги адабий оқимга қарши юришни кескинлаштириди. "Юз ва қулоқ ва қадни ва хотунларни булардан бошқа сифатларини... баён қилиб шеър айтмоқ аҳли диёнат ва аҳли динларга лойиқ ва муносиб эмасдур",— деб инсоний фазилатларни, муҳаббатни куйловчи Муқимий, Фурқат, Завқийнинг дунёвий шеъриятини камситди, "энди хулласи калом шуки, эй замонамиз шоирлари, сизларни... сехромез мухаммасларингиздин ва фисқангез ғазалларингиздин биз аҳли исломни қандай қилса маҳрум қилиб бўлур",— деб айтади. Худди шу вақтларда яшаб ижод этган

Нозимахоним бинти Саид Аҳмаднинг эса бундай фикрларга жавоб бўладиган қўйидагича ёзганлари диққатга сазовордир:

"Ўз адабиётининг тараққиёти борасинда жусту-жў қилиб, тоифа адиб ва шоирлар етиштирмоқ ғамини емаган мислат бир кун ҳиссиётлардан, ўй-фикрлардан маҳрум қолиб, натижада маънан инқироз сари юз тутар"¹.

Демак, Нозимахоним Завқийлар ижодини ёқлайдиган гурзу вакили сифатида халқчил адабиётнинг ривожу равнақи учун жок кўйдирувчилардан бири.

Озарбайжон халқининг севимли шоири Али Акбар Собир ҳам худди шу даврда халқчил адабиётнинг ҳаётни тасвирилаш услуби ҳақиқатгўйлик эканини ва у ҳаётни бўяб тасвир этмаяжагини "На ёзим", "Йўх, ёзмарам" каби асарларида очиқдан-очиқ кўрсатган эди. У "На ёзим" асарида, жумладан қўйидагича ёзди:

Шоирам чунки вазифам будир: ашъор ёзим.

Гўрдиким неку бади айлайн изҳор ёзим.

Гунни порлоқ, гундузи оғ тежани тор ёзим,
Бади бад, эгрини эгри, дузи ҳамвор ёзим.

Бунда биз Фурқат ва Завқийларнинг шеърларида ифода этилган ўхшаш фикрларни кўрамиз. Бундай ўхшашликнинг сабаби XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошларида иккича халқ ижтимоий-сиёсий ҳаётининг бир-бирига ўхшашлиги ва яқинлигидадир.

Демак, XVI—XIX асрлар давомида адабиётшунослик ва адабий-танқидий қарашлар турли шаклда ранг-баранг мазмунни ифода этиш йўли билан давом этди. Бу босқичда фаолият кўрсатган Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва яратилган тазкиралар ҳақида қўйида сўз юритилади.

МАВЗУНИ МУСТАҲКАМЛАШ УЧУН САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Адабиётшунослик ва адабий-танқидий қарашлар тараққиётининг учинч боқичи қандай хусусиятларга эга?
2. Бу давр адабиётшунослиги ва адабий-танқидий қарашларининг ифодаланиш жанрлари ҳақида сўзланг.

МУСТАҚИЛ ИШЛАШ УЧУН ТОПШИРИҚЛАР

1. Нишотий "Хусн ва Дил" достонидаги шеър ва шоирликка багишланган бобларни ўқиб, уларнинг аҳамиятини белгиланг.
2. Фурқатнинг "Шоир ва шеър муболагаси хусусида" асарини ўқиб ўзи муюҳазаларингизни байди этинг.

¹ M. Зокиров. Эрк ва маърифат куйчилари. F. Фулом номидаги Адабиёт санъат нашриёти, Тошкент, 1984, 174-бет.

3. Мунис, Махмур, Муқимийларнинг шеър ва шоирликка бағишланган шеър-
жинни мутолаа қилинг.

ЗАРУРИЙ АДАБИЁТЛАР

a) Манбалар:

1. Нашитий. Ҳусн ва Дил. Лирика. F. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1967.
2. Мунис. Сайланма. F. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1980.
3. А. Қаюмов. Махмур. ЎзФА нашриёти, Тошкент, 1956.
4. Фурқат. Танланган асарлар, 2 томлик, 2-том, Тошкент, 1959.
5. Ҳофиз Таниш. Абдуллонома. I жилд, ЎзССР "Фан" нашриёти, Тошкент, 1966.
6. Зайнiddин Восифий. Бадоев ул-вақоев. F. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1979.

b) Илмий асарлар:

1. Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик, III, IV, V томлар. ЎзССР "Фан" нашриёти, Тошкент, 1978—1980.
2. А. Абдугафуров. Зокиржон Фурқат. ЎзССР "Фан" нашриёти, Тошкент, 1977.
3. М. Зокиров. Эрк ва маърифат куйчилари. F. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1984.
4. Б. Қосимов. Излай-излай тонганим. F. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1983.

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУРНИНГ
АДАБИЙ-ТАНҚИДИЙ ҚАРАШЛАРИ

Ўзбек адабиёти тарихига улкан ҳисса қўшган Захириддин Муҳаммад Бобурнинг адабий-танқидий қарашлари "Бобурнома" ва "Аruz risolasi" номли асарларида кенг ифода этилган. Захиридин Бобурнинг XV асрнинг охири ва XVI асрнинг бошларидағи турли ҳодиса-воқеалар ичida яшаши, ижтимоий ҳаётда тутган ўрни Бобур — шоир ва адабиётшунос сифатидаги дунёқарашининг шаклланишига ҳам таъсир қилмай қолмади. Бобурнинг дунёқарашида борлиққа, ҳаёт ва унинг гўзалликларига, инсон ва унинг фазилатларига қизиқиши асосий ўринни эгаллайди. Унинг шеърияти, "Бобурнома"си, "Аruz risolasi" ва уларда ифода этилган адабий-танқидий қарашлари ҳам ана шундай дунёқараашга асосланади.

Бобурнинг шеъриятида шеър ва ундаги мазмун, адабий мунозара-шеър баҳсининг мавқеи ҳамда мумтоз адабий меросга доир қарашлари маълум даражада ифода этилган.

Бобур шеър ҳақида гапириб, унинг мазмунли бўлиши, бу мазмун афсонавий "оби ҳайвон" каби кишиларга таъсир қилиши кераклиги, шеър мазмуни ўқувчига бирор нарсани ўргата билиши лозимлигини уқтиради:

Эй ким, бари шеър аҳлига сен ҳон янглиғ,
Шеъринг бори шеърларга султон янглиғ.
Мазмуни анинг хати саводи ичра,
Зулмат орасида оби ҳайвон янглиғ.

Бундан равшанки, Бобур адабиётда мазмуннинг катта аҳамиятини яхши тушунган.

Муаллиф шоирнинг, адабиётшуноснинг қобилияти шеър баҳсида — адабиёт, шеърга бағишланган мунозара ва мушоираларда маълум бўлади, деб шундай ёзади:

Дўстларнинг суҳбатида на хуш ўлғай баҳси шеър,
То билингай ҳар кишининг табъи бирла ҳолати.

Адабий мунозаранинг аҳамиятини яхши анлаган Бобур шоир ёзувчиларни уни кенг қўллашга чақиради. Чунки адабий мунозаралар турли масалаларни ечиш, шеър ва унинг қонуниятларини тушунишга ёрдам беради. Шунинг учун кишининг дўсти ё шоир бўлсин ёки шеър дўсти бўлсин. Зеро у кишининг ўсишига кўмаклашади, дейди Бобур:

Ёр улдирки, шеърга майли бўлса,
Нетгай киши шеър гайр хайли бўлса.

Бобур шеъриятида ўзбек адабий танқидида маълум бўлган фахрия ҳам ишлатилган. Булардан қўринадики, Бобур Алишер Навоий анъаналари, унинг фикр ва қарашларини олға сурган.

Бобурнинг бадиий ижод масалаларига доир қарашлари, шоир ва санъаткорларнинг ижодига бўлган муносабати "Бобурнома"да янада кенгроқ ифода этилган бўлса, шеършуносликка доир мулоҳазалари "Аруз рисоласи"да батафсил баён қилинган.

"Бобурнома" ўзбек насрининг йирик намунасигина бўлиб қолмай, балки у тарих, жукрофия, ўсимликшунослик соҳасида ҳам қимматли манбадир. Бу ўринда "Бобурнома"нинг барча хусусиятлари тўғрисида эмас, балки унда ифода этилган адабий-танқидий қарашлар ҳақида баъзи мулоҳазалар баён этилади.

Бобур ва шоирлар. "Бобурнома"да Навоий томонидан "Мажолис ун-нафоис"га киристилган шоирларнинг жуда оз қисми тўғрисида (Абдураҳмон Жомий, Муҳаммад Солиҳ, Шайхим Сұҳайлий, Сайфий Бухорий, Камолиддин Биноий, Юсуф Бадеий, Бадриддин Ҳилолий, Ҳотифий ва шу кабилар) фикр юритилган. Бобур шоирларнинг баъзилари ҳақида гапирап экан, уларнинг "Мажолис ун-нафоис" яратилишидан сўнгти даврдаги ҳаёти ва ижодига доир тиги маълумотлар беради. Бу жиҳатдан "Бобурнома"нинг шоирлар ва санъат аҳлига бағишланган қисмлари "Мажолис ун-нафоис"нинг ўзига хос тарздаги давоми каби туюлади.

Қайд қилиш керакки, XVI асрнинг биринчи чоратида Мовароуннаҳр ва Хурсондаги сиёсий аҳвол ҳамда Бобурнинг шоҳлик учун олиб борган кураши "Бобурнома"да ифода этилган адабий-танқидий қарашларда ҳам из қолдирган.

Бобур шоирлар ҳақида гапиришда, уларнинг ижодига баҳо берисида баъзан бир ёқламаликка йўл қўяди. Бу жиҳатдан Муҳаммад Солиҳ ижоди ҳақида билдирилган фикрлар бунга мисол ўла олади.

Бобурнинг Муҳаммад Солиҳ ғазалларига бўлган муносабати умуман ижобийдир. Муҳаммад Солиҳ эса мирзолар-темурийзодаардан нафрлатланиб, Султонлар — шайбонийлар томонига ўтган, уларни мақтаб, "Шайбонийнома"ни ҳам яратган эди. Достонда Шайбоний темурийлардан устун қўйилади. Бобур эса, бу асарнинг байтини маъқуллаб, қолган қисмларини қоралайди. "Муҳаммад

Солиҳнинг,— деб ёзади Бобур,— чошлилик газаллари бор, агарчи ҳамворлиги чошлисича йўқтур, туркий шеъри ҳам бор, айтмайдур. Сунгра Шайбонийхон қошиға келиб эди, филижумда ривоят қилиб эди. Шайбонийхоннинг отига бир туркий маснавий битибдур, рамали мусаддаси маҳбун вазнидаким, "Сабҳа"¹ вазни Солиҳнинг шеъридан безътиқод бўлур. Бир яхши байти будур:

Бўлди Танбалга ватан Фарғона,
Қилди Фарғонани танбалхона...

Ул маснавийда мунча байт маълум эмаским бўлгай, шарир золимтабъ ва бераҳм киши эди"².

Муҳаммад Солиҳ байтининг Бобурга маъқул тушишининг асосий сабаби шундаки, Бобур Самарқандга иккинчи марта юриш қилганида Аҳмад Танбал Андижон ҳокимиятини бутунлай ўз қўлига олиб, Бобурга қарши курашди. Фарғонадан маҳрум бўлган Бобур Муҳаммад Солиҳнинг Аҳмад Танбални танқид қилганини шунинг учун маъқуллайди. Демак, Бобур ўзига душман бўлган кишиларнинг бошқа йўналишдаги киши томонидан танқид қилинишини ҳам қўллаб-қувватлаган.

"Бобурнома"да муаллиф юқори табақа вакилларидан бўлгаг Али Дарвешбек, Ҳасан Яъқубек, Султон Маҳмуд, Шоҳғариф Фарибий, Туфайлий каби шеър дўстларини ҳам қайд қилиб ўтади. Лекин Бобур темурийзодалар, Шайбоний авлодлари, ва амалдорларининг адабий фаолиятларини ҳамма вақт ҳам мақтайвермайди. Муаллиф бундай шоиртабълар ижоди ҳақида гапириб, уларнинг айримлари, жумладан, амакиси Султон Маҳмуд ҳақида "шеъри бисёр суст ва бемаза эди. Андоқ шеър айтқондин айтмоғон яхшироқдур" деб ҳам ёзади.

Бобур Султон Ҳусайн Мирзонинг фазилатлари ва ҳукмронлик даврини қанчалик мақтамасин, унинг адабий фаолияти ҳақида "бъази байтлари ёмон эмасдур, vale Мирzonинг девони тамом бир вазидадир" деб ёзади. Бугина эмас, Бобур Камолиддин Ҳусайн Козургоҳийнинг "Мажолис уш-ушшоқ" асарига Ҳусайн Бойқаро томонидан ёзилган дебочани ҳам маъқулламайди. Юқорида келтирилганлар Бобурнинг Ҳусайн Бойқаро иходига баҳо беришда анча дикқат қилганидан далолат беради. Шайбоний ҳақида эса "ҳар неча кунда бир бемаза байт айтур эди",— дейди Бобур.

Шундай қилиб, Бобурнинг адабий-танқидий қарашларида шоир ва ёзувчиларнинг асарларида кузатган камчиликларни кўрсатишга интилиш ҳолати тез-тез учраб туради. Бу эса Бобурни адабий

¹ А. Жомийнинг "Сабҳат-ул-аббор" асарига ишора.

² З. М. Бобур. Бобурнома. ЎзФА нашриёти, Тошкент, 1960, 243—244-бетлар

жараён, унинг намояндалари ижоди ва маълум асарлари ҳақида ўз мулоҳазаларини баён эта олган адабиётшунос ва танқидчи сифатида кўз олдимизга келтиради. Бу ўта муҳимдир.

Бобур шоирлар ижоди тўғрисида сўз юритганда асосан Навоий-нинг адабий-танқидий қараашлари анъаналарини давом эттириб, асарларнинг мазмунини биринчи ўринга қўйиб текширади. Фикри-мизнинг исботи учун "Бобурнома"нинг Бадриддин Ҳилолийга багишланган сатрларига мурожаат қиласлилек. Бобур бу ўринда адабиёт майдонига энди кириб келаётган Ҳилолий ҳақида эмас, балки шоир сифатида танилган Ҳилолий тўғрисида сўз юритади, унинг фазаларини "ҳамвор ва рангин" деб мақтайди. Бобурнинг тушунилича, шоирнинг етук булиб етишувида унинг аруз, қофия ва шеър илмига "хеле мустаҳазар" бўлганилиги ижобий тасъир қилган. Иккинчидан, шоирнинг "бисёр қавий ҳофизаси бор эмиш, ўттиз-қирқ минг байт ёдида бор эмиш". Шоирларнинг устоз санъаткорлар асарларидан маълум миқдор шеърни ёддан билиши зарурлиги ўрта аср адабиёт-шуносигининг ижодкор олдига қўйган қатор талабларидан бири-дир. Ана шунинг учун Бобур Ҳилолий ижоди ҳақида мулоҳаза юритаётганда унинг юқоридаги талабларга жавоб бера оловчи эканини кўрсатади. Бугина эмас, Бобур Ҳилолийнинг айrim достонлари ҳақида ҳам алоҳида тўхталади. Масалан, шоирнинг "Шоҳ ва Дарвеш" достонини "мазмун ва устухонбандлиги бисёр ковок ва харобдур", деб танқид қиласи. Бу танқид достоннинг мазмунига ҳам, устухонбандлиги (курилмаси)га ҳам тегишилди. Ҳақиқатан, Ҳилолийнинг бу достони унинг ижодидаги бўш асарлардандир. Шунинг учун унинг қурилмаси ҳам мазмунига мувофиқдир. Демак, Бобурнинг танқиди тўғри. Лекин масаланинг иккинчи томони шундаки, Бобур Ҳилолий асарини ғоявий йўналиши учун эмас, балки асарда шоҳ образи бузилган ҳолда тасвир этилганлиги учун танқид қиласи. "Шуарои мутақаддим ишқ ва ошиқлик учун маснавийларким айтубдурлар, ошиқликни эрга ва маъшукликни хотунга нисбат қилибдурлар. Ҳилолий дарвешни ошиқ қилибдур, шоҳни маъшук. Абётеким, шоҳнинг афъол ва ақволида дебтур, ҳосилким шоҳни... фоҳиша қилибдур". Бу танқиднинг тўғри жиҳати шундаки, ҳақиқий ишқ-муҳаббат икки жинс ўргасидаги энг самимий ва юксак фазилатлар натижасида пайдо бўладиган олижаноб ҳисстуйғу бўлиб, инсонлар ҳаётида катта аҳамиятга эгадир. Ана шу муҳаббат ўзбек, тоҷик ва озарбайжон адабиёти вакиллари ижодига ҳам, Ҳилолийнинг фазалларига ҳам хосдир. "Шоҳ ва гадо" достонида эса бу ҳол бошқача талқин қилинган. Демак, Бобур адабий танқидда бадиий ижодга аниқ ва муайян ёндашиш услубини давом эттирган; у ёки бу шоир ижодининг муваффақиятларинигина қайд қилиш билан қаноатланмасдан, унинг камчилликларини ҳам очиқ-ойдин кўрсатган, бадиий асарнинг мазмуни ва шунга боғли равища бадиийлигини диққат марказида тутган.

Юқорида Бобурнинг бадий асар мазмунига алоҳида зътибор бергани қайд қилинган эди. Асар мазмунига диққатни жалб этган Бобур шоирлар ижоди ҳақида ўз фикрини ёзаётганда энг аввал маълум асарнинг мавзуси, бадий шакли, вазнини белгилайди. Шундан сўнг шоир, ёзувчининг шахсий хусусиятлари, жамиятга тутган ўрни, атрофдаги кишилар билан муносабати каби масалаларни ёритади. Шуни ҳам эслатиш керакки, Бобурнинг адабий тақиқидаги бу меъёр тазкира ва тарихий асарларнинг таъсирисиниз майдонга келган эмас. Мирхонд яратган "Равзат ус-сафо"^{нинг} таъсири Бобурнинг ҳар бир подшоҳ давридаги шоирларни зикр қилишида қўринса, Давлатшоҳ, Жомий, хусусан Алишер Навоий тазкираларининг таъсири эса шоир ва унинг ижоди тўгрисида ўз мулоҳазаларини баён қилишибда яққол қўринади. Масалан, Бобур шоир Биноий ҳақида шундай ёзади: "...Ҳирийликдур, отаси устод Муҳаммад Сабз банино учун бундоқ тахаллус қилибдур. Фазалида ранг ва ҳол бордур, девон тартиб қилибдур, маснавийлари ҳам бор. Бир маснавийси бор мевалар бобида, мутакориб баҳрида, бемуҳассал нима дептур, бекоре қилибдур. Яна бир мухтасар маснавийси бор, хафиғ баҳрида; яна бир улуғроқ маснавийси бор, ул ҳам хафиғ баҳрида, бу маснавийни сўнгравлар тутатиб эди. Бурунлар мусиқийдин бехабар экандур, бу жиҳаттин Алишербек таън қилур экандур. Бир йил Мирзо (Ҳусайн Бойқаро) Марвға қишлий борғандা, Алишербек ҳам борур. Биноий Ҳирида қолур. Ўл қиши мусиқий машқ қилур, ёзгача онча бўлурким, ишлар боғлар. Ёз Мирзо Ҳири келганда, савт ва нақш ўткарур. Алишербек таажжуб қилиб, таҳсин қилур. Мусиқийда тавр ишлар боғлабтур, ул жумладин бир нақш бор, нўҳ рангга мавсум. Бу тўққиз рангнинг туганиши ва нақшнинг майлоси росттадур". Шу парчанинг ўзидан равшанки, Бобур Навоийнинг Биноий ҳақида ёзганларига асосланган, иккинчидан, Навоий услубида фикр юритган, учинчидан эса, Биноий тўгрисида "Мажолис ун-нафоис"да бўлмаган янги маълумотларни келтирган.

Шоир Биноий ҳақидағи фикрдан шу нарса маълум бўладики, Бобур бадий ижодни — адабиётни санъатнинг бошқа турлари билан маҳкам алоқадорлигини ўз устози Навоий каби тушуниб, бадий адабиёт билан шуғулланувчи кишиларнинг, хусусан шоирларнинг мусиқа, хаттотлик, рассомлик санъатларидан ҳам хабардор бўлишлари кераклигини кўрсатмоқчи бўлган, "Бобурнома"да шоирлар билан бир қаторда бир неча мусиқачи, хаттот, рассомлар, жумладан Удий, Нойи, Беҳзод, Султон Али ҳақида сўз юритилиши ва ана шу санъатлардан хабардор бўлган шоирларнинг эса мақталиши фикримизнинг далилидир.

Бобур Паҳлавон Муҳаммаднинг ҳам шоир, ҳам мусиқачи, ҳам хушсӯҳбат, ҳам паҳлавон бўлганлиги учун уни бошқа шоирларга намуна қилиб кўрсатади ва "беназир элдин бир

деб ҳисоблайди¹. Бу ҳолат Бобурнинг муваффақияти булиб, музаллифнинг ўзбек мумтоз адабиётидаги, жумладан, танқидчи-ларидаги яхши анъаналарни давом эттирганини кўрсатади.

Бобурнинг "ҳар кимдин яхши қоида қолғон бўлса, аниг бирла амал қилимоқ керак, агар ота ёмон иш қилғон бўлса, яхши иш била бадал қилимоқ керак,"— деб ёзиши ҳам унинг анъанага бўлган муносабатини аниқ ифода этади. Музаллиф ҳар бир ишда, жумладан бадий ижодга баҳо бериш ишида ҳам илгор услубларга амал қилишга уринган. Унинг Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий ва улар раҳбарлик қилган адабий ҳаёт вакилларига бўлган муносабати худди ана шу фикрни исботловчидар далилларидан.

Тожик шоири Абдураҳмон Жомийнинг номи Бобур томонидан курмат билан тилга олиниб, унинг яхши шахсий фазилатлари таърифдан ҳам ортиқлиги алоҳида қайд қилинади. Гарчи Бобур Жомийнинг ижодий фаолиятига алоҳида тўхтамаган бўлса ҳам, "Бобурнома"дан унинг Жомийга бўлган ижобий муносабати яқъол кўринаади.

БОБУР ВА АЛИШЕР НАВОИЙ

Бобур ўз эслаликларида Навоийнинг адабий ва ижтимоий фаолияти ҳақида анча кенг маълумот берган. У Навоий билан шахсан танишмаган бўлса-да, улар хат орқали бир-бирларини биланлар. Бу ҳақда Бобурнинг ўзи шундай ёзади: "Мен Самарқанд олғонда ўн тўққиз ёшда эдим... Бу иккincinnи навбат Самарқандни олғонда Алишербек тирик эди. Бир навбат менга китобати ҳам келиб эди. Мен ҳам бир китобат йибориб эдим, орқасида туркий байт айтиб, битиб йибориб эдим. жавоб келгунча тафриқа ва ғавғо бўлди".

Навоийнинг Бобурга ёзган хати мазмуни ва Бобурнинг жавоби ҳам биз учун ҳозирча қоронғу. Шунга қарамай ўша давр ижтимоий сиёсий шароити ва Навоийнинг бу даврдаги фаолиятини назарда тутиб бу ёзишманинг сиёсий аҳамиятга эга эканини тахмин қилиш мумкин. Бу тахминни Бобурнинг хат "орқасида туркий байт" битиб юборгани яна ҳақиқатга яқинлаштиради.

Заҳиридин Бобур 1506 йилнинг ноябрь ойида Ҳиротга келганди, асосан Алишер Навоийнинг уйида яшайди. Бу ҳақда "Бобурнома"да шундай ёзилган: "Боги Навда бир кеча бўлдум, ани муносиб кўрмай, Алишербекнинг уйларини тайин қилдилар. Ҳиридин чиққунча Алишербекнинг уйларида эдим". Бу вақтда Навоийнинг оламдан ўтганига беш йилдан кўпроқ бўлган бўлсада, аммо унинг уйи бутун жиҳозлари билан сақланарди. Шунинг

¹ Маълумки Алишер Навоийнинг "Холоти Паҳлавон Муҳаммад" асари ҳам ана шу киши ҳақидадир.

учун Бобур унда яшаган пайтида Алишер Навоийнинг кутубхонасидағи иодир китобларни кўрган ва уларни мутолаа қилгани эди, албаттада. Бу мутолаа кейинчалик ҳам давом этади.

Бобур Навоийнинг кичик замондоши сифатида улугъ ўзбек шоири ва мутафаккирининг бутун ижоди билан танишади, унинг ўрганинади. Бобурнинг газаллари, рубойи ва туюғларида бу ўрганининг ижобий натижаларини сеза олиш мумкин.

Бобур Навоийнинг шеъриятига жуда юксак баҳо беради, ҳатто у "Хазойин ул-маоний"дан аruz баҳрлари тартиби билан бир неча газалларни таңлаб олиб, уларни алоҳида китоб шаклига ҳам киритган эди. Алишер Навоий ижодига қизиқишнинг катта эканлиги "Бобурнома"нинг шоир ҳақида алоҳида тўхталган ўрнида янада аниқроқ кўринаади.

Бобур ўз эсдаликларида Навоий ва унинг номи билан боғли бўлган воқеалар ҳақида кўп ўринда фикр юритса-да, китобнинг Ҳусайн Бойқаро тўғрисидаги маълумотлари ёнида Навоий ҳақида муфассалроқ тўхталади. Унда Навоийнинг ижодий фаолияти юқори баҳоланади: "Алишербек назири йўқ киши эди. Туркий тил била то шеър айтубтурлар, ҳеч ким онча кўп ва хўб айтқон эмас". Бобур Навоийнинг "Хамса" ва "Хазойин ул-маоний"ларининг ўзбек адабиёти тараққиётидаги тутган катта ўрнини тўғри белгилайди. Шунинг билан бирга Бобур устозининг "Девони Фоний", "Мезон ул-авzon" каби асарларига доир кузатишлари натижаларини ҳам уқтириб ўтади. Шунинг билан бирга Алишер Навоийнинг илм ва санъат аҳлига кўрсатган ғамхўрликлари ниҳоят самимият билан тилга олинган ва бу ҳақда шундай ёзилган: "Аҳли фазл ва аҳли ҳунарға Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлгай".

Бобур адабиётшунос сифатида у ёки бу шоир ижодига баҳо берар экан, унинг шахсияти, хизматлари ва асарлари ҳақида ўзининг мустақил фикрларини баён этишга интилган. Бу ҳол эса адабий танқидчи учун энг керакли хусусиятлардан биридир.

БОБУР ВА БАДИЙ ИЖОДНИНГ БАЪЗИ БИР МАСАЛАЛАРИ

Бобурнинг адабий танқидчилигида бошқа тазкирачиларнинг услуби билан яқин келадиган умумий хусусиятлар бор. Бу ҳолатни бадиий ижод ва адабий асарга берилган танқидий қарашларда яққол сеза олиш мумкин. Бобур ҳам у ёки бу ёзувчи ижодига кўпинча умумий баҳо бериш билан чекланса, баъзан маълум байт ва асарлар тўғрисида ҳам мулоҳаза юритади. Бундай ҳолни Бобурнинг мусиқашунос ва шоир Хожа Абдулло Марворий — Баённий ҳақидаги зикрида ҳам кўриш мумкин. Унда муаллиф шоир ижодининг аҳамиятини умуман белгилайди ва, иккинчидан, Баённийнинг шеъриятидағи лаёқати бошқа соҳалардагига нисбатан

сүст эканини уқтиради. Агар муаллиф Юсуф Бадеий ва Аҳлий
жоди ҳақида "ёмон айтмас эди", "шөърлари ёмон эмас" деган
умумий баҳолар билан чегараланса, Шайхим Суҳайлийнинг бир
байтидаги муболагали мазмун ҳақида алоҳида сўз юритади:
"Шайхим Суҳайлий бир тавр шеър айтур эди. Кўрққудек алфоз
ва маоний дарж қилур эрди. Анинг абстидин бири будур:

Шаби ғам гирдбоди оҳам аз чо бурд гардунро,
Фурӯ ҳўрд аждаҳои сели ашкам руби маскунро.

(Мазмуни: ғамили кечаларда оҳимнинг қуюни осмонни ўрнидан
кўзғатди. Кўз ёшим селининг аждаҳоси ернинг қуруқлик қисмини
етди, яъни кўз ёшим ер юзини босди.) Машҳурдурким, бир
қатла бу байтни Мавлоно Абдураҳмон Жомий хизматида ўқубтур.
Мавлоно айтибтурлар: "Мирзо, шеър айтасиз ё одам қўрқитасиз?"

Бобурнинг адабий-танқидий қарашларидаги аҳамиятли томон
шундаки, у бадиий асар тўғрилик, ростлик асосида ёзилиши керак
деган фикрни олға суради. Бобур "чун бу тарихда андоқ илтизом
қилиниб дурким, ҳар сўзининг ростини битилгай ва ҳар ишнинг баёни
воқеини таҳрир этилгай", — деб ёзган эди. Бу билан у бадиий иход
аҳли олдига, хусусан шоирлар олдига катта ва шарафли вазифа-
ларни қўймоқда: бадиий асар ҳаётий воқеалар асосида яратилиши
ва "рост битилиши" керак. Бобурнинг юқоридаги қарашларида XVI
аср ўзбек адабиётининг ҳаётийлик ва ҳақиқатга томон интилганини
кўриш мумкин. Ҳақиқатан ҳам агар адабиёт ва ҳаётий воқеалар
ўртасида табиий ва жонли боғланиш бўлмаса, бадиий асарда
ҳодиса-воқеалар "санъаткорона", айни вақтда бемаъни, бузилган
тарзда тасвирланиши мумкин. Бас шундай экан, бадиий адабиёт
ҳаёт билан боғланиб, уни тўғри тасвирлаганидагина қийматга зга
булади. Бобурнинг "баёни воқеини... рост битилгай", — деб ёзганида
ана шу масалага ишора қилгани аниқ. Шунинг учун Бобур ёлғон
ва ахлоқий бузукликни тарғиб этувчи ҳар қандай асарга қарши
эди. У, айниқса, мутояба ва ҳазил баҳонасида ахлоқий бузукликни
ифода этишга қаршигина эмас, балки бундай ҳазил ва мутояба-
ларнинг яратилиши ярамас иш эканини қайд қиласди: "Мундин
бурун яхши ва ёмон, жиб ва ҳазл ҳар не хотирга етса эди, мутояба
тариқи бирлан гоҳе манзум бўлур эди. Ҳар нечук қабиҳ ва зишт
назм ҳам бўлса, марқум бўлур эди. бу фурсатдаким, "Мубайин"ни
назм қиласди эдим, хотири фотирга хутур етди ва ҳазин кўнгилга
мундоқ етдиким, ҳайф бўлғай ул тилдинким, мундоқ алфозни дарж
қилғай, яна фикрини қабиҳ сўзларга харж қилғай ва дариф бўлғай
ул кўнгулдинким, мундоқ маоний зуҳур этгай". Бунда Бобур
ўз-ўзини танқид қилиб, илгарилари ҳажвий ва ҳазиломиз асарлар
деб "қабиҳ ва зишт назм" ёзганини қоралайди ҳамда ҳазилу
мутоябанинг ғоявий-бадиий жиҳатдан кучли, соғлом бўлишини
тарғиб қиласди.

Бобурнинг бундай фикрлари муҳим аҳамиятга эга бўлиб, унинг иккинчи бир мулоҳазаси билан ҳам боғланади. У ёзади: "муҳаррардууруким, ҳар ким кўп айтур, паришон ҳам айтур". Бу фикр фақат сўзлашгагина тегишли бўлмасдан, балки ёзувчига ҳам бевосита дахлдордир. Чунки Бобур шоирларни пухта, асосли ва мантиқан бир бутунликни ташкил этувчи асарлар ёзишга чақирали. Шундан келиб чиққан ҳолда у Мавлоно Бадахшонийнинг шеърларини танқид қилиб, уларнинг Ҳилолий, Биноий шоирлар шеърларидан паст туражагини кўрсатади.

Бобур бадиий асарнинг тилига, унинг "равшан ва пок" бўлишига алоҳида эътибор берган. Ўзбек шеърияти ва адабиёт шунослигида бу масаланинг узоқ асрлар давомида замонасиининг долзарб муаммоси сифатида кўтарилиши ўзбек адабиётини ривожлантириш учун курашнинг изчиллик билан давом эттирилиши натижаси эди. Шунинг учун Бобурдаги бу ҳол фавқулодда ҳодиса бўлмасдан, балки қонуний зарурият ҳисобланади.

Хулоса қилиб айтганда, "Бобурнома" ўзбек мумтоз адабиётида ўзининг кўпгина хусусиятлари билан Навоийдан сўнгти давр адабий ҳаёти ва адабий танқидчилигининг ҳолати ҳамда даражасини белгилашда муҳим аҳамиятга эга бўлган асардир.

"АРУЗ РИСОЛАСИ"

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўз асрининг қобилиятили шоири ва носири бўлиши билан бирга талантли адабиёт назариётчиси ва олимни ҳам эди. Бу даъвони унинг "Бобурнома"сидаги кўпгина фикрлар, жумладан, замонасидаги шоирлар ва олимлар ҳақида билдирган фикру мулоҳазалари, шубҳасиз, тасдиқлайди. Иккинчи томондан эса, "Бобурнома"дан маълум бўлишича, XV асрнинг охирларида адабиёт назарияси, жумладан аruzga бағишлиланган кўпгина рисолалар, хусусан, Алишер Навоийнинг "Мезон ул-авзон", Сайфий Бухорийнинг "Мезон ул-ашъор" ёки "Арузи Сайфий" номи билан машҳур бўлган рисолалари Бобурнинг дикъатини ўзига тортган эди. Бобурнинг бу икки асар тўғрисидаги мулоҳазалари унинг аruz қонун-қоидаларини муфассал биладиган олимлигидан далолат беради. Буни аruzга доир рисоласи яна бир карра исботлайди.

Бобурнинг аruzга доир рисоласи XVI асрнинг 20-йилларида ёзилган.

XVI асрнинг иккинчи ярмида яратилган айрим манбаларнинг ишорасига кўра, Бобурнинг аruzга доир рисоласи Мовароуннаҳр, айниқса Бухоро ва Самарқанд адабий муҳитига, бу муҳитнинг вакилларига маълум ва машҳур бўлган. Бу фикрни XVI асрда яшаб ижод этган таниқли шоир ва адабиётшунос Ҳасан Нисорийнинг 1565—1566 йилда ёзилган "Музаккири аҳбоб" тазкираси

кувватлайди. Ҳасан Нисорий ўзининг тазкирасида Заҳириддин Мұхаммад Бобур ва унинг ижодиётига юксак баҳо бериб (күри-надики, 1565—1566 йилдаёт Бобурнинг девони ва бошқа асарлари мовароуннаұрда кенг тарқалған экан), "рисолай арузи" тұғрисида ниҳоят самимият билан сүз юритади ва уни "дурру гавҳарға тұла денгиз" деб тавсифлайди. Бас шундай экан, ўз замонасииң таникли арушуноси бўлган Нисорий Заҳириддин Мұхаммад Бобурнинг ўзбек тилида ёзилған арузга доир рисоласини қараб чиққангина эмас, балки мутахассис сифатида мутолаа қилиб, унга ҳақли равишда юқори баҳо бера олган эди.

Афсуски, XVII—XIX асрлар давомида Бобурнинг бу рисоласи тақдиди, унинг мутолаа қилиниши ҳақида ҳеч қандай маълумотга эга эмасмиз. Бу даврларда мазкур китоб адабиёт мутахассислари ва мухлисларига номаълум бўлиб қолғанга ўхшайди. Фақат XX асрнинг бошларига келиб, мазкур асарнинг бир қўлэзма нусхаси Париждаги миллий кутубхонада сақланаётганди ҳақида маълумотлар берила бошланди (Ф. Куприлизода), унинг ҳақида мақолалар нашр қилинди (Ризо Нур), кейинчалик, яъни 60-йилларда Ватанимиз шарқшунослари ҳам (В. И. Асланов, А. М. Шербек, М. Ҳамроев, И. В. Стебелева) Бобурнинг бу рисоласи тұғрисида хабар ва мақолалар эълон қилдилар, ҳатто у қисқартирилған тарзда адабиётшунос М. Ҳамроев томонидан уйғур тили қонун-қоидалари асосида 1969 йилда Олмаоттада нашр қилинди. Кейинчалик эса адабиётшунос Сайдбек Ҳасанов ва И. В. Стебелевалар асарни тұла нашр қилдирдилар. Шундай қилиб, Бобурнинг рисолай арузи тұрт асрдан сўнг ўзбек адабиётшунослигининг нодир намунаси сифатида ўз қадру қийматига эга бўлди.

Заҳириддин Мұхаммад Бобурнинг арузга бағищланған рисоласи ўзбек шеършунослиги тараққиётининг қонуний талаблари натижаси ҳамда Алишер Навоий "Мезон ул-авzon"ининг давоми сифатида майдонга келди. Агар Алишер Навоийнинг "Мезон ул-авzon"и ўзбек шеършунослигининг Навоийга қадар ва унинг давридаги, қисман Навоий ижодидаги хусусиятларини, хусусан аруз билан боғли тажрибаларни назарий жиҳатдан умумлаштирувчи асар бўлса, Бобурнинг рисоласи Алишер Навоий ижодий мероси ва қисман муаллифнинг — Бобурнинг тажрибалари асосида майдонга келган асардир. Ана шу ҳолнинг ўзи Бобур рисоласининг қийматини янада оширади ва унинг XVI асрнинг 20 йилларигача бўлган ўзбек шеъриятини аруз нуқтаи назаридан изоҳлайдиган асар эканидан далолат беради.

Маълумки, ўзбек шеъриятшунослигининг тарихи узоқ ўтмишга бориб тақалади. Бу соҳадаги айрим маълумотлар Маҳмуд Қошғарийнинг "Девони луготит турк"ида қайд қилинган. Бу қийматбаҳо асарда XI ва ундан олдинги асрларда туркий тишли халқлар

орасида кенг тарқалган сов, этук, йир, қошуғ каби адабий жанрлар, Чу-чу исмли шоир ҳақида маълумот берилади. Аммо, Маҳмуд Қошғарийдан сўнг Алишер Навоийгача бўлган давр оралиғида яратилиб, бундай маълумотларни берувчи манбаҳар бизгача етиб келмаган ва ёки ҳозирча топилмаган. Бундай фикрни туркий халқлар шеъриятининг вазни тўғрисида битилган асарлар ҳақида ҳам билдириш мумкин.

Ўзбек шеършунослиги тарихида ниҳоят муҳим аҳамиятга эга бўлган асар Алишер Навоийнинг "Мезон ул-авзон"идир. "Мезон ул-авзон" ўзбек адабиёти, хусусан шеърияти тараққий этган XV асрда, аниқроғи унинг 90-йилларида майдонга келди. "Мезон ул-авзон" ўзбек ёзма ва оғзаки шеъриятининг муваффақиятлари ҳамда хусусиятларини умумлаштирувчи асар сифатида яратилиб, унда ўзбек шеършунослигининг муҳим масалалари устида мулоҳаза юритилди, XV асрдаги ўзбек шеърияти вазнининг хилмалилиги исбот этилди, ёзма ва оғзаки шеърий асарларнинг ўзаро муносабати текширилди. Шундай қилиб, "Мезон ул-авзон" назарий асар бўлиши билан бирга, адабиётшунослик дикқатини турли илмий масалаларга қаратган рисола ҳамдир.

Ана шу масалаларни ўз замонаси талаблари даражасида ҳал қилишни давом эттиришга бағищланган асар Бобурнинг рисолаи арузиdir.

Мазкур асар фақат аруз вазни билан боғли масалаларни қамраб олади дейиш унинг доирасини торайтириб қўйиши мумкин. Аслида Бобурнинг бу рисоласида анъанавий аруз ва учинг қонун-қоидалари баён қилинибгина қолмай, унда ўзбек шеършунослиги ҳамда эски ўзбек тили фонетикасининг арузга муносабати; туркий-ўзбек халқ оғзаки ижоди ва ёзма шеършунослигидаги ўзаро таъсир, уларнинг ўзига хос хусусиятлари, муаллифнинг ўзбек, озарбайжон ва форс-тожик адабиётларининг забардаст намояндалари ижоди, асарлари ҳақидаги мулоҳазалари ҳам мӯжаз тарзда ифода этилган. Асарда адабиётшуносликнинг муҳим масалалари. ўзбек адабиётининг қардош адабиётлар билан алоқаси кўламида ёритилган.

Захириддин Муҳаммад Бобурнинг таъкидлашича, рисолада арузнинг 21 баҳри ва ундаги 537 вазни тавсиф қилинган. Шуниси диққатга сазоворки, арузга бағищланган бошқа рисолаларда, жумладан, Алишер Навоийнинг "Мезон ул-авzon", Сайфий Бухорийнинг "Мезон ул-ашъюр"ларида арузнинг 19 баҳри ҳақида маълумот берилади. Бобур эса ўзининг рисоласида тавил баҳри доирасида ҳосил бўлувчи ариз ва амиқ баҳрларини ҳам қўшиб, баҳрлар сонини 21 тага етказади. Рисолаи арузда ариз ва амиқ баҳрлари тавил, мадид ва басит баҳрлари қаторида муталифа доирасига киритилган.

Диққатга сазовор жойи шундаки, Бобур бу баҳрларнинг ўзбек ва тоҷик адиблари томонидан қашф этилганини алоҳида уқтириб, жумладан ариз ҳақида шундай ёзади: "бу вазнда тозий (яне араб тилида — Б. В.) шеър топмайдурлар. Бу баҳрни Ажам шуароси пайдо қилиб, мақлуби тавил дебтурлар, ариз ҳам дарлар". Асарда аризнинг тўртта, амиқнинг иккита вазнига мисол қилиб, жами тўққиз байт келтирилганки, шундан олти байти ўзбек тилида бўлса, уч байти форс-тоҷик тилидадир. Ҳар бир баҳр учун келтирилган мисоллардан қўйидағиларни кўрсатиш мумкин:

Ариз баҳри:

Лабинг-маржон, тишинг-дур, хатинг-райҳон, қадинг-гул,
Сочинг-анбар, юзунг-ҳур, менгинг-мултон, сўзунг-мул.
Мафоилун, фаулун, мафоилун, фаулун.

Амиқ баҳри:

Кел барн, эй париким, ҳажрдин хастадурман,
Лаълингта ташнадурман, зулфингта бастадурман.
Фошлун, фошлотун, фошлун, фошлотун.

Бу икки баҳр ҳар байти тўла саккиз руқнили бўлганлиги учун мусамманоти солимул аркон деб аталган. Шуни ҳам таъкидлаш керакки, бу икки баҳр унча машҳур бўлмаган ва адабий тажрибада кенг кўламда тарқалмаган экан. Шундай бўлишидан қатъи назар, Бобурнинг аруздаги баҳрларнинг ўзаро алоқаси асосида янги-янги баҳрларни ҳосил қилиш мумкин эканлиги ҳақидаги фикри аruz имкониятларидан ижодий фойдаланиш зарурлигини тасдиқлайди. Бундай ҳолат, ўз набатида, ҳар қайси адабиёт, жумладан, ўзбек адабиёти ўз ички имконият ва қонунлари асосида аruz баҳрларини кўпайтириши мумкинлигини яна бир кара уқтиради.

Агар биз XV аср адабий тажрибасига мурожаат этсак, унда Бобур таъкидлаган фикрнинг тўғрилигига кўпроқ ишонч ҳосил қила оламиз. Шуниси диққатга сазоворки, улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий бу ҳодиса ва қонуниятни пайқаганини ўзининг "Мезон ул-авzon"ида баён этиб, шундай ёзган эди:

"Чун доираға кирган буҳурдин фориғ бўлуди, яна бир неча вазники, баъзини ажам шуарои мутааххирлари айтубдурлар ва баъзи бу замонда назм топибдур ва ҳеч арузга дохил бўлмайдур, агарчи филҳақиқат аruz буҳуриға дохилдурлар, ишорате алар сори қилмоқ холи аз муносабате эрмас эрди. Ул жумладин, рамали маҳбундурки, ҳар мисраи саккиз руқндорки, байти ўн олти бўлгай, Ҳожа исмат Бухорийда пурбаҳо дебтурлар, бу услугуб биладур:

Қомату зулғу күзу қошу узору хат ила холу лабингдүркін,
 аларча эмас, эй шұхі ситамгар,
Файлутун, файлотун, файлотун, файлотун, файлотун,
 Сарв ила сунбулу наргис, янги ойу қүешу сабзаи жаннат
файлутун, файлотун, файлотун, файлотун,
файлутун, файлотун, файлотун, файлотун,
файлутун, файлотун, файлотун, файлотун²

Бас шундай экан, Заҳириддин Мұхаммад Бобур ўз рисоласының
 ёзаётганды аруз ҳақидаги мавжуд фикр ва мұлоқазалар билан
 қаноатланиб қолмай, уни янада ривожлантирган, унга үзининг
 кузатишлари натижаларини құшиб борган. Бундай ҳолни асарда
 21 баҳрдан ҳосил бўлган 537 вазннинг келтирилганида ҳам кўриш
 мумкин.

Демак, Бобур XV асрдаги адабий ҳаётда мавжуд бўлган
 анъанавий (мустаъмал) ва янги (мухтареъ) вазнларни алоҳида
 уқтириши билан бирга, ўзи ҳам бир неча вазнларни илова
 қиласиди, уларни Бобур ихтироси десак хато бўлмас.

Бобур рисолада аруз баҳрлари ва вазнларини тавсиф қилишда
 ўзидан олдин яратилган рисолалардаги услубларни бирлаشتариди.
 Жумладан, XV асрнинг иккинчи ярмида майдонга келган "Мезон
 ул-авzon" ва "Арузи Сайфий" асарларидан бирида ("Мезон ул-
 авзон"да) ихчам баёнилил кўзга ташланса, иккинчисида ("Арузи
 Сайфий"да), муфассал шарҳлаш услуги бўртиб кўринади. Маса-
 лан, Сайфий Бухорий үзининг рисоласида арузда ишлатиладиган
 ҳар бир атамани лугавий ва истилоҳий жиҳатдан шарҳлайди
 (шеър, шоир, рамал...) Бобур эса үзининг "Бобурнома"сида "Арузи
 Сайфий"нинг бундай муфассаллигини унча маъқулламайди. Чун-
 ки, унинг тушунчасига кўра, арузга бағишлиланган рисолаларни
 мутолаа қилувчи шахс булардан аллақачон хабардор бўлган
 бўлиши шарт. Шунинг учун Бобур үзининг рисоласида Навоий
 ва Сайфий услугубини ижодий бирлаштиришга интилади. Натижада
 Бобур аруз қонун-қоидаларини анча асосли ва ишонарли баён
 қилишга эришади. Мисол учун шундай бир ҳолни эслатиб ўтиш
 мумкин. Алишер Навоий үзининг "Мезон ул-авzon"ида аруз
 баҳрлари ҳақида сўз бошлаганда баҳрнинг номини, унинг мусам-

¹ Кураи эмас. Бу ўринда гап хол ва унинг сифати ҳақида кетар экан, шоир "гиреҳи нофа" демоқчи, янын афсонавий Хутан охуси нофидан гүё мушк ҳосил бўлармиш. Бунда мушкдан мақсад ҳам қора ранг ҳамда хушбўй ҳид бўлса (хол — қора), иккинчидан, "гиреҳ"дан мақсад нозик нуқта — хол. Демак, шоир "гиреҳи нофа" ибораси орқали нозик, гўзал, қора ҳолни ифода этмоқчи. Яна вазн ҳам шундай ўқишини тақозо этади — Б. В.

² Алишер Навоий. Асарлар, 14-том, Тошкент, 1967, 179-бет.

ман ё мусандаслигини таъкидлайди ва мисоллар келтира бошлайди. Бобур эса ўзининг рисоласида баҳрлар ҳақида сўз юритганда бир оз муфассалроқ маълумот бериш билан бирга, ҳар бир баҳрда яратилган газаллар ёки маснавийлардан мисоллар келтириб, уларни таҳлил қилишга, шу муносабат билан ўша баҳрда ёзилган газаллардаги санъатларга доир ўзининг илмий кузатишлари на-тижаларини байён этишга интилади. Бундай ҳол эса Бобур баёнининг ўзига хослигини кўрсатади.

Масалан, ҳазаж бағри ҳақидаги сўзни Бобур шундай бошлайди¹. "Ҳазаж баҳри юз беш вазн: Олтмиш бир — мустаъмал, қирқ тўрг — мухтареъ, ўн тўққиз вазн — мустаъмали матбуъ. Аввалги вазн (Бобур ҳазажи мусаммани солимни назарда тутмоқда — Б. В.):

Такаллуф ҳар неча суратта бўлса, андин ортуқсен,
Сени жон дерлар, аммо бетакаллуф жондн ортуқсен...

Бу вазнда мусажжаъ ғазал ҳам айтибдурлар. Мир Алишер Навоий бир неча ғазал айтибдур. Ул жумладин бу бир лўли йигитнинг таърифида бу ғазал тавре воқеъ бўлубтур:

Не лўливашдур ул қотилки, қон тўкмаккадур яксар,
Қиё боқмоқлари — поки, итик мижгонлари — наштар.
Юзидинким хижилдур гул, парешон ҳар тараф кокул,
Сочиб гулбарг уза сунбул, тўкиб кофур ўза анбар...

Мусажжаъ ғазалларнинг матлаида сажъ камроқ риоят қилибдурлар, агар риоят қилинса, яхшироқ бўлғусидур, нечукким;

Қаро зулфунг фироқида парешон рўзгорим бор,
Юзунгнинг иштиёқида не сабру не қарорим бор.
Лабинг бағримни қон қилди, кўзумдин қон равон қилди,
Нега ҳолим ёмон қилди, мен андин бир сўрорим бор"...²

Бобурнинг рисоласида бунга ўхшаш ҳолатларни кўп учратиш мумкин. Бу эса, ўз навбатида, Бобурнинг фақат арузшунослигини эмас, балки ўзбек ва қардош халқлар шеъриятини синчилаб ўрганганилиги, унинг хусусиятларини аниқлашга уринганлигини кўрсатади. Ёки иккинчи бир мисол. Алишер Навоий ўзининг "Мезон ул-авzon"ида мұтталифа доирасини ташкил этувчи ҳазаж, раЖаз, рамал баҳрлари ҳақида гапириб, шундай ёзади:

"Ҳазаж ва раЖаз ва рамол биноси тавил ва мадид ва баситнинг субоиётигадур. Ҳазажи мусаммани солимда саккиз қатла "мафоъ-

¹ Алишер Навоининг ҳазаж ҳақидаги мулоҳазаси қай тарзда бошлангани ва давом этани билан қиёслаш учун "Мезон ул-авzon"га мурожаат қилинг. Алишер Навоий Асарлар. Ўн беш томлик, 14-том, 153-бет.

² Захрийдин Муҳаммад Бобур. Муҳтасар, ЎзССР "Фан" нашриёти, Тошкент, 1971, 123, 127-бетлар. Бошқа мисоллар ҳам шу нашрдан олинди.

илун" дур ва ражаз ажзоси саккиз қатла "мустафъилун" дур¹ өзг.
рамал ажзоси саккиз қатла "фоилотун" дур. Ва бу баҳрни² Сир
доираға қуюбтурлар ва ул доирани "муъталифа" дебдурлар³.
Бобур эса ўзининг рисоласида худди шу масалани қўйидагича
изоҳлайди:

"Яна ҳазаж ва ражаз ва рамал доирасидурким, мұжталиба
дерлар.¹ Бу уч баҳрнинг биноси бирор субоий руҳ биладурким,
такрор топар. Бу субои руқнлар муаллафдур уч жузвдин: бир
ватади мажмӯй², икки сабаби хафиф. Агар ибтидо ватадтин бўлса,
бу вазн бўлур мағоъийлун тўрт қатлаким, ҳазаж баҳридур. Ва
агар аввалғи сабаб³тин бўлса, бу вазн бўлур мустафъилун тўрт
қатлаким, ражаз баҳридур ва агар ибтидо иккинчи сабаб⁴тин
бўлса, бу вазн бўлур фоъилотун тўрт қатлаким, рамал баҳридур.
Мисраеким, доирада битилиб, ҳар уч баҳр андин ўқулғай, будур.

Ҳазаж вазни — жафо кўб қилма, эй маҳваш, жафо сендинду
рур нохуш,

Ражаз вазни — кўб қилма, эй маҳваш, жафо сендиндурур
нохуш жафо.

Рамал вазни — қилма, эй маҳваш, жафо сендиндурур нохуш
жафо кўб⁵.

Бунда Бобур баёни ва шарҳидаги аниқлик ва батафсиллик
диққатни ўзига тортади, шунинг билан бирга, у арузни ўрганиш,
унинг турли хусусиятлари билан яқинроқ танишишга кўпроқ
имконият түғдиради. Бобурнинг рисоласида арузнинг турли ма-
салалари, Алишер Навоий "Мезон ул-авzon"ида бўлгани сингари,
эски ўзбек тили қонун-қоидалари асосида ёритилган. Иккинчи
хил қилиб айтганда, аruz фонетика билан боғлиқ равища
текширилади. Жумладан, баҳрларнинг тақтеи ҳақида фикр юри-
тилганда, ёзилиб талаффуз қилинмайдиган товуцдан, ёзилмай
талаффуз қилинадиган товуш тақтөй учун мўтабарлиги қайд
қилинади⁶. Ана шу асосда эски ўзбек тили қоидасига мувоғиқ

¹ Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик, 14-том, 143—144-бетлар.

² Ватади мажмӯй — "уч ҳарфдин мураккабдур, икки ҳарф мутаҳаррик, учинчи
сокин, нечунким чаман ва суман" (Бобур).

³ Аввалги сабаб, яни сабаби хафиф — "икки ҳарфдин мураккабдур, аввалки
мутаҳаррик, сўнгти сокин, нечунким "гул ва мул" (Бобур).

⁴ Иккинчи сабаб, яни сабаби сақил — "икки мутаҳаррика ҳардин мураккабдур"
(Бобур), мисоли: қўзи, юзи, хати...

⁵ З. М. Бобур. Мухтасар. ЎзССР "Фан" нашриёти, Тошкент, 1971, 25-бет.
Яна 13-б варақ (асл матн — факсимиile).

⁶ Шуни ҳам унутмаслик керакки, бунда араб имлосидаги ёзув назарда тутилган

араб ҳаракатларидаи (фатҳа, замма, касра) сұнг "алиф", "вов" ва "ей"ларнинг ёзилиши, бирикиш ҳодисасининг учраши ва бошқа масалалар ёритилади. Жумладан, Бобур шундай ёзади: "Бир қоидадур туркидаким, "дол" ҳарфи баъзи ерларда "тө"ға мубаддал бўлур, "айн", "коф" бир-бирлари билан мубаддал бўлурлар. Нечунким, ҳуруфи мозиким "дол" биландур, бу сураттаким фаулнинг охири "то" бўлса, ул "дол", "тө"ға мубаддал бўлур, нечунким "етти ва кетти... ва қайтти..."

Шундай қилиб, юқорида келтирилган ва бошқа жуда кўп мулоҳазалар Бобурнинг ўзбек шеършунослигини тил қонун-қоидалари билан боғлаб текширишга алоҳида эътибор берганини кўрсатади.

Бобурнинг рисоласида арузнинг қоида-қонуклари, тақтев, руҳи ва шунга ўхшаш масалаларнинг шарҳи билан бирга ёзма ва халқ оғзаки ижоди ўртасидаги алоқалар туфайли майдонга келган адабий жанрлар тўғрисида ҳам анча фикрлар баён қилинган. Шуни ҳам эслатиш лозимки, бу масала Алишер Навоийнинг "Мезон ул-авzon"ида биринчи марта ёритилган эди. Натижада Навоий ўзининг асарида ўзбек ёзма ва оғзаки адабиёти ҳамкорлиги туфайли ривожланган (туюғ) ёки янгидан яратилган (туркий) жанрлар, халқ оғзаки ижодидаги жанрларнинг ёзма адабиётга кириб бориши (чангий ёки ёр-ёр) масалаларига алоҳида тўхталиб, уларнинг ўзига хос хусусиятларини белгилади. Заҳириддин Муҳаммад Бобур эса ўзининг рисоласида Алишер Навоийнинг бу соҳадаги анъаналарини давом эттириб, туркий, ўланг (ёр-ёр), қўшиқ, тархонийлар ҳақида сўзлабгина қолмай, балки туюғ ҳақидаги фикрларни янада кенгайтирди. Бунинг натижасида туюғнинг хусусиятлари ҳақидаги тушунчалар янада чуқурлашди.

Алишер Навоий ва Заҳириддин Бобурнинг туркий, тархоний, ўлангчангий, қўшиқ ҳақида ёзганлари ҳар жиҳатдан диққатга сазовордир. Чунки уларнинг ҳаммаси XV ва XVI асрларда шакланғазал бўлиб ҳисобланади. Демак, туркий, тархоний, ўланг, қўшиқларнинг XV—XVI асрлардағазал шакли асосида яратилиши туркий тилли халқлар оғзаки ижодидаги адабий жанрлар хусусиятининг ғазал шаклига кириб бораётганини ва, шундай қилиб, анъанавий ғазалнинг ўзгаришларга дучор бўлганини очиқ-ойдин намойиш этади. Фикримизнинг исботи учун Алишер Навоий ва Заҳириддин Бобурнинг қўшиқ ҳақида ёзганларини кўриб ўтайлик. Алишер Навоий "Мезон ул-авzon"да ёзади:

"Яна қўшуқдурким, аргуштак усулида шоєйдур ва баъзи адвор кутубида ул усул зикр бўлубтур ва ул суруд аъробнинг тева сурар ҳудилари вазни била мадиди мусаммани солимда воқеъ бўлур, аниңг асли бу навъдурким, байт:

Ваҳки, ул ой ҳасрати дарду доги фурқати,
Ҳам эрур жонимга ўт, ҳам ҳаётим офати.
Фоилотун, фоилун, фоилотун, фоилун.

Аммо бу латиф замонда ва шариф давронда бу сурудни рамали мусаммани маҳзуф вазнига элитиб, мусиқий ва адвор илмида мулойимтабълик беназир йигитлар гариси нағамот ва алҳон била ажаб тасарруфлар қилиб, султони соҳибқирон мажлисида айтурларким, аниг мулойимлиг ва хушояндалиги васфқа сифмас ватасир ва рабояндалиги сифатқа рост келмас, балки ул ҳазратнинг ихтироидур ва бу ҳам ул ҳазратнинг Масиҳо анфоси натойижидин истишҳодға келтурмак муносиброқ эрди, андоққим, байт:

Сабзай хаттинг саводи лаъли ҳандон устина,
Хизр гӯё соя солмиш оби ҳайвон устина.
Фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилун.

Бобур эса ўзининг рисоласида рамал ҳақида фикр юритиб, "иккинчи вазн:

Кел-кел, эй оромижон, неча тортай интизор,
Қилди ҳажринг нотавон, қилди шавқинг бекарор.

Бу вазн атрок орасида қўшуққа мавсумдур",— деб ёзади.

Демак, келтирилган мисоллар ўзларининг шаклий хусусиятлари билан ғазалларлар. Шунинг билан бирга, уларда ишлатилган санъатсажъ нуқтаи назаридан ғазални мусажжаъ ҳам дейиш мумкин. Аммо агар Бобурнинг шарҳи назарда тутилса, унда бу умуман ғазали мусажжаъ эмас, балки уни туркий тилли ҳалқлар шеършунослиги асосида қўшиқ ғазали мусажжаъ деб номлаш керак бўлади. Худди шу тартибда тархоний ғазал, чангий ғазал деб юргизиш маъқул кўринади.

Бобур ўзининг рисоласида қайд қилинган ижобий ҳодисани таъкидлаб ўтиб, Алишер Навоийнинг бу соҳадаги фикрларини ривожлантиради. Буни унинг туюғ ҳақидаги мулоҳазаларида айниқса яққол кўриш мумкин¹.

Бобурнинг ёзганларидан маълумки, туюғ XVI асрда иккى хилда давом этган: биринчиси илк туюғ шакли (тажнисиз), иккинчиси эса ёзма адабиётга кўчган туюғ шакли (тажнисли).

Тажнисиз туюғ бирданига тўлиқ тажнисли туюғ даражасига кўтарилимаган кўринади. Бунинг учун аввал у туюғ — қитъа шаклига (бава) ўтиб, илк туюғнинг хусусиятларини ҳам, ёзма адабиёт таъсирини ҳам ўзида мужассам этган. Кейинчалик эса, яъни ўзбек адабиётининг ривожланган даврида (XV—XVI асрлар)

¹ Бу ҳақда қаралсан: Б. Валихўжаев. Алишер Навоий ва унинг издошлари талқинида туюғ. Адабий мерос. З-сон, Тошкент, 1973 йил.

у ана шу адабиёт яратган тилнинг бой имкониятларидан фойдаланиши натижасида тўлиқ (а-а-а-а) ёки уч мисраси (а-а-б-а) тажнисли шаклга эга бўлган. Иккинчи хил туоф эса ўзида илк туюғнинг хусусиятларини (тажниссизлик) сақлаб қолганки, уни Бобур келтирган мисоллар ҳам тасдиқлайди. Шуниси ҳам борки, тажнисли туоф асосий ўриннинг эгаллаб бориб, тажниссиз туоф иккинчи қаторга тушган. Натижада туоф дейилганда фақат тажнисга эга бўлгани тушуниладиган бўлиб қолган. Шунинг учун ҳам тажнисли¹ туоф ўзбек адабиётининг кўпгина намояндалари томонидан яратилган бўлса, тажниссиз туоф мисоллари кам учрайди. Шу нуқтаи назардан тажниссиз туоф хусусиятлари ҳақида батафсил мулоҳаза юритиш, унинг қитъя ёки рубоидан фарқи (вазидан ташқари) масаласини аниқлаш галдаги вазифаларданdir. Аммо мавжуд далиллар ғазал тўғрисида баён қилинган фикрни туоф ҳақида ҳам айтишни тақозо қиласди, яъни ёзма адабиётдаги анъанавий жанрлар туркий халқлар оғзаки ижодиинг баракали таъсирида ўз имкониятларини бойитганлар.

Бобурнинг рисолаи арузида назарий масалалар билан бир қаторда адабиёт тарихини ёритишга доир бир неча фикру мулоҳазалар ҳам мавжуд. Аввало шуни алоҳида таъқидлаш юзимки, Бобур фақат ўзбек адабиёти тарихининг чуқур билим-донигина эмас, балки у қардош халқлар адабиётининг ҳам донишманди сифатида кўзга ташланиб туради. Шу жиҳатдан юнинг рисоласида Алишер Навоий, Ҳайдар Хоразмий каби ўзбек шоирлари билан бир қаторда Фирдавсий, Саъдий, Низомий, Ҳусрав Деҳлавий, Шайх Авҳадий Мароғавий, Шайх Аттор (Фаридиддин), Шоҳий Сабзаворий, Салмон Соважий, Абдулло Ҳотий сингари форс-тоҷик ва озарбайжон адабиётининг забардаст маймолари асарларининг келтирилиши диққатга сазовордир.

Демак, Бобурнинг рисолаи арузи фақат ўзбек шеършунослиги тарихини ўрганиш ва ёритиш учунгина эмас, балки ўзбек ҳабиб-танқидий қарашлари тараққиётини, унинг янгиликни изаш йўлидан ва уни тарғиб қилиш асосида ривожланганлигини уқур ва ҳар томонлама текшириш учун ҳам жуда қийматли танбаларданdir.

Шундай қилиб, Заҳириддин Бобурнинг адабий-танқидий қашлари ўша давр адабий жараёни ва унинг тарихини ўрганишда амда ана шу адабий тажрибага асосланган назарий умумлашмаларни тадқиқ этишда бениҳоя муҳим аҳамиятга эгадир.

¹ Туоф" сўзининг лугавий маъноси тусланишни англатади. Бас шундай экан, атама тажнисли туоф учун хос бўлиб, тажниссиз туоф аслида қандай ном аталгани ҳозирча номаълум.

Бу адабий-танқидий қарашлар Бобурнинг замонасидаги бадиий ижод масалалариға фаол қатишағани, ўша давр адабий жараёнидаги янгиликларни идрок этгани нұқтаи назаридан ҳам қий-матли.

МАВЗУНИ МУСТАҲКАМЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Бобурнинг "Бобурнома"си ва унинг ўша давр шоирлари ҳәти ва ижодидегі үргаништадаги ақамияти нимадан иборат?

2. Бобурнинг адабий танқидчи сифатидаги фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари нимада күрінади?

МУСТАҚИЛ ИШЛАШ УЧУН ТОПШИРИҚЛАР

1. "Бобурнома"да шоирлар тұғрисидаги тавсифларни ўқиб, таҳлил қилинг.

2. "Бадоеъ ул-вақоеъ"да адабий мұхиттә доир көлтирилган мәденималарни қараб чиқынг.

3. Бобурнинг "Аruz рисоласи"даги шеъриятта доир фикрларни мутолаа қилинг.

ЗАРУРИЙ АДАБИЁТЛАР

а) Манбалар:

1. Бобур. Бобурнома. Тошкент, ЎзССР ФА нашриети, 1960.

2. Бобур. Аруз рисоласи. (Мухтасар), Тошкент, 1971.

3. Зайншаддин Восиғий. Бадоеъ ул-вақоеъ. Тошкент, 1979.

б) Илмий асарлар:

1. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик, 3-том, ЎзССР "Фан" нашриети, Тошкент, 1978, 74—88-бетлар.

2. С. Ҳасанов. Бобурнинг "Аruz рисоласи" асари. ЎзССР "Фан" нашриети, Тошкент, 1981.

ТАЗКИРАЛАР ВА УЛАРНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

"Ўтмишда Ўрта Осиё халқларининг сиёсий ва маданий ҳасти бир-бирига чамбарчас боғли эди. Деҳқончилик билан шуғулланувчи ўтрок халқларнинг ижтимоий тараққиёт даражаси озмикўпми бир хил бўлиб, қўшни мамлакатлар билан қилинадиган маданий алоқалар эса, асосан бир хил эди. Бу ҳол Ўрта Осиё ижтимоий тараққиётининг барча босқичларида санъат ва маданиятнинг умумийлик хусусиятларини вужудга келтириди"¹.

Шунинг учун ўзбек мұмтоз адабиётидаги адабиётшунослик ва адабий танқд ҳақида сўз юритганда тоҷик тилида яратилган эсдалик асарлар, тазкиралар түғрисида тўхталиб ўтиш табиийдир. Айниқса, Навоий ижодининг, хусусан тазкирасининг нафақат кейинги давр ўзбек адабиётига кўрсатган самарали таъсири, балки XV асрдан сўнг тоҷик ва озарбайжон тилида яратилган тазкира ва эсдаликларга кўрсатган таъсири кўзга ташланиб турган бир вақтда бу масалани дикқат марказидан четда қолдириш қийин.

Олдинги бобларда XV асрдан бошлаб тазкирачиликда икки йўналиш пайдо бўлганлиги ҳақида маълумот берилган эди. Булардан бири "Лубоб ул-албоб" ва иккинчиси "Мажолис ун-нафоис" анъанасидир. Бу икки анъана XIX асргача тенг тарзда давом этган бўлса ҳам XVI асрдаёқ Ўрта Осиё муҳитиди "Мажолис ун-нафоис" анъанаси устунликни ўз қўлига олган эди. Бу ҳолни шу даврда яратилган қатор тазкираларда ҳам кўриш мумкин.

Шуни ҳам эслатиш лозимки, XV асрдан сўнг тарихий-замонавий тазкирачилик анъанаси асосида майдонга келган тазкиралarda номустақиллик ҳодисаси учрайди. Чунки узоқ ўтмишда яшаб ижод этган шоирлар ҳақида гапираётганда қадимда яратилган тазкиралар, тарихий ёднома ва эсдаликларнинг маълумотла-

¹ А. Ю. Якубовский. К 20-летию отдела Востока Государственного Эрмитажа. Труды отдела истории культуры и искусства Востока, т. 3, Ленинград, 1940, с. 24.

рига таянилади. Бунинг натижасида бир манбада йўл қўйилган кичик хато ва аниқсизлик кейинги манбаларда ҳам давом этадики, бу ҳолни Абу Абдулла Рӯдакий, Абулқосим Фирдавсий, Низомий ижодиётини ўрганган олимларимиз ўз ишларида ишончли далиллар билан исботлаган эдилар¹. Шунинг туфайли тарихий-замонавий тазкиранинг илмий қийматига птур етади. Шу боисдан XV асрдан ривожлана бошлаган замондошларга багишланган тазкира тузиш анъанаси катта қадамлар билан ўсиб борди. Бу хилдаги тазкираларнинг фазилати шундаки, уларда тазкира тузган муаллиф асосан ўзининг замондошларини, сұхбатларида бўлган ёки таърифини эшитган шоирларни тазкирасига киритади ҳамда уларнинг таржимаи ҳоли ва ижоди тўғрисида анча ишончли маълумотларни қайд қиласди. Иккинчи томондан, тарихий-замонавий тазкира муаллифлари кўпинча машҳур шоирларнинг ҳаёти ва ижодиёти тўғрисида сўз юритиб, турли сабаблар билан шуҳрат қозона олмаган шоирларни ўз тазкираларига киритмас эдилар. Бунинг натижасида кўпгина қобилиятли қаламкашларнинг номи тарих саҳифаларига кирмай қолди. Тарихий-замонавий тазкирачиликнинг ана шу нуқсонини Алишер Навоий XV асрда ёқ тўғри танқид қилди ва ўзининг замондошларига багишиланган "Мажолис ун-нафоис"ининг кириш қисмida шундай ёзган эди: "Шикаста хотирга ва синуқ кўнгулга (андок) келдиким, бир неча варақ битилгай ва бу аср шуароси била бу давр зурафоси отин анда сабт этилгай то бу ниёзмандлар ҳам бурунги шуарои акобир зайлди мазкур бўлгайлар ва бу пайравлар ҳам ул раҳбарлар хайлига қўшулгайлар².

Кейинги асрларда яратилган тазкиралар Алишер Навоийнинг юқоридаги кўрсатмаларига амал қилинган ҳолда майдонга келтирилган. Шунинг учун ҳам маълум бир аср адабиёти тарихини ўрганишда, шоирлари ҳаёти ва ижодини текширишда бундай хилдаги тазкираларнинг (камчиликларидан қатъи назар) илмий аҳамияти катта.

Ўзбек ва тожик мумтоз адабиётида яратилган тазкираларнинг ўзига хос бир хусусияти бор. Бу хусусият тожик тилида яратилган тазкираларда ўзбек шоирлари, олимлари ҳақида маълумот бериш, ўзбек тилида ёзилган тазкираларда эса, тожик адабиёти вакиллари, олимлари ҳақида ишонарли маълумот беришдан иборатdir.

¹ Е. Э. Бертельс. Низами и Фузули. ИВЛ, Москва, 1962, 89—90-бетлар.

² А. Навоий. Мажолис ун-нафоис. Илмий-танқидий матн. ЎзФА нашриёти, Тошкент, 1961, 3—4-бетлар.

Тазкира ва бадиий асарлардаги бундай хусусият Ўрта Осиёда қадимдан қондош-қариндош бўлиб яшаган ўзбек ва тожик халқларининг энг яқин муносабатларда бўлганлигининг натижасидир.

Тазкираларда икки халқнинг қардошларча муносабатлари акс эттирилганлиги ва тожик тилида яратилган тазкираларнинг Навоий "Мажолис ун-нафоис" анъанасини давом эттиргани эса масаланинг аҳамиятини янада оширади.

Ана шундай тазкиралардан бири "Мажолис ун-нафоис"дан 75 йил кейин яратилган "Музаккири аҳбоб"дир. Тазкира муаллифи номи Ҳасан, тахаллуси Нисорий, нисбаси эса Бухорийдир. Нисорий XVI асрда ҳаёт кечирди.

Нисорий ёшлигиданоқ адабиётга қизиқиб, ўзбек ва тожик ёзувчилари асарларини қунт билан ўқиди, кейинчалик шайбонийлар саройида хизмат қилди. Нисорий шоир сифатида газаллар, қитъалар ёзди. Шунинг билан бирга унинг 1565—1566 йилларда тузилган "Музаккири аҳбоб" тазкираси ҳам бор. Бу асар унинг ижодида катта ўрин эгаллади. Нисорийнинг "Музаккири аҳбоб"и XVI асрнинг биринчи ва қисман иккинчи ярмида Мовароунаҳр адабий муҳитини ўрганишда қийматли манбадир. У ўзининг айрим хусусиятлари билан Навоийнинг тазкирачилик анъанасини давом эттирган асардир. Муаллифнинг ўзи "Китобнинг ёзилиш сабаблари" бобида шундай ёзади:

Мазмуни: "Юксак қудратли гўзал билимдонларга махфий қолмасинки, баъзи бир вафодор ва жонкуяр дустларим менга Амирнинг (Алишер Навоийнинг) "Мажолис ун-нафоис"ига кирмаган... ва бу... подшоҳнинг даврида яшаб ижод этган шоирлар ва олимларни йиғиб, улар ҳақида бир нафис тазкира ёзишни буюрдилар. Мен замонанинг шоир ва донишмандлари билан танишиб, улар ҳақида маълумот тўплаб, мазкур тазкирани тувишга киришдим".

"Музаккири аҳбоб"да "Мажолис ун-нафоис"нинг таъсири фақат замондош олим, шоир ва санъаткорлар ҳақида сўз юритиш жараёнидагина эмас, балки асарни бобларга ажратиш, шоирларга ихчам, мазмундор баҳо бериш, уларнинг ахлоқий ва ижодий қиёфаси тўғрисида фикр юритиш, шоирлар ижодининг моҳиятини тушуниб етишга интилиш ва бошқа ҳолларда ҳам кўринади.

Навоий "Мажолис ун-нафоис"ининг учинчи мажлиси ва Нисорий тазкирасининг учинчи боби сарлавҳалари чогиширилса, фикр янада ишончлироқ бўлур эди. Масалан, агар "Мажолис ун-нафоис"нинг учинчи мажлиси "алар зикридаким, ҳоло замон саҳоифида маони абкори аларнинг дақиқ табълари ҳуллабоғлигидан назм либоси киядур ва назм либоси аларнинг амиқ зеҳилари муйшикофлигидин санъат ва салосат нақш ва нигоре топадурким, баъзининг мулозиматига мушарраф ва сарфароз ва баъзининг мусоҳабати бирла күшинуд ва баҳраманддурурбиз", деб

аталган бўлса, Нисорий асарининг учинчи бобига "Дар зикри жамоате, ки фақир ба мулозимат ва мuloқоти шарифи эшон мушарраф гашта ва дар қайди ҳастанд", деб сарлавҳа қўйилган (мазмуни: Ул жамоат зикридаким, ҳоло тирик бўлиб, бу фақир аларнинг мулозамати ва мuloқотларига мушарраф бўлубмен).

Таъсирни бу хилда ахтариш юзаки бўлиб қўринса-да, аммо аҳамиятдан холи эмас.

"Музаккири аҳбоб" кириш, тўрт боб ва хотимадан иборат бўлиб, кириш қисмида Ўрта Осиёда ҳукмронлик қилган шоҳлар тўғрисида тарихий маълумот берилади. Хотимада эса муаллиф ўзининг таржимаи ҳолидан баҳс юритган.

Асарнинг асосий қисмларида муаллиф замондошларидан 250 дан кўпроқ қалам аҳли ҳақида маълумот берган.

Нисорий шоирларга баҳо беришда Навоийнинг услубига амал қилади. Унинг шоир ватани, шахсий хусусияти, жамиятда тутган ўрни ва ижодининг аҳамияти ҳақида сиқиқ, аммо аниқ фикр юритиши кўзга ташланниб туради. Масалан: "Мавлоно Нахлӣ — сурати хуб ва сийрати маргуб дорад. Суханони дилкашаш маҳбуби арбоби қулуб аст ва ин газал самараи шажараи нахли табъовари ўст: (газал)" (Мазмуни: Мавлоно Нахлийнинг ташқи қўриниши ҳам, хулқ-автори ҳам яхши, унинг дилкаш сўзлари қалб эгаларига ёқимли ва севимлидир. Бу газал унинг ажойиб табъининг натижасидир).

Иккинчи томондан, бу услуб, яъни шоирлар ҳақида сиқиқ, лекин аниқ фикр юритиши баъзан шоир ижодига кенгроқ тұхталиш, унинг шахсий хусусиятларини, машғулотини тұлароқ очиб бериш билан ҳам алмашинади. Бу вақтда Нисорий ўзи тавсифлаган шоир асарларининг мазмунига, бадиийлигига алоҳида эътибор беради. Бунинг учун Восифий ижодига бағишлиланган зикрни эслатиш мумкин.

Шуни ҳам қайд қилиш керакки, Нисорий шоирлар асарларининг мазмуни ҳақида сўз юритса-да, у эътиборни кўпроқ асарнинг бадиийлиги масаласига қаратган. Бу жиҳатдан Нисорий ўрта асрдаги адабий танқиднинг услубини давом эттирган. Натижада маълум шоир ижодидаги камчилликни тўғридан-тўғри танқид қилиш ўрнига уни кинояли танқид қилиш ҳоллари ҳам учрайди. Масалан, Нисорий Мавлоно Афзалий Карминагий деган шоир ҳақида сўз юритар экан, бу шоирнинг ўзини иккинчи Навоий деб хасл қилиб, Соний тахаллуси билан шеърлар ёзганини кинояли тарзда танқид қилади. Шу билан бирга бу шоирнинг асарлари ичидаги дуруст мисралар ҳам учрашини таъкидлайди. Бу ўринда Нисорий танқидининг анча холисона эканини эътироф этиш лозим.

Учинчидан, Навоий анъанасида яратилган тазкирада XVI асрнинг маданий ва адабий ҳаётига Алишер Навоий ижодининг таъсири кучли эканлиги кўрсатилади.

Тўртингчидан, тазкирадан мълум бўлишича, XVI асрда ҳам газал ва маснавий шакллари шеъриятда асосий ўринни эгаллаб, XV асрда ривожланган муаммо ва тарих каби шакллар иккинчи даражага тушиб қолган.

Бешинчидан, тазкиранинг яна бир хусусияти шундан иборатки, муаллиф шоиrlарнинг дунёвий руҳдаги газалларини кўпинча маъқуллайди. Бу жиҳатдан Бобурнинг дунёвий ёрни жаннат ва унинг ҳурларидан афзаллигини кўйловчи:

Не кўрай тўбини, қадди хушхироминг борида,
Не қилай сунбулни, хатти мушкфоминг борида,—

матлаъли газалини Нисорийнинг "некӯ гуфта" дейиши ҳам фикримизни тасдиқлади.

Демак, Нисорийнинг адабий-танқидий фикрлари, дунёқараши мавжуд дунё ва унинг гўзаллигини ҳис этувчи, ҳаётий ёр — инсон фазилатларини кўйловчи адабиёт ва фалсафа асосида шакллангандир. Шунинг учун Нисорийнинг шеър ва шоиrlар ҳақидаги фикрлари Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари каби дунёвий адабиётни тарғиб қилиш ишида муҳим аҳамият касб этади.

Навоий тазкирачилигининг таъсирини озарбайжонлик Содиқий Китобдорнинг "Мажмӯъ ал-хавос" тазкирасида ҳам кўриш мумкин. Профессор X. Орасли атоқли озарбайжон шоири Фузулий яшаган давр ҳақида ғапириб, XVI асрда Алишер Навоий ижодининг озарбайжон адабиётига таъсири тўғрисида шундай ёзади:

"Ўзбек даҳоларига бўлган мароқ, Навоий меросининг ўрганилиши ҳатто наср соҳасида ҳам ўз таъсирини қолдирди. XVI асрнинг охири — XVII асрнинг бошларида яшаган Содиқбек Афшорнинг "Мажмӯъ ал-хавос" тазкирасини Навоий "Мажолис ун-нафоис"ининг тилига яқин бир тилда ёзганини кўрамиз"¹.

Бундай ҳолни Шамсиддин Сомий ҳам ўзининг "Қомус ул-аълом" асарида қайд қилиб ўтган эди.

Шоҳ Аббоснинг китобдори бўлиб, ўз даврининг олими, рассоми сифатида танилган, озарбайжон ва форс тилларида гўзал шеърлар яратган Содиқий Афшор ўз замондошларидан 480 санъаткорнинг зикрига бағишлаб, ўзининг "Мажмӯъ ал-хавос" тазкирасини ёзди. Бу китоб Алишер Навоийнинг "Мажолис ун-нафоис"и хилидаги тазкира бўлиб, бу тўғрида муаллифнинг ўзи ҳам китобнинг

¹ X. Орасли. Буюк озарбайжон шоири Фузулий. Боку, 1958, 47-бет (озарбайжон тилида).

дебочасида шундай ёзади: "Хақири бебизоати хоксор Содикинг китобдор бу замоннинг хуштабъ ширинкаломлари, бу давронинг сеҳрсоз музъказпайғомлариким, бовужуди адами риоят ва касрати мазиқмаош шуарои собиқ татаббуида хуб айтуб ёмон бормайдурлар ва нузамои мозий пайравлигига рост боруб гири қолмайдурлар... Бу бодияпаймойларни ул сайёхлар шоҳроҳига солмоғ учун (ва яхшиларни) уд сармасларга ҳамқатор қилмоғ учун (маол) услубида ва ул бузургвори балоғатдинор ва ул гузидай ахбори фасоҳатшиор, сўз бўстонининг тұтии (шаккархоси), яъни Навоий...нинг нафис мажлисларига мувофиқ саккиз мажмаи мутобиқ тузмак... ва "Мажмуъ ал-хавос"га номзод қилмак истарким, "ал-жинс маал-жинс" ёнглиг".

Бундан кўринадики, Навоий тазкирасининг анъанаси Ўрта Осиёдагина эмас, балки Кавказ ортида ҳам кенг тарқалиб кетган.

Навоийнинг тазкирачилик соҳасидаги анъанасини XVII асрда давом эттирган муаллифлардан Мутрибий ва Самарқандийларни кўрсатиш мумкин.

"Мажолис ун-нафоис"га ўхшаш тазкиралардан бири Мутрибий Самарқандийнинг "Тазкират уш-шуаро" асариdir.

Мутрибий яшаган давр, яъни XVI асрнинг иккинчи ярми ва XVII асрнинг биринчи ярми Ўрта Осиёда, жумладан Самарқанд, Бухоро ва бошқа вилоятларда икки хонадон — охирги шайбонийлар ва аввалги аштархонийлар ҳукмронлик қилган бир давр эди. Шайбонийлар хонадонининг охирги хонлари Абдуллохон ва унинг ўғли Абдулмўминхонларнинг ҳокимияти марказлаштириш учун олиб борган қонли урушлари халқ бошига қанча кулфатлар келтирган бўлса, аштархонийлар ҳукмронлиги даври ҳам халқни азоб-уқубат ва ҳақсизликлардан қутқаза олмаган эди. Мазкур даврнинг иқтисодий, сиёсий ва маданий тарихини текширган тарихчи олимларнинг эътироф этишларича, ана шундай оғир шароитда ҳам Ўрта Осиё шаҳарларида ҳунармандчилик, санъат ва адабий ҳаёт сўнмаган эди, балки бу даврда хусусан Бухоро ва Самарқанд каби вилоятларда ҳунармандчилик¹, бинокорлик соҳасида ҳам анчагина муваффақиятлар қўлга киритилган эди².

Бухоро шаҳридаги тарихий ёдгорликларнинг кўпчилиги, Самарқанд Регистонидаги Шердор ва Тиллокори мадрасалари³ ана шу даврда бино қилинган эди. Ҳунармандчиликнинг ривожланиши туфайли Бухоро хонлигининг Ҳиндистон ва бошқа мамлакатлар билан савдо ва маданий муносабатлари мустаҳкамлана борди. Бунинг натижасида Бухоро хонлигига, хусусан Бухоро ва Са-

¹ П. П. Иванов. Очерки по истории Средней Азии, М., 1958, 71-бет.

² Б. Н. Засипкин. Архитектура Средней Азии, М., 1948, 113-бет.

марқандда Эрон, Афғонистон, Ҳиндистоннинг кўпгина шаҳарларидан олимлар, шоирлар, бинокор ва хаттотлар тўпландилар.

Шундай қилиб, XVI асрнинг иккинчи ярми ва XVII асрнинг бошларида Бухоро ва Самарқанд шаҳарлари Ўрта Осиёнинг маданий ва адабий марказлари бўлиб қолган эдилар. Шунинг учун ҳам Ҳасан Нисорийнинг 250 дан ортиқ шоир ва адабиёт муҳлисидан баҳс этадиган "Музаккири аҳбоб" номли тазкираси 1566 йилда Бухорода, Мутрибийнинг XVI асрнинг иккинчи ярми ва XVII асрнинг бошларида мавжуд бўлган 320 дан ортиқ шоир ва адабиёт муҳлислари ҳақидаги "Тазкират уш-шуаро"си эса 1605 йилда Самарқандда яратилган эди.

Султон Муҳаммад Ноий Мутрибий 1559 йилда Самарқандда туғилиб, илк маълумотини шу шаҳарнинг мадрасаларида олгач, ксийнчалик Бухорога боради ва у ерда Ҳасан Нисорийдан адабиёт назарияси бўйича таълим олади. Шу орада у хаттотлик ва мусиқа соҳасида ҳам катта муваффақиятларга эриши, китоб кучириш ва мусиқа асборларини маҳоратла чалиши билан ҳам шуҳрат қозонади.

Адабиётга қизиқиш унда кучли бўлганлиги туфайли, бир томондан, шеър ёзиши давом эттиrsa, иккинчи томондан, устози Ҳасан Нисорий анъанасини давом эттириб, ўзи яшётган давр адабий муҳитини ёритишга бағишлиланган иккита тазкира тузади. Булардан бири 1605 йилда тузилган "Тазкират уш-шуаро" бўлса, иккинчиси 1625 йилларда тузилиб, Ҳиндистон подшоҳи, Бобурнинг набираси Жаҳонгирга бағишлиб ёзган "Нусхай зебои Жаҳонгир" деб аталади. Бу асарларнинг иккови ҳам бизгacha етиб келган.

Шуни эслатиш мумкинки, иккинчи тазкирани Мутрибий Ҳиндистонга олиб бориб, Жаҳонгирга тақдим этган ва кўпгина мақтоворларга сазовор бўлган. Ҳиндистондан қайттан Мутрибий (1627 йил) умрининг охиригача Самарқандда яшаб ижод этган. У XVII асрнинг 30 йилларида ҳам ҳаёт бўлган. Вафот этган иили номаълум.

Мутрибийнинг "Тазкират уш-шуаро"си ва айрим бошқа манбаларнинг, жумладан, "Тарихномаи Роқим" ёки "Тарихи касира"нинг маълумотларига қараганда, Мутрибий ўз замонасининг ўқимишили, ҳар томонлама маълумотли ва истеъодли зиёлиларидан бири бўлган. У араб, тоҷик, ўзбек, озарбайжон тилларини ўрганган ва шу тиллардаги илмий-адабий манбалардан, жумладан Рашидиддин Ватвотнинг бадиий тасвир воситаларига бағишлиланган "Ҳадойиқ ус-сехр", Ваҳид Табрезийнинг аruz, бадиий тасвир воситалари ва қоғия масалаларидан баҳс этувчи "Жамъи мухтасар", Сайфи Бухорийнинг аruz ҳақидаги "Илм ал-аруз меъёр ал-ашъор", Алишер Навоийнинг "Мажолис ун-нафоис", Абдураҳмон Жомийнинг "Баҳористон", Ҳасанхожа Нисорийнинг "Музаккири аҳбоб" каби асарларидан яхши хабардор бўлган. Ана шундай ўқиш ва ўрганиш туфайли Мутрибий шеъриятнинг турли-туман масалаларини дуруст тушуна олувчи адабиётшунос бўлиб етишган эди.

Бундан ташқари у шоир ҳам эди. Мутрибийнинг шеърлар девони бор-йуқлиги ҳақида ҳозирча ишончли маълумотга эга бўлмасак-да, унинг шеърларидан айрим намуналар турли манбалар орқали бизгача етиб келган.

Мутрибий тарих жанрида ҳам кўпгина шеърлар ёзган кўринадики, шулардан иккитаси "Тарихи касира"да келтирилган.

Шуни ҳам уқтириш керакки, Мутрибий — шоирнинг тахаллуси бўлиб, унинг мусиқага алоқадор бир киши эканидан далолат беради. Чунки мазкур тахаллус мусиқачи, созанди маъносини англатади. "Тарихи касира"нинг муаллифи Мутрибий ҳақида маълумот берар экан, шундай ёзади: "Мавлоно Мутрибий, ки замзамаи мурғони хушнавои маониро дар кафасу қолаби лафз бо нағамоти довудий ба худовандагони симъ ва дарёбандагони замзама истимоъ мерасонид..."

(Мазмуни: Мавлоно Мутрибий шоирларнинг шеърларини ажойиб куйларга солиб, эшитувчиларга тақдим этарди, яъни ижро этарди).

Бундан кўринадики, Мутрибий мусиқа назариясини яхши билибгина қолмай, шу билан бирга мусиқа асбобларини ҳам маҳорат билан чала олган. Бугина эмас, у бошқа шоирларнинг, жумладан ўзининг шеърларига ёқимли куйлар боғловчи бастакор сифатида ҳам шуҳрат қозонган экан.

Шундай қилиб, Мутрибий ҳам адабиётшунос, ҳам шоир, ҳам мусиқа санъатининг истеъодли арбоби — бастакор сифатида Давоий Бухорий, Алфий Шомий, Ашкий Самарқандий, Отоий Самарқандий, Базлий Самарқандий, Чошний Самарқандий, Абдураҳмон Васлий Самарқандий, Зулолий Самарқандий, Мушфиқий, Ҳасанхожа Нисорий каби шоирлар мұҳитида ўз фаолиятини давом эттирас эди. Мутрибий ўзининг илмли ва истеъодли бўлиб етишувида устоди Ҳасанхожа Нисорий номини ниҳоят ҳурмат билан тилга олади, шеърият ва аruz қонун-қоидаларини унга ўргатган Нисорий номини "Тазкират уш-шуаро"нинг бир неча ўрнида эслатиб ўтади:

1. "Ҳар чи, ки камина (яъне Мутрибий) дар фунуни шеър омӯхта, намунаест, ки аз руфту рӯби базмгоҳи он (яъне Ҳасанхожа Нисорий) олижоҳанд".

(Мазмуни: Шеърият илмида нимани ўрганган бўлсан, бу Ҳасанхожа Нисорий туфайлидандир.)

2. "Фақир дар ҳидмати маҳдуми Ҳасанхожа Нисорий аруз меҳондам".

(Мазмуни: мен Ҳасанхожа Нисорийдан арузни ўрганар эдим.)

Мутрибий XVI асрнинг машҳур шоири ва адабиётшуноси Ҳасанхожа Нисорийнинг муносиб ва истеъодли шогирди сифатида замонасида анча шуҳрат қозона олди. Шунинг учун ҳам замондошлиари ва кейинги давр адабиётшунослари Мутрибий ҳақида

юксак фикрларни баён этган эдилар. Масалан, "Тарихи касира"нинг муаллифи "Мавлоно Мутрибий Самарқанд вилоятининг мўтабар шоирларидан ва муқаррар зурафоларидан бири эди", деб ҳақли равища ёзди.

Мутрибийнинг бизгача етиб келган йирик асарларидан бири "Тазкират уш-шуаро"дир. Мазкур асарнинг бир қўлёзма нусхаси Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик илмгоҳининг қўлёзмалар хазинасида 2253-рақам билан сақланади. Бу қўлёзма XVII асрда кўчирилган ва Мутрибийнинг дастхати деб тахмин қилинади.

Тазкиранинг тузилиши. Мутрибий "Тазкират уш-шуаро"си Ҳасанхожа Нисорийнинг "Музаккири аҳбоб", озарбайжонли Со-диқий Афшорнинг "Мажмуъ ул-хавос" тазкиралари каби Алишер Навоийнинг "Мажолис ун-нафоис"и хилидаги, яъни муаллифга замондош бўлган шоир ва адабиёт мухлисларига бағишланган тазкирадир. Мутрибий бу тўғрида тазкирасининг кириш қисмida шундай ёзади¹:

"Олийқадр шоирлар ва фасоҳатли машҳур кишиларнинг синалган ва ёқимли сўзлари энг яхши иборалар бўлиб, улар кўзларга нур ва кўнгилларга сурур — шодлик бағишлайди. Шунинг учун ҳар бир асрнинг донишманд кишилари бундай олийқадр ва ҳурматли гуруҳнинг номини китоб доирасига киритиб, уларнинг ширин сўзларидан мисоллар келтириб, дунёда ажойиб бир ёдгорлик қолдирадилар. Ана шундай мўтабар ва машҳур асарлардан бири амир Давлатшоҳнинг тазкираси ва яна бири амири Кабир Алишернинг "Мажолис ун-нафоис"и ва яна бири машҳур устоз ва Махдумий Ҳасанхожа Нисорий Бухорий ҳазратларининг юксак китоби "Музаккири аҳбоб"дир.

Шунинг туфайли бу фақир ҳам... ўзига замондош бўлган шоирларнинг номларини зикр этувчи ва уларнинг ҳар хил асарларидан намуналар келтирувчи бир асарни яратди.

Сўзлар хазина каби яширган,
ва дур каби ҳар китобда сочилган эди.
Ҳар бир нусхадан танлаб олиб,
уларга фикр либосини кийдирдим.
Ҳар бир яхши китобларни кўриб чиқиб,
уларнинг мағзини пўчоғидан ажратдим."

Шундай қилиб, Мутрибий тазкираси муаллифнинг замондошлиари бўлган ва асосан XVI асрнинг иккинчи ярмида яшаб ижод этган 320 дан ортиқ шоир ҳақида маълумот берувчи асардир. Шуниси диққатга сазоворки, асарда Ҳиндистон, Афғонистон,

¹ Мутрибий. Тазкират уш-шуаро. 3—4-варажлар.

Эрон, Озарбайжон, Ўрта Осиёнинг турли шаҳарларидан бўлган адабиёт мухлислари ҳақида сўз юритилса ҳам, тазкирада Ўрта Осиёлик, жумладан Фарона водийси, Тошкент, Самарқанд ва Бухородан бўлган шоирларга кенг ўрин берилган ва уларга ажратилган жой асоснинг қисмини ташкил этади. Масалан, аслида Шом, Ироқ, Машҳад, Язд, Гелон, Деҳли, Ҳамадон, Ҳурсон, Балх, Кобул каби шаҳарлардан бўлган шоирлар сони тазкирада 50 га яқин бўлса, қолган 270 дан ортиқ шоир Ўрта Осиёнинг Ахсикат, Ўратепа, Тошкент, Сайрам, Ҳисор, Қарши, Андижон, Чоржӯй, Шаҳрисабз, Марғилон, Оҳангарон, Кармана, Миёнкол ва асосан Бухоро ҳамда Самарқанд каби шаҳарлариданdir. Шунинг учун Мутрибийнинг тазкираси XVI асрнинг иккинчи ярмидаги ўзбек ва тоҷик адабиёти тарихини ўрганишда, шу даврдаги маданий ҳаётни кенг ёритишда муҳим манбалардан биридир.

Тазкирада келтирилган шоирлар жамиятнинг турли табақаларига мансубдирлар. Масалан, адабиётга қизиқувчи шоҳ ва шоҳзодалар (Абдуллоҳон, Абдумуминхон), амалдор ва қозилар (Одамий Самарқандий, Дарвеш Самарқандий), олимлар ва мадраса талабалари (Дўстий, Ҷошний Самарқандий, Васлий Самарқандий, Журмий Самарқандий...), турли хил ҳунар билан шуғулланувчи: кулчафуруш (Ҳужумий Ҳисорий), кафшдӯз (Ҳолотий Насафий, Кафший Бухорий), шамширгар — қилич ясовчи (Бедиий Самарқандий), баҳядӯз (Ҳушъёр) ва бошқалар.

Тазкирада шоирларни жойлаштиришда Алишер Навоий ва Ҳасанхожа Нисорий тазкираларидағи усусларни ҳам ва, шунингдек, ўзига хос хусусиятларни ҳам учратиш мумкин. Шоирларни ўринлаштириш масаласида Мутрибий тазкирасининг Алишер Навоий "Мажолис ун-нафоис" ва Ҳасанхожа Нисорий "Музаккири аҳбоб"и билан умумийлиги шундаки, муаллиф асарда шоирларни ўзи шахсан кўрган-кўрмаганлиги, уларнинг хизматида, сұхбатида бўлган-бўлмаганлиги ва, ниҳоят, уларнинг асарларини бевосита ёки бавосита эшитгани асосида уч нуктага — гуруҳга ажратади¹.

Иккинчи томондан, Мутрибий "Тазкират уш-шуаро"сининг юқорида қайд қилинган тазкиралардан фарқи шундаки, унда шоирлар "абжад" алифбоси асосида жойлаштирилади.

. Алишер Навоий "Мажолис ун-нафоис"и хилидаги тазкирачилик анъанасида бу янги бир ҳол эди. Чунки у шоирларни тахаллуси бошланадиган ҳарфга қараб тезроқ топишга катта қулайлик туғдиради. Шунинг учун Мутрибий тазкирасини "абжад" алифбоси тартибида Ўрта Осиёда тузилган дастлабки тазкираларидан деб айтиш мумкин.

¹ Мутрибий. Тазкират уш-шуаро, 4—5-варақлар.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, араб алифбоси тартибида тузилган тазкира Ҳиндистонда бундан олдинроқ, яъни 1565—1575 йиллар орасида яратилиб, Заҳиридин Бобурнинг набираси Акбаршоҳга бағишланган "Нафоисул-маосир" эди. Бу асарнинг муаллифи Алоуддавла бин Яҳё Сайфий (Қазвиний) X ҳижрий асрда (XVI мелодий) яшаб ижод этган шоирларни араб алифбоси тартибида тазкирада жойлаштириб, ҳар бир ҳарф ичида эса шоирлар қайси шаҳардан бўлса, шунга кўра яна алоҳида-алоҳида гуруҳлаштирган.

Мутрибий тазкирадаги шоирларни "абжад" тартибида жойлаштирган бўлса ҳам, "Нафоис ул-маосир" муаллифи каби шоирларни жуғрофий нуқтаи назардан яна гуруҳларга ажратиш йўлидан бормайди, балки Алишер Навоий ва Ҳасанхожа Нисорийларнинг тазкираларида жойлаштириш (шахсан танишган, суҳбат қилган, хизматида бўлган-бўлмаганлиги, асарларини бевосита ёки бавосита эшитгани) йўлидан борган. Бу ҳол Мутрибийнинг, бир томондан, "Мажолис ун-нафоис" хилидаги тазкиралар анъанасини давом эттирганини кўрсатса, иккинчи томондан, асарнинг қийматини, шоирлар ҳақидаги маълумотнинг аҳамиятини янада оширган.

Мутрибий "Тазкират уш-шуаро"сининг тузилишидаги яна бир янгилик шундан иборатки, унда тазкиранинг муаллифи шоирлар шеърларининг аruz вазнининг қайси баҳрида ёзилганини ҳам қайд қилиб ўтади. Бу тўғрида муаллифнинг ўзи шундай ёзган эди:

"Аз махсусоти рокими ин ҳуруф, ки бар ту илтифоти ҳеч мусаннифе дар ин фан бар он нафтода, он аст, ки ҳар жоғазале ё қасидае ва амсоли он эрод намуда асомии буҳури онро бар аркони мавозини арузй... бар ҳошияни китоб дар ҳамон маҳал марқум гардонида".

(Мазмуни: Мазкур китобнинг ёзувчиси ўз асарига бошқа ҳеч қандай китобда учрамайдиган бир янгиликни киритди, яъни асарда келтирилган ғазал, қасида ва шунга ўхшашларнинг аruz вазnidаги баҳрларини китобнинг ҳошиясида кўрсатди.)

Мутрибийнинг бундай ҳаракати дарҳақиқат ҳеч бир тазкирада учрамайди. Муаллифнинг ҳар бир шеърий парчанинг аruz вазнининг қайси баҳрида ёзилганини қайд қилиши ўша шеърнинг бадиий ҳусусиятлари ва вазнини ўрганувчилар учун катта имкониятлар туғдидари. Лекин, афсуски, Мутрибий тазкирасининг бизга маълум нусхасида бу фойдали иш изчиллик билан давом эттирилмаган. Натижада тазкирада келтирилган кўпгина шеърий парчаларнинг баҳрлари аниқланмаган.

Тазкиранинг тузилиши ҳақида қўйидагиларни ҳам эслатиб ўтиш мумкин:

1. Муаллиф тазкиранинг кириш қисмида ўз замонасининг тарихий ҳодиса-воқеалари тўғрисида, шайбонийлар хонадонидан

бўлган Абдуллохон, Абдулмўминхон, аштархонийлар хонадонидан бўлган Нодир Муҳаммад Султон, Боқи Муҳаммад ва Вали Муҳаммад Султонлар ҳақида айрим тарихий маълумотларни келтиради.

2. Мутрибий айрим ўринларда шеър фанига доир баъзи фикрларни, айрим шеърий санъатларнинг изоҳини ҳам қайд қилади. Бу ўринда муаллифнинг шеърият ва аruz назариясидан, шеърий санъатлар қонуниятларидан анча хабардор киши экани, шу соҳада ёзилган кўпгина асарларни кўздан кечиргани маълум бўлиб туради. Масалан, тазкирада шоир Алфий Шомий ҳақида сўз юритар экан, шеърий санъатлардан тадвир ҳақида шундай ёзади: "Бидон, ки санъати тадвир он аст, ки нозим мисрае гўяд муштамал бар чаҳор руки дар баҳри ҳазажи мусаммани солим ва онро бар хатти доирае нагчисад. Чунонки аз руке, ки оғози хондан кунанд, мисрай мавзун ҳа муқаффӣ ҳосил шавад... Махфий намонад, ки соҳиби китоби "Ҳадоиқ ус-сеҳр" ин санъатро бозии тифлон гуфта"¹.

(Мазмуни: билгилки, тадвир санъати шундай бўлади: Шоир тўрт рукида ҳазажи мусаммани солим баҳрида бир мисра ёйтиб, уни доира ичига ёзади. Шунда қайси рукидан ўқилса, вазили ва қофияли бир мисра ҳосил бўлади... Махфий қолмасинки, "Ҳадойиқ ус-сеҳр" китобининг муаллифи бу санъатни болалар ўйини деб атаган.)

"Тазкират уш-шуаро"нинг 55-бетида қофия ҳақида ҳам маълумотлар келтирилади. Асарнинг кириш қисмида эса, Мутрибий ўзининг Абдуллохон ибни Искандархон билан Самарқандда қилган сұхбатини тасвирлаб, унда шеър, шоир сўзларининг лугавий маъноси ҳамда уларнинг адабиётшуносликдаги ўринини XV асрнинг муаллифи Сайфий Бухорийнинг "Илм ал-аруз" асарига ўхшаш китобларга таянган ҳолда изоҳлайди².

Шуниси дикқатга сазоворки, Мутрибий кўп ўринда шеър назарияси тўғрисида сўз юритганда Ҳасанхожа Нисорийга таянади ёки унинг иштирокида ўтган адабий мажлисларни, шоирлар билан сұхбатларини эслатиб ўтади. Масалан: "Ҳазрати Махдумий Ҳасанхожа Нисорий мефармуданд, ки шоир ҳамадон мебояд то гуфтани ашъор шояд. Зероки афсаҳ уш-шуаро ибн Ямин дар муқаттаоти худ гуфта, қитъа:

Як шабам устоди сухан Анварӣ,
Гуфт ба таълим, ки: "Эй навжавон,
Хотират аз қоидан шоирӣ,

¹ Мутрибий. Тазкират уш-шуаро, 45-варақ.

² Уша асар, 7—8-варақлар.

Металабад як сухан аз ман бидон.
То ки дар ашъор шууре кунй,
Ҳал шавадат жумлаи ашколи он.
Рав ду се рӯз талаби илм кун,
Нуктае чанд аз ҳама ёби бихун..."¹

(Мазмуни: Ҳазрат Маҳдумий Ҳасанхожа Нисорий шоир шеър айтадиган бўлиши учун ҳамма нарсадан хабардор, билимдон бўлиши керак деб айтадилар. Чунки афсаҳ уш-шуаро ибн Ямин ўзининг қитъасида шундай ёзган эди, қитъа:

Бир кеча сўз устаси Анварий, менга таълим бериб, айтдики: "Эй йигит, агар шоирлик тўғрисида бирор нарсани мендан эшитмоқчи бўлсанг, билгилки, шеърларни ўқиганда ундан мушкуллар осон бўлмоғи керак. Шунинг учун кўп ўқигин, ўргангин".

Мутрибий ўз тазкирасида баъзи бир шоирлар ҳақида сўз юритаётганда айрим ҳикояларни, тарихий ва жуғрофий маълумотларни ҳам келтиради. Масалан, чоржўйлик шоир Дарьий тўғрисида гапириб, "Эшак ва түя" масалини баён қилса², Баёний Хитой ҳақида сўз юритиб, "Дар таворих" деб Хитой, унинг жуғрофиясига оид маълумотларни айтиб ўтади³.

Шундай қилиб, Мутрибийнинг асари ўз тузилиши билан Алишер Навоийнинг "Мажолис ун-нафоис"и хилидаги замондошларга бағишланган тазкиралардан бўлиб, у Алишер Навоий бошлаган анъанага янги-янги хусусиятлар киритди, уни бойитиб ривожлантириди.

Шоирлар ижодига баҳо бериш меъёри. Бу масалани ёритишга интилишдан олдин шу нарсани эслатиш керакки, Мутрибий ўз даврининг адабиёт ва шеърият олдига қўйган талабларини атрофлича ўрганган ва тушунган кишидир. Шунинг туфайли у бадиий ижоддаги янгилик ва ҳаётийликни ҳам, шаклпарастлик ва қуруқ санъатбозлик ҳодисаларини ҳам ажратса олувчи адабиёт-шунос сифатида гавдаланади. Мутрибий янги ва ҳаётий асарлар ижод этган шоирлар ижодига (масалан, Мушфиқий, Маҳрумий Бухорий, Бедилий Самарқандий, Хушёр, Нисорий, Фузулий) қизиқиши ва ҳурмат билан қараса, шаклпарастлик, тақлидчилик ва шеър ўғирлаш билан шугулланувчи шоирнамолар ижодини (масалан, Афзалий Самарқандий, Ҳужумий Ҳисорий, Баҳрий, Алфий Шомий, Бўрий Балхий) ёқтирамаган.

Шундай қилиб, Мутрибий шоирлар ижодига баҳо беришда Алишер Навоий ва Ҳасан Нисорий тазкираларида месъёрга

¹ Мутрибий. Тазкират уш-шуаро, 59-варақ.

² Ўша асар, 84-варақ.

³ Ўша асар, 65-варақ.

таянган, уларни давом эттирган. Айтилганларнинг исботи учун Мутрибий тазкирасидаги баъзи зикрларни назардан ўтказиш маъқул кўринади.

XVI асрнинг иккинчи ярмида ўзининг лирик шеърлари ва ҳажвий асарлари билан шуҳрат қозонган муаллифлардан бири Абдураҳмон Мушфиқийдир. Профессор А. Н. Бодиревнинг тўғри қайд қилганидек, Мушфиқийнинг ҳажвий шеърларида "ӯша давр шаҳар адабиётидаги илк реализм куртаклари мавжуддир"¹. Мушфиқий шеъриятидаги мана шу куртак уларнинг халқ оғзаки ижодига кириб боришига ҳам кўмаклашди. Шунинг учун тоҷик халқи Мушфиқий номи билан боғланган жуда кўп ҳаётӣ ва ижтимоий латифаларни ижод этди.

Бас шундай экан, Мушфиқийнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятининг айрим томонлари тўғрисида биринчилар қатори унинг замондоши Мутрибий ҳам яхши ва дикқатга сазовор фикрларни баён этди. Маълумки, Ҳасанхожа Нисорийнинг "Музаккири аҳбоб" тазкирасида Мушфиқий ҳақида биринчи маълумот берилган эди. Нисорийнинг содиқ шогирди Мутрибий эса, ўзининг эътироф этишича, Нисорий маълумотларига қўшимча равища "Тазкират уш-шуаро" асарида Мушфиқийнинг ижодий фаолиятига доир айрим муҳим мулоҳазаларни баён этади². Шуниси дикқатга сазоворки, Мутрибий ўша даврдаёқ, яъни Мушфиқийнинг ўлимидан 17 йил кейиндоқ, унинг ўз даврининг мўътабар ва машҳур шоирларидан бири эканини ("аз шуарои мўътабари беназир аст"), ҳар хил шеърлар ёзишда уста эканини ("дар гуфтани анвои шеър салиқааш некўст") ва, хусусан, ҳажвиёт ёзишда эса бирор шоир унга тенг кела олмаслигини ("дар ҳичо гуфтан табъаш ба таври дикқат менамояд, ки маълум нест, ки касе адили ў буда бошад") алоҳида уқтириб ўтади.

Бундан кўринадики, Мутрибий Мушфиқий ижодидаги энг яхши нарсаларни, хусусан, "ӯша давр шаҳар адабиётидаги илк реализм куртакларини" ўзида сингдирилган ҳажвий асарларини ҳаққоний равища мақтаган. Бу эса Мутрибийнинг бадиий ижодда ҳаққоний тасвирнинг, бадиий асарнинг оммага тушунарли бўлиши кераклигининг тарафдори эканини кўрсатади.

Шунинг учун бўлса керак, Мушфиқийнинг шогирди Маҳрумий Бухорий деган шоирни ҳам Мутрибий самимият билан тилга олади, унинг ижодида ҳажв катта ўрин эгаллагани, шоирнинг ўзи эса қизиқчи бир киши эканини уқтириб ўтади:

¹ Мирзоев А., Мирзозода Х., Бодирев А. Н., Табаров С. ва Тоҷиiddинов С. Адабиёт. Китоби дарсий барои синфи IX мактабҳои миёна, Душанбе, 1951, 45—50-бетлар.

² Мутрибий. Тазкират уш-шуаро, 137-варақ.

"Маҳрумий Бухорӣ — дар шеър шогирди Мушфиқӣ буд ва забон ба аҳожии мардум бисёр мекушуд ва ба жиҳати гармии ҳангома ҳикоят, музакҳок бисёр меғуфт ва мардумро меҳандонд... Ашъори малеҳ низ дорад ва ғазалро ажоиб хуб меғуфт"¹.

(Мазмуни: Маҳрумий Бухорий шеърда мулло Мушфиқийнинг шогирди эди. У кӯпгина одамларни ҳажв қилган эди. Суҳбатни қизитиш мақсадида кӯпгина ҳикоят ва латифалар айтиб, кишиларни кулдирарди. Яхши шеърлари ҳам бор, хусусан ғазални ажойиб битарди).

Мутрибийнинг Хушёрга деган шоир ҳақида сўзлаб, унинг бир муҳтасиби танқид қилувчи рубоийсини келтириши ҳам шу нуқтаи назардан қараганда диққатга сазовор. Мана ўша рубоий:

Эй муҳтасиб, аз шакли ту ман безорам,
То чанд шавӣ ту дар пай озорам.
Дар пеши ту ман агарчи мастам зи шароб,
Аммо ба худо ба кори худ Хушёрам².

(Мазмуни:

Эй муҳтасиб, сенинг башарангдан безорман,
Қачонгача сен мени қийнашга отланасан.
Мен сенинг олдингда шаробдан маст бўлсам ҳам,
Аммо худога қасамки, ўз ишимга Хушёман.)

Тазкирадаги қийматли маълумотлардан бири Нисорий ҳақида ёзилган парчалардир. Маълумки, Ҳасанхожа Нисорийнинг ҳаёти за ижодий фаолияти ҳақида муаллифнинг "Музаккири аҳбоб" тазкирасидан бошқа манбаларда ҳам айрим маълумотлар бор. Бундай манбалардан ишонарлироғи Нисорий шогирди — Мутрибийнинг тазкирасидир. Мутрибий Нисорийни ўз устози деб билиб, тандан шеър ёзишни, арузни ўрганганлигини мароқ билан ёзади. Нисорий ҳаётининг айрим томонлари ҳақида маълумот беради.

Масалан, Мутрибий унинг авлод ва аждоди ҳақида гапириб, яси содотлардан бўлган Подшоҳхожа эканини, Нисорийнинг ўшкентлик бир қизга уйланиб, аёлманд бўлиб қолганини хабар еради. ("Маҳдумий Ҳасанхожа Нисорий аз Тошкандӣ хоста буд а фарзандони бисёр дошт ва ба жиҳати аёлмандӣ меҳнат ҳекашид" (Тазкира, 7-варап) ва Нисорийнинг 80 ёшдан ошиб афот этганини ёзад. (Синни шарифи эшон аз 80 мутажовуз туда буд, ки тўтии рӯҳи... эшон таркии шаккарристони маонӣ замуда (Тазкира, 161-варап). Шундай қилиб, Мутрибий Ҳасан

¹ Мутрибий. Тазкират уш-шуаро, 148—149-вараплар.

² Ўша асар, 92-варап.

Нисорий таржимаи ҳолини тўлдирувчи айрим диққатга сазовор маълумотларни келтирган.

Шуниси характерлики, Мутрибий Ҳасан Нисорийнинг ижоди ҳақида гапириб, унинг шеърлар девони борлигини ҳам кўрсатади, ижодини эса жуда мақтайди. Мутрибий "Тазкират уш-шуаро"¹ да Ҳасанхожа Нисорийнинг шоир бўлибгина қолмай, номи тилга олинган тазкиранинг муаллифи эканини асарнинг кириш қисми-даёқ кўрсатиб, бу тазкирага юқори баҳо беради.

Шундай қилиб, Мутрибий ўз даврининг пешқадам олимлари, шоирлари ижодига чуқур ҳурмат билан қарайди, уларни мақтаб, баъзан улар ижодидаги муҳим томонларни аниқлашга ҳам интилади.

Шуни ҳам қайд қилиш керакки, тазкирада Озарбайжоннинг улуғ шоири Мұхаммад Фузулий ҳақида ҳам алоҳида зикр бор.

"Фузулий Бағдодӣ аз шуарои туркигӯй, пурзӯр аст... фақир девони ўро (туркиашро) дар ядди... Дӯст Вафобой...дид. Ашъори бағоят латиф бар мазмуноти хоссаи (ӯро) мутолиа намуд ва аз жумлаи ашъори туркии ў ин ғазалро ба жиҳати тазкира нуска гирифт:

Булбули дил гулшани рухсорин айлар орзу,
Тўтии жон лаъли шакарборин айлар орзу...

Ашъори форсӣ низ дорад"².

(Мазмуни: Фузулий Бағдодий кучли туркигӯй шоирларданdir. Мен унинг туркий девонини Дӯст Вафобой² қўлида кўриб, унинг жуда латиф бар мазмуноти хоссаи (ӯро) мутолиа намуд ва аз жумлаи ашъори туркии ў ин ғазалро ба жиҳати тазкира нуска гирифт:

Бундан кўринадики, Мутрибий Фузулийнинг ижодини катта ҳурмат билан тилга олиб тағириса, иккинчи томондан, унинг кучли шоирлардан эканини қайд этган. Масаланинг учинчи томони шундаки, агар XVI аср тазкиранависларидан Латифий ўз асарида (1546 йилда ёзилган) шоир тириклигигидаёқ Румда — Кичик Осиёда, Аҳдии Бағдодий эса ўзининг "Гулшани шуаро" асарида (1563 йилда ёзилган) унинг Ироқда машҳур эканини кўрсатса, Сом Мирзо ўзининг "Туҳфай Сомий" (1550 йилда ёзилган) асарида шоир ижодининг сафавийлар давлати музофотларида кенг тарқалганини кўрсатади³. Мутрибий ўзининг тазки-

¹ Мутрибий. Тазкират уш-шуаро, 188—189-варажлар.

² Дӯст Вафобой бин Ҳожибий оталиқ Бокимуҳаммадхон аштархонийнинг амалдорларидан бўлиб, адабиётга қизиқкан. Вафобой тахаллуси билан ўзбек ва тоҷик тилларида шеърлар ҳам ёзган кишидир. Қаралсин: Мутрибий. Тазкират уш-шуаро, 43, 93—94-варажлар.

³ Ҳ. Ораслии Фузулий. Боку, 1958, 7-бет (озарбайжон тилида).

расида эса Фузулий ижодининг Ўрта Осиёда, хусусан Самарқанд ва Бухорода XVI асрнинг ўзидаёт кенг тарқалганини, унинг девонлари, айниқса озарбайжон тилидаги девони машҳурлиги ҳақида маълумот беради. Шуниси ҳам диққатга сазоворки, Мутрибий Фузулий шеърларининг ўзига хос мазмунга эга эканини ҳам, уларнинг юксак бадиийлик намунаси эканини ҳам кўрсатган. Бу ўринда муаллиф бадиий ижод масалаларини таҳлил қилишда, шоирларнинг ўзига хос услубларини белгилашда билимдон адабиётшунос эканини яна бир марта исботлайди.

Келтирилган мисоллардан маълум бўладики, ижоди ҳаёт билан боғланган, гўзал асарларнинг муаллифлари бўлган шоирларни Мутрибий ҳар томонлама мақтаб, уларнинг ижоди (қайси тилда ёзганларидан қатъи назар) тўғрисида қийматли фикрларни баён этади.

Шаклпастлик, шеър ўғирлаш билан шуғулланувчи ва ёки ўртамиёна шеърлар битувчи шоирлар ҳақидаги зикрлар эса Мутрибийнинг бундай шоирлар гуруҳнга ҳурмат билан қарамаганлигидан далолат беради. Ана шундай зикрлардан бир-иккита-сини мисол учун эслатиб ўтишнинг ўзи кифоя. Мутрибий Афзалий тахаллуси билан шеърлар ёзувчи Мир Афзалнинг Самарқанддаги шайхлар авлодидан экани, ўқимишлилиги, умренинг охирида шаҳар муҳтасиби вазифасида ишлагани, шеърлари кўпинча подшоҳлар таърифида бўлганини қайд қилиб, улардан бир неча намуналарни ҳам келтиради. Тазкирада келтирилган шеърий парчалардан маълумки, Афзалийнинг ғазаллари ҳаётийлик, бадиий пишиқлик, мазмунан теранлик билан ажралиб турмайди. Ғазаллардаги тасвирий воситалар эса (ёрлоларух, гесу — соч — ҳалқа, ёр қоши — саждагоҳ) такрорий, қуруқ бўлиб, ишлатилиши лозимлиги учунгина ишлатилган, холос. Аммо Мутрибий ўз замонасидаги анъана таъсирида ана шу ғазални "дил-писанд", яъни яхши ёзилган деб ҳам ўтади.

Лекин диққатга сазовор ўрин шундаки, Мутрибий Афзалий ҳақида халқ орасида тарқалган латифалардан бирини ва Хожа Муҳаммад Бедилий Самарқандий деган шоирнинг бир байтини келтиради.

Мазмуни: Бир шахс Афзалийнинг белгиларини сўраганда бир донишманд унинг суратини шундай чизган: Оғирлиги ярим ман келадиган китобни қўлтиғида ушлаган, чорак вазни қаламтарошни салласига тиқиб қўйган, ҳар бири ярим чоракдан келадиган ўнта қаламни салласи атрофида териб чиқсан, салласининг катта фаши қулоги остига ёйилган, катта қуръани белига боғлаган, этакларини белига қистириб қўйган, белига қайчи, чақмоқ, туз, жуводиз... солинадиган халтачаларни осган, қўлида

устун каби асони ушлаган кимса Пули сафед¹нинг кўкнорхонасида учраса, ана шу киши Мир Афзалдир².

Келтирилган парчада Афзалийнинг ташқи кўриниши ҳажвий тарзда маҳорат билан чизилган. Хожа Муҳаммад Бедилий Самарқандийнинг байтида ҳам ана шу мазмун ўз аксини топган:

Туроки бори китоби бағал писанда бувад,
Қаламтарошу қалам бар сари ту сар бор аст.

(Мазмуни:

Сенга китобни қўлтиғда кўтариб юриш маъқулдир,
Қаламтарош, қалам эса сенинг бошингдаги оғир юқдир.)

Булардан маълумки, ҳалқ вакиллари Афзалий каби шоирлар ҳақида ўзларининг холисона баҳоларини берганлар. Маълумки, Мутрибий ўз тазкирасида Хожа Муҳаммад Бедилий Самарқандий ҳақида сўз юритиб, унинг ҳунармандлардан (шамшергар — қилич ясовчи) экани ва ҳажвий шеърлар ёзишда моҳир бўлганини кўрсатиб, Мир Афзал ҳақидаги ҳажвий шеъри ажойиб ва эътиrozга сабаб бўлмовчи эканини ёзди³. Бас шундай экан, Мутрибий ўз тазкирасида Афзалийга қанча ўрин ажратмасин, унинг шеърлари ҳақида баъзан нотуғри баҳо бермасин, бари бир у ҳалқ вакилларининг Афзалий ҳақидаги холисона фикрларини маъқуллаган, уларнинг ҳаққоний эканини эътироф этган. Шеър ўғирлагучи шоир Ҳужумий ҳақида сўз юритганда ҳам Мутрибий унинг бирорвлар шеърини ўғирлаб, ўз номига ўтказишини маъқулламайди.

Қизиги шундаки, Мутрибий Баҳрий деган шоирнинг истиқбол-сизлиги, асарларидаги мазмун эса диққатга сазовор эмаслигини ёzádi-ю, аммо ўз фикрини ҳар томонлама исботлаш учун Баҳрийнинг ижодидан тегишли мисолларни келтирмайди. Бунинг натижасида яхши танқидий фикр далил ва исботсиз бўлиб қолган. Демак, Мутрибий шоирлар ижодига асосан асарларининг мазмундор, ҳаётий ва бадиий жиҳатдан пухта ишланган бўлиши нуқтаи назаридан ёндашиб, уларни маъқуллаган ёки танқид қилган.

¹ Пули сафед — Самарқанддаги Регистон ва Гўримир ёдгорликлари ўртасида жойлашган гузарнинг номи.

² Мутрибий. Тазкират уш-шуаро, 42-варақ.

³ "Бедилий Самарқандий — исмаш Хожа Муҳаммад буд. Ва аз водии шамшергар сохибвуқуф менамуд ва дар гуфтани ҳажв теги забонаш ажоиб тез буд ва абёти обдор аз ў ба вукуф меомад. Чаноби мир Афзалро аҳожии ажиба намуда, ки ин нусха таҳмили эроди он надорад. Ашъори покизай хуб низ дорад. Ва ин матлаъро некӯ гуфта: Дар майкада хумҳо чу тур аз бодаи нобаст,
Дар даҳр дили Хизр чаро толиби об аст".

(Мутрибий. Тазкират уш-шуаро, 64-варақ).

Мутрибий шоирларнинг таржимаи ҳоли ва иходига доир маълумотлардан сўнг асарларидан намуналар келтирадики, улар шоирлар иходининг хусусиятини аниқлашда маълум даражада кўмаклашади. Масалан, тазкирада шоир Дўстийнинг сартарошга бағишланган ғазали келтирилиб,¹ унинг яхши ёзилганилиги уқтирилади. Дарҳақиқат, агар ғазалда ҳунармандчилик мавзусининг ёритилиши эътиборга олинса, унда Дўстийнинг XV асрда яшаб иход этган Сайфий Бухорий анъаналарини (Сайфий Бухорийнинг ҳунармандчилик мавзуидаги ғазалларини Алишер Навоий жуда мақтаган ва маъқуллаган эди)² давом эттиришга интилгани сезилади. Ғазал мавзуи доирасини кенгайтириш ҳаракатига қўшилиш, бу билан шеъриятнинг меҳнаткаш омма, хусусан, ҳунармандлар ҳаётига яқинлаштириш каби интилиш — адабиётда реализм куртакларини кучтайтиришга бўлган ҳаракатнинг аҳамияти эса жуда каттадир. Бундан шу нарса аниқлашадики, тазкирада зикр этилган шоир Дўстий иходи меҳнаткашлар ҳаёти билан боғланган, улар билан яқин алоқада бўлган экан. Шу жиҳатдан Мутрибий тазкирасидаги Дўстий шеърларидан келтирилган намуналар муҳим аҳамият касб этади.

Тазкиратнинг муаллифи шоир Журмий Самарқандий иходидан бир ғазални намуна сифатида келтириб, уни "бисёр некӯ гуфта"³ жуда яхши айтилган — деб баҳолайди:

...Лолаҳо набвад ба саҳро, балки, эй Лайли узор,

Қатраҳо афтода аз хуни дили Мажнун ҳама.

Дар шафақ набвад ба гардун шом, эй ширинсухан,

Фарқи хуни Кўҳкан⁴ шуд домани гардун ҳама.

Дарҳақиқат, келтирилган мисоллар ёш шоирнинг бадиий иходда янгилик сари интилувчи эканидан далолат беради. Иккинчи хил мисоллар эса шоирлар иходининг асосан шаклпастлик, тақлиддан иборат эканини аниқлашга ёрдам беради.

Шундай қилиб, Мутрибий шоирлар асарларидан намуналар танлаётганда уларнинг муҳим ёки шоир иходидаги энг яхшиси бўлишини назарда тутган. Лекин у шу намуналарнинг яхши ёки ёмонлигини эслатиш билан кифояланиб, уларнинг нима учун яхши ва нима учун ёмон эканликларини ҳар томонлама таҳлил қилган эмас.

¹ Мутрибий. Тазкират уш-шуаро, 74-варақ. Матлаъ:

Нигори саргароши ман дилҳоҳ аст тасвираш,
Рухаш ои насту кокули пурпеч занчираш.

² А. Навоий. Мажолис ун-нафоис, 86-бет.

³ Мутрибий, Тазкират уш-шуаро, 72-варақ.

⁴ Фарҳод — Б. В.

Профессор Е. Э. Бертельс XII аср адабиётининг намояндаларидан бири бўлган Низомий Арузийнинг "Чаҳор мақола" асарида кўпгина шоирлар ҳақида маълумот берилганини қайд этиб, афсуски Низомий Арузий эслатиб ўтган кўпгина шоирларнинг номларигина бизгача этиб келган, холос. Шунинг билан бирга бу муаллифларнинг бизгача этиб келмаган асарлари ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас эди, деб ўйлаш ҳам мумкин эмас, деб кўрсатган эди¹.

Профессор Е. Э. Бертельснинг бу фикрларини Мутрибий тазкирасида келтирилган кўпгина шоирларга ҳам татбиқ этиш мумкин.

Иккинчи томондан, "Тазкират уш-шуаро"да келтирилган 320 дан ортиқ кишиларнинг ҳаммаси ҳам ўзбек ва тожик адабиётлари тарихининг тараққиётига муҳим ҳисса қўша олган шоирлар деб айтиш қийин. Буларнинг айримлари, масалан, Мушфиқий, Нисорий, Фузулий ва бошқалар тожик ва озарбайжон адабиётлари тарихида жуда муҳим ўрин эгаллади. Бошқа кўпчилиги эса шеър айтишга ҳаваскор бўлган, ёки девонлар тузган бўлса ҳам шеъриятнинг кейинги тараққиётида из қолдира олган эмас эди.

Мутрибий тазкирасининг аҳамияти шундаки, у XVI асрнинг иккинчи ярмида яшаб ижод этган шоир ва адабиёт муҳлисларининг номини тарих саҳифасига киритди ҳамда қийматли маълумотлари билан ўша давр адабий ва маданий ҳаётининг қандай даражада эканини ўрганиш учун (тазкиранинг турли хил камчиликларидан қатъи назар) муҳим манбалардан бирига айланаб қолди.

XVII асрнинг II ярмида яратилган тазкиралардан бири шу даврнинг алломаларидан бўлмиш Муҳаммадбадеъ Малеҳо Самарқандийнинг "Музокир ул-асҳоб" асаридир. Муҳаммадбадеъ Малеҳо 1641 йилда Самарқандда туғилиб, замонасининг илмларини ўрганган шоир ҳамда адабиётшунос сифатида шуҳрат қозонган киши. Малеҳо ёшлигидан тазкира ёзишга интилиб, ниҳоят 1689—1692 йиллар орасида ўзининг "Музокир ул-асҳоб" ("Суҳбатдошлар зикри") асарини ёзди.

"Музокир ул-асҳоб"да 200 га яқин замондош шоирлар ҳақида сўз юритган Малеҳо мазмунли ва бадиий юксак шеърларни тушунувчи адабиётшунос ҳамда, шу тазкиранинг биринчи тадқиқотчиси профессор А. Мирзоевнинг ибораси билан айтганда, XVII асрнинг етук "шеърфаҳми ва сухансанжи" сифатида кўринади.

Малеҳонинг тазкираси замондош шоирлар зикрига бағишланган китоб бўлиши билан ҳам улуғ ўзбек шоири Алишер Навоийнинг

¹ Е. Э. Бертельс. История персидско-таджикской литературы. ИВЛ, Москва, 1960, 458-бет.

"Мажолис ун-нафоис" тазкирасига яқин турувчи асардир. Тожик тилида ёзилган "Музокир ул-асҳоб" ўзидан олдин яратилган тазкираларнинг анъаналари асосидагина яратилган китоб эмас, балки у илғор анъаналарни XVII аср шароитида мукаммаллаштирган, унга янгиликлар қўшган тазкира ҳамdir. Буни "Музокир ул-асҳоб"га киритилган шоирларнинг деярли ҳаммаси билан Малеҳонинг сұхбатдош бўлганлиги ва шунинг учун асарда ҳар бир шоирнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида кенг, ишонарли маълумот берилганлигидан ҳам билиш мумкин.

Шунинг билан бирга "Музокир ул-асҳоб"нинг яна бир хусусияти, яъни Малеҳонинг шоирлар, санъат аҳли тўғрисидаги мулоҳазаларини тарихий воқеа-ҳодисалар билан боғлаған ҳолда ифода этиши ҳам кўзга ташланиб туради. Бундай хусусият Нисорийнинг "Музаккири аҳбоб"ида бир оз кўринса ҳам "Мажолис ун-нафоис"да кўринмайди. Шунинг учун Малеҳонинг тазкирасини XVII асртагача ўзбек ва тожик тилларида яратилган тазкиралар ҳамда адабий-танқидий қарашлар анъаналарини давом эттирган, ривожлантирган асар деб айтиш хато бўлмас. Бир мисол:

Малеҳо Самарқандий "Музокир ул-асҳоб"да замонасидаги ўғри шоирлар ҳақида шундай танқидий шеърни келтиради:

Агар маъний аз байти шахсе рабуд,
Таворуд ниҳад номи дуздй ба худ.
Ба мазмун агар соҳибаш бурд пай,
Ба дандон газад даст, гўяд, ҳай!

(Мазмуни: Айрим шахслар бирор шоирнинг шеърини ўғирлаб, уни ўзлариники деб кўрсатсалару, шеърнинг асл эгаси бу ҳолни билиб қолгудай бўлса, ўзларининг ўғриликларини яшириш учун "бу таворуд¹ бўпти" деб айтадилар).

Худди шу ўринда эслатиб ўтиш лозимки, Алишер Навоий ҳам ўз вақтида унинг шеърларини (Навоий шеърларини) ўғирлаб, ўзларига нисбат берган сохта шоирларга қараб, бундай ёзган эди:

...Англамайин сўзда туюқ баҳрини,
Қайси туюқ, балки қўшуқ баҳрини.
Лафзлари bemaza, таркиби суст,
Носара маънию адо нодуруст.
Борчасига даъвии маънии хос,
Хосларим топмай алардин халос.
Равзай назм ўлғали рангин манга,
Ҳар не йўлуқти санами чин манга.

¹ Таворуд — лугавий маъноси бир вақтда содир булишдир. Адабиётшунослар икки шоирнинг бир-биридан хабарсиз ҳолда бир хил маънодаги байт, шеър ёзишлари ҳодисасини таворуд дейишади — Б. В.

Бор эди машшотаи табъим иши,
Бермак алар ҳуснининг оройиши...
...Кийдуруборон ҳуллайи мавзун анга,
Зевар этиб юз дури макнун анга.
Қилсам этиб боштин-оёқ жон ани,
Ҳажлаи ноз ичра хиромон ани,
Чун анга бу хайли жафогар этиб,
Хуллаларин горату торож этиб,
Жисмида не ҳулла қўюб, не ҳарир,
Ўзини бедод ила айлаб асир.
Зоҳир этиб йиглагудек ҳол анга,
Кийдуруборон эски қаро шол анга.
Турфа буким, шеър қўйиб отини,
Еткуруборон кўкка мубоҳотини.
Турфароқ улким, тониримни билиб,
Ҳақдин уялмай, манга зоҳир қилиб.
Ваҳки манга жилвагар айлар чоғи,
Истабон эҳсон доги, таҳсин доги.
Қўнглима кўп теги жафо урдилар,
Дема кўнгул жонима еткурдилар¹.

Навоий бундай бадкирдор "шоирлар"га қараб:

Ўзда йўқ эрдим бу сўз айтур замон,
Барчалари яхши эрур мен ёмон,—

деб ҳам айтади. Бу далил Навоий ва Малеҳонинг адабий-танқидий қарашларидаги ҳамоҳангликтан далолат беради.

Малеҳо тазкирасининг яна бир хусусияти шундаки, унда шоирлар араб алифбоси асосида жойлаштирилган бўлиб, ҳар бир ҳарф билан бошланадиган бўлимнинг олдидан кичик дебоча берилади. Бу дебочада шу қисмнинг мақсади ва у кимларнинг зикрига багишлангани ёзилади.

Малеҳо шоирлар ижодига баҳо беришда, уларнинг муҳим хусусиятларини аниқлашда асарларнинг мазмундорлиги ва бадиийлигига катта эътибор берувчи илгор шеършунос эканини кўрсатади. Бунинг учун Малеҳонинг Сайдойи Насафий, Нозим Ҳиравийлар ҳақида ёзганларини эслатиш мумкин.

Демак, Алишер Навоидан Малеҳо Самарқандийгача бўлган даврда тазкирачилик бир хилда давом этмаган. Ўрта аср шароитига нисбатан илғор савия ва йўналишдаги шеършунослар мумтоз адабиёт ва адабий-танқидий қарашларнинг анъаналарига эргашиш билангина чегараланиб қолмасдан, балки анъанани

¹ Алишер Навоий. Хамса. ЎзССР ФА нашриёти, Тошкент, 1960, 35—36-бетлар.

ривожлантириб, унга янгиликлар қўшиб борганлар. Бинобарин ўрта асрдаги ўзбек ва тожик адабий-танқидий қарапшари қотиб қолган, бир хил шаклда давом этган деб тушуниш мутлақо хатодир. Ўтмишдаги илғор адабий-танқидий қарапшар доим ўсиш ва ривожланишда бўлиб, ҳаётий юксак асарлар ёзиш ишига ўз ҳиссасини қўшиб келди, шундай асарларнинг муаллифларини қўллаб-қувватлашга интилди.

XVI—XVII асрларда "Мажолис ун-нафоис" йўналишида яратилган тазкираларга диққат билан қарабалса, улар бири иккинчи сининг давомидай бўлиб туюлади. Агар Алишер Навоий "Мажолис ун-нафоис"да XV асрнинг адабий ва маданий ҳаётини ёритса, Ҳасан Нисорий ўз тазкирасида "Мажолис ун-нафоис"нинг яратилиши давридан 1566 йиллар орасида Ўрта Осиёдаги маданий ва адабий ҳаёт тўғрисида маълумот беради; агар Мутрибий "Тазкират уш-шуаро"да 1566—1605 йиллар орасида Ўрта Осиё, хусусан Самарқанд ва Бухородаги маданий ҳаётни ёритса, Малеҳо Самарқандий XVII асрнинг 90 йилларигача бўлган адабий ва маданий ҳаётни ёритади. Шундай қилиб, булар занжирдай ўзаро боғланган тазкиралар туркуминни ташкил этадики, бу тазкиралар туркуми XV—XVII асрлардаги адабий ва маданий ҳаёт ҳақида ҳамда шу даврда яшаб ижод этган 1200 га яқин шоир ва адабиёт мухлислари тўғрисида ишонарли маълумотлар беради, уларнинг асарларидан намуналар келтиради. Шу туфайли ҳам мазкур тазкиралар туркуми XV—XVII асрлардаги ўзбек ва тожик адабиёти тарихини ҳар томонлама ёритишда ўта муҳим манбалардир.

Шуни ҳам эслатиш жоизки, XVI—XIX асрлар давомида "Мажолис ун-нафоис"нинг таъсир ва фойдаланиш доираси кенгайиб кетиб, Ҳиндистон тазкиранавислари диққатини ҳам ўзига тортди. Шу сабабли Ҳинд ўлкасида яратилган тазкираларнинг кўпчилигида XV аср адабий муҳити вакиллари ҳақида берилган маълумотлар "Мажолис ун-нафоис"га асосланди, ҳамда унинг муаллифи Навоий — Фоний тўғрисида алоҳида маълумот берилди. Жумладан, бу ҳолни XVI асрнинг иккинчи ярмида Комий Қазвии томонидан тузилган "Нафоис ул-маосир", XVII асрда Шерхон ибни Мажидхон Лудий томонидан ёзилган "Миръот ул-хаёл" тазкираларида ҳам кузатиш мумкин. Шу нуқтаи назардан XVIII асрда Ҳиндистонда Алиқулихон Вола Доғистоний томонидан яратилган "Риёз уш-шуаро" тазкираси алоҳида аҳамиятга моликдир¹.

¹ Б. Валихўжаев. Алиқулихон Вола ва унинг "Риёз уш-шуаро" тазкираси. Адабий мерос, 1987, 4(42)-сон, 35—41-бетлар; Яна ўша муаллиф: "Риёз уш-шуаро"да ўзбек адабиёти намояндалари. Адабий мерос, 1988, 4 (46)-сон, 21—26-бетлар.

Алиқулихон Вола Догистоний (1712—1756-57) XVIII асрда яшаб ижод этган, араб, форс, урду ва туркий тилларни мукаммал эгаллаган шоир ва адабиётшуносири. Воланинг "Риёз уш-шуаро" ("Шоирлар бўстони") тазкираси муаллифга айниқса, катта шуҳрат келтириди.

1748 йилда тузилган "Риёз уш-шуаро" X—XVIII асрлар давомида яшаб ижод этган 2594 шоир ва қалам аҳлидан баҳс юритувчи тарихий-замонавий тазкирадир. Бу асар ўзининг кўп-қирралилиги билан ажralиб туради. Чунки у фақат тазкирага хос хусусиятлари билангина эмас, балки энг яхши ғазал, қасида, рубоий, қитъя баъзан маснавийлардан олинган намуналар тўплами, гулдаста-баёз сифатида ҳам кўзга ташланади. Шунинг билан бирга асарда аруз, қофия, бадиий санъатлар ҳақидаги рисолаларнинг киритилгани ҳам ҳисобга олинса, унда "Риёз уш-шуаро"нинг ҳам тазкира ва ҳам ўзига хос хрестоматия (баёз, жунг) эканлиги кўзга ташланади. Шу жиҳатдан қараганда Вола ўзигача мавжуд бўлган тазкиралар, жумладан Навоийнинг "Мажолис ун-нафоис"и тузилишидаги анъанани янгиликлар қўшиш билан давом эттиргани маълум бўлади.

"Риёз уш-шуаро"да ҳам шоирлар абжад усулидаги алифбо тартибида жойлаштирилган. Бундай тартиб эса XVI—XVII асрларнинг бошида яшаб ижод этган самарқандлик Мутрибийнинг "Тазкират уш-шуаро"сида қўлланилган юқорида эслатилган эди.

Вола тазкирасида шоирлар таржима ҳоли ҳамда ижодига доир турли ҳажмдаги маълумотдан сўнг улар ижодидан кўплаб мисоллар келтирилади. Шуниси муҳимки, тазкирада фақат форсигўйлар эмас, балки туркийгўй шоирларга ҳам кенг ўрин ажратилиб, улар ижодидан намуна келтиришга катта эътибор қилинган.

Тазкирада Рӯдакий, Низомий, Саъдий, Ҳофиз, Бедилга ўхшаш забардаст сиймоларга кенг маълумот берилиб, шунинг билан бирга муаллиф замонасидаги бадиий ижод аҳлига ҳам кенг ўрин ажратилган. Шуниси борки, Вола бу тазкирада ҳам ўтмиш адабиётини тадқиқ этувчи адабиётшунос, ҳам ўз замонасидаги адабий жараённинг танқидчиси сифатида намоён бўлади. Вола адабиётшунос сифатида ҳар бир шоир ижодининг ўзига хос хусусиятлари ва адабиёт тарихидаги хизматларини белгилашга ҳаракат қиласи. Бу жиҳатдан унинг Шайх Саъдий, унинг ғазал жанри соҳасидаги алоҳида хизматлари хусусидаги мулоҳазалари, замондоши бўлган шоирлар (жумладан, Шайх Муҳаммад Али Ҳазин) ижодига бўлган муносабати диққатга сазовордир.

Вола Догистоний форс тилидаги адабиёт намояндлари адабий-илмий мероси билан бир қаторда туркий тилдаги адабиёт, жумладан ўзбек адабиётининг кўпгина вакиллари асарларини аслият тилида мутолаа қиласи ва муаллифлари ҳақида маълумот тўплайди. Шунинг натижасида "Риёз уш-шуаро"да туркий тилда

ижод қылган адабларнинг номлари ҳам самимият билан қайд қилиниб, асарларидан намуналар келтирилган. Булар орасида озарбайжонлик Мұхаммад Фузулий, туркманлардан бўлмиш Байрамхон, ўзбек адабларидан Малик ул-калом Лутфий, Алишер Навоий, Заҳирiddин Мұхаммад Бобур, Мұхаммад Солиҳ каби қалам соҳибларини учратиш мумкин. Воланинг бу шоирлар ҳақидаги маълумотлари Алишер Навоийнинг "Мажолис ун-нафоис"и, озарбайжонлик муаллифларнинг тазкиралари, "Бобурнома" ва бошқа манбалардан олинган. Бу фикрни "Риёз уш-шуаро"да Мавлоно Лутфий ҳақида келтирилган маълумот очиқ-ойдин тасдиқлади. Вола шундай ёзади:

"Мавлоно Лутфий — зикри вай дар "Мажолис"и Амир Алишер шуда. Дар туркӣ ва форсӣ шаър мегуфтааст. Ўрост:

Эй зи зулфи шабмисолат сояпарвар офтоб,
Шоми зулфатро ба жои моҳ дар бар офтоб.

(Мазмуни: Мавлоно Лутфий — унинг зикри Амир Алишернинг "Мажолис"ида бор. Туркӣ ва форсӣ шеър айтар экан. Ўнинг шеърлариандир (шеър.)

Қўринадики, Вола XV аср шоирлари, хусусан туркийгўйлар ҳақида сўз юритаётгандан Алишер Навоий "Мажолис ун-нафоис"ига асосланади ва ўқувчини ҳам унга мурожаат қилишга ундайди. Бу ҳол эса XVIII асрда Ҳинд ўлкасида Навоийга нисбатан бўлган эҳтиром ва ихлоснинг натижаси сифатида муҳимдир¹.

Шуни эслатиш жоизки, тазкирада турли муносабат билан Алишер Навоий ва унинг асарларига мурожаат этишни кузатиш мумкин. Жумладан, Вола XV аср шоир ва олимларидан бўлмиш Саид Қутбиддин, Бадей Сарахсий, Қози Абулбарака Самарқандий, Мирхонд, Мавлоно Мұхаммад Жомий (Абдураҳмон Жомий-нинг укаси), Мавлоно Риёзий, Мавлоно Фасиҳиддин, Мұхаммад Солиҳ, Сафой кабилар ҳақида сўз юритар экан, у ёки бу тарзда Алишер Навоийни тилга олади, унинг маълумотларига таянади. Бу ўринда иккита муҳим туюлган далилни келтириш маъқул кўринди. Биринчидан, Вола тазкирада Моҳий тахаллусли шоира ҳақида шундай ёзади, (мазмуни):

"Моҳий — оти Офоқ бўлиб, Нисорий тахаллусли Мұхаммад Али Жалойирнинг синглисицир. Айтурларки, сўз ва атворда акасидан юқори туради.

Унинг байтларидан:

Оҳ аз он зулфе, ки дорад риштai жон тоб аз ў,
Вой аз он лаъле, ки ҳар дам меҳӯрам хуноб аз ў.

¹ Б. Валихўжаев. Навоийнинг Ҳиндистонлик мухлислари. Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1985, 22 февраль, 3, 5-бетлар.

(Мазмуни:

Сочи жонимнинг ришталарини чирмаштиради,
Лабининг лаъли туфайли ҳар дам қон ютаман.)
Ашке, ки сар зи гӯши чашмам бурун кунад,
Бар рӯи ман нишинаду даъвои хун кунад.

(Мазмуни:

Кўзумнинг четидан бошини чиқарган кўз ёши,
Юзимда ўтириб олади-ю қон даъвосини қилади

"Тазкират ун-нисо" муаллифининг ёзишича, Моҳий кўп муддат
Балх ҳокими бўлган, Алишер Навоийнинг укаси Дарвеш Али
китобдорнинг умр йўлдошидир"¹.

Бунда Алишер Навоий укаси Дарвеш Алиниңг умр йўлдоши
шоира бўлгани, яхши шеърлар битгани ҳақида келтирилган
маълумотлар Навоий таржимаи ҳолини ўрганишда фойдадан холи
эмас.

Иккинчи далил. Вола "Риёз уш-шуаро"да Мавлоно Шайхий
номли шоир ҳақида сўзлаб, шундай ёзди (мазмуни): "Мавлоно Шайхий. Амир Алишер бу шоирни ("Мажолис ун-нафоис"да)
келтириб, "Табас вилоятидан бўлиб, менинг замондошларимдан-
дир", деб таъкидлагани ҳолда Тақий Авҳадий (бу шахс Воланинг
катта замондоши, "Арафот ул-орифин" тазкирасининг муаллифи
— Б. В.) Шайхийни Мовароуннаҳрдандир, деб ёзилти. Тақий
Авҳадийнинг Алишер Навоийни ёлғончиликда айблашдан қандай
мақсадни кўзлагани менга маълум бўлмади"². Бундан кўринадики,
Вола Навоий келтирган маълумотларга шубҳа билдириш ёки унга
"тузатиш" киритишга бўлган интилишларни маъқулламаган, чун-
ки Навоий қаламига мансуб сўзларни мутлақо асосли ва ишо-
нарли деб билган. Дарҳақиқат, бу баҳса Вола ҳақ. Зоро Навоий
"Мажолис ун-нафоис"нинг учинчи мажлисида Мавлоно Шайхий
ҳақида ниҳоят ишонарли маълумотни келтирган: "Мавлоно Шай-
хий — Табаслиқдур. Муддате Ироқга борди. Андин келганда адвор
ва мусиқийга ҳам соҳибувуқуф бўлиб келди, гўёки ишлар доги
тасниф қилибдур. Табасдағи авқоф ва тавлият ва шайхлигин
қабул қилиб, ҳоло ул ишга машғулдур.

Бу матлаъ анингдур ким:

Ин на доғест, ки бар синаи сўзони ман аст,
Меҳри ишқ аст, ки аз меҳри ту бар жони ман аст"³.

¹ Вола Риёз уш-шуаро, акс нусха, 744—745-бетлар.

² Кўрсатилган асар, 386-бет.

³ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Тошкент, 1961, 122-бет.

"Риёз уш-шуаро"нинг икки жойида, яъни аввал "ф" ҳарфи бобида (Алишер Фоний), кейинчалик "нун" ҳарфи бобида (Алишер Навоий) Алишер Навоий ҳақида сўз юритилади. Агар бу бобларда келтирилган маълумотларга дикқат қилинса шу нарса аниқ бўладики, Вола Алишер Навоийнинг шахсий, ижодий ва ижтимоий фаолиятидан яхши хабардор бўлган. Вола тазкиранинг "ф" бобида Алишер Навоийга бағишланган зикрида сўзни унинг маънавий камолоти, илм-санъат аҳлига ғамхўрлиги ва, хусусан, бева-бечоралар аҳволини яхшилашга алоҳида эътибор берганидан бошлиб, шундай ёзди: (мазмуни) "Низомиддин Амир Алишер Фоний шуҳрати бениҳоялигидан таъриф ва тавсифлашга ҳеч қандай эҳтиёж йўқ. Ташки қиёфа ва маънавиётда камолот манбаи бўлиб, фазл ва камол арбобларини парвариш этишда бағоят саъй қилас, хусусан нотавон ва бехонумонлар аҳволини яхшилашда ҳиммат кўрсатарди. У кўп вақтини мадраса, масжид ҳамда турли иморатларни ободонлаштиришга сарфлар эди"¹. Шу тарзда давом эттириб, Навоийнинг тарбиясида ўн икки мингта яқин мадраса талабалари, шоирлар, олимлар, музахҳиблар, рассомлар, саҳҳофлар, заргар, дурадгор ва бинокор усталар камолот даражасига етганликлари таъкидланади. Тўғри, ҳозирги замон ўқувчисига бў сўзлар аллақачон маълум бўлиб, ҳатто айримлари муболагадек туюлса керак. Аммо Вола Догистоний замонасида, хусусан XVIII асрда Ҳиндистондай ўлкада Алишер Навоий ҳақидаги бундай самимий мақтovлар ниҳоят мароқлидир. Шундан сўнг Вола Алишер Навоийнинг Абдураҳмон Жомий билан бўлган ижодий муносабатларини, улар ўртасидаги самимийликни алоҳида уқтиради.

Воланинг Алишер Фоний ҳақидаги зикрида яна бир қанча дикқатни ўзига тортувчи фикрлар ҳам учрайди. Жумладан: "(Алишер Фоний) уч тилда (араб, туркий ва форсий) шеър ёзар экан, фақир унинг араб тилидаги шеърларини кўрмадим, аммо туркий шеърларини ҳамиша мутолаа қилиб тураман. Туркий тилда ҳар бирининг алоҳида номи бўлган уч девони, турли маснавийлари бор. Масалан, "Наводир уш-шабоб", "Фарҳод ва Ширин", "Лайли ва Мажнун", "Искандарнома", "Назм ул-жа-воҳир" ва бошқалар. Амир Алишернинг туркий тилда битган манзумоти ва бошқа асарлари йигирма уч жилд бўлиб, бу фақир уларнинг ҳаммасини кўриб, файзлар топганман"².

¹ Вола Риёз уш-шуаро, акс нусха, 568—569-бетлар.

² Вола Риёз уш-шуаро, 568-бет.

Бунда Навоийнинг уч тилда, жумладан араб тилида ҳам шеърлар ёзгани ҳақидаги мулоҳаза эътиборни ўзига тортди. Тўғри, Вола Навоийнинг араб тилидаги шеърларини кўра олмаганини таъкидлайди. Аммо навоийшуносликда "Сабъат ул-абхур" номли арабча луғатнинг Навоийга нисбат берилишига доир маълумотлар ҳисобга олинса, унда араб тилини мукаммал билган Навоийнинг бу тилда шеърлар ҳам ёзгани маълум даражада ҳақиқатга яқин деб тахмин қилишга асос бўла олади. Чунки Навоий "Муҳокамат ул-луғатайн"да туркий ва форсий тиллардангина баҳс юритиб қолмай, балки ўрни билан араб тилига, унинг нозикларига ҳам мурожаат этади ва бу соҳанинг билимдони эканини ҳам намойиш этади. Шунга илова, Навоий достонлари, шеърларида араб тилидаги мисра ва ибораларнинг ҳам кенг ишлатилгани, "Хазойин ул-маоний"нинг эса машҳур "Ашрақат мин акси шамс-ил-каъс анвор-ил-худо" мисраси билан бошланадиган ғазал билан очилиши ҳам Воланинг ёзганларида ҳақиқатнинг маълум бир ёлқини борлигидан далолат беради. Иккинчидан, юқорида келтирилганидай, Вола Алишер Навоий куллиётини ўқиган ва унинг ўзбек тилидаги асарлари йигирма уч жилдан иборат деб айтишида шу куллиёт асос бўлган кўринади.

Демак, Ҳиндистоннинг шарқ қўллёзма хазиналарида ёки шахсий кутубхоналарида эҳтимолки ана шу куллиёт мавжудdir. Агар бу аниқланса, унда куллиёт тарихини ўрганиш янги-янги хуласаларга келишга сабаб бўлар. Ҳозирча, бу куллиёт қачон, қаерда, ким томонидан кўчирилган экан, унинг таркибига қандай асарлар киритилган экан, деган саволларга жавоб айтиш қийин. Вақти соати билан уларга жавоб топилади, албатта. Шуни ҳам эслатиш лозимки, Воланинг айрим маълумотлари, жумладан, Навоийнинг туркий тилдаги девонлари сонини учта деб кўрсатиши таҳрирталаб бўлишига қарамай, умуман уларда Навоийнинг ҳиндистонлик мухлисининг самимияти, унга нисбатан садоқати баралла сезилади.

Вола Навоийнинг ёш қаламкашларга кўрсатган ғамхўрликлари ва мураббийлигини Бадриддин Ҳилолий мисолида кўрсата олган. Шундан сўнг "ф" бобидаги "Алишер Фоний" зикри шоирнинг форс-тожик тилидаги ғазал ва қасидаларидан намуналар келтириш билан ниҳоясига этади.

Юқорида уқтирилганидек, тазкиранинг "нун" ҳарфи бобида ҳам Алишер Навоий ҳақида алоҳида мақола келтирилган. У "ф" ҳарфи бўлимида Алишер Фоний ҳақидаги маълумотларни тақрорламайди, аксинча бунда туркийгўй Навоийдан баҳс юритилади: "Амир Алишер Навоий. Бу олий зотнинг,— деб ёзади Вола,— қисқача баёни "ф" равзасида ўтган эди.

Туркий шеърларда Навоий тахаллусини қўллагани жиҳатидан унинг туркий тилдаги балоғатосор афкоридан байтбарақ тарзида манзур этиш мақсадида "нун" равзасидан ҳам жой олди¹.

Шундан сўнг Алишер Навоий ғазалларидан араб алифбоси тартибида 215 байтни, рубоийларидан эса 16 тасини танлаб, тазкирасига киритган. Таңланган байт ва рубоийлар Алишер Навоий шеъриятининг энг гўзал намуналаридан бўлиб, бу Воланинг ўзбекча байт ва ғазалларни нозикфаҳм шеършунос сифатида танлаб олганидан, ўқувчиларда Навоий маҳоратидан тасаввур ҳосил қилдиришга интилганидан далолат беради. Айтилганларнинг исботи учун тазкирага киритилган айрим мисолларни келтириш мумкин:

Ул паривашким, бўлубмен зору саргардон анга,
Ишқидин олам менга ҳайрону мен ҳайрон анга.

Кўнгуллар ноласи зулфунг камандин ногаҳон кўргач,
Эрур андоққи, қушлар кичқиришқойлар йилон кўргач.

Ул пари куйида мен девонани банд айлангиз,
Банд-бандим зулфи занжирига пайванд айлангиз.

Оразин ёпғоч кўзумдин сочиатур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким, пайдо бўлур юлдуз ниҳон бўлғоч қуёш...

Рубоий:

Жонимдаги "жим"ики долингта фидо,
Андин сўнг "алиф" тоза ниҳолингга фидо.

"Нун"и даги анбарин ҳилолингта фидо,
Қолғон "ики нуқта" икки холингта фидо.

Шундай қилиб, Волаи Догистоний ўзининг "Риёз аш-шуаро" тазкирасида Алишер Навоий ҳаёти, ижоди, асарлари ҳақида самимият билан сўз юритиб, шеъриятидан мисоллар келтириб, бир томондан, бу улуг зотга нисбатан бўлган меҳр ва муҳаббатини ифода этган бўлса, иккинчи томондан, XVIII аср Ҳиндистон илмий-адабий муҳитида Навоий ва унинг ижодига бўлган ижобий муносабатни ҳам баён этди. Бунинг натижасида ҳинд ва ўзбек адабий-илмий алоқалари тарихини янги саҳифалар билан бойитди.

Қадимий тарихга эга бўлган тазкира ёзиш анъанаси XIX ва XX асрнинг бошларида ҳам давом этди. Бунинг натижасида

¹ Вола. Риёз уш-шуаро, 860—867-бетлар.

мазкур даврда турли услугуб ва ғоявий йўналишдаги бир неча тазкиралар майдонга келди.

XIX асрнинг биринчи чорагида яратилган "Мажмуаи шоирон", 1871 йилда Қори Раҳматулла Возеҳ томонидан тузилган "Түҳфат ул-аҳбоб фи тазкират ул-асҳоб", XIX асрнинг охри ва XX асрнинг бошларида тартиб берилган "Тазкираи Фаҳмий", Абдулазим Шаръийнинг "Тазкират уш-шуаро", Мирсиддиқ Ҳашматнинг "Тазкират уш-шуаро", Афзал Пирмастийнинг "Афзал ут-тазкор фи зикр уш-шуаро в-ал-ашъор", Абдуллаҳожа Абдийнинг "Тазкират уш-шуаро мутааххирини Бухоро", Муҳаммад Шариф Садр Зиёнинг "Тазкор ул-ашъор", Ҳожи Неъматулло Мұхтарамнинг "Тазкират уш-шуаро", Аҳмаджон Табиийнинг "Мажмуаи си шуарои Фирузшоҳий", "Мухаммасоти мажмуат уш-шуарои Фирузшоҳий" кабилар ана шундай тазкиралардандири.

Бу тазкираларнинг XIX асрдан олдинги тазкиралар билан умумийлиги ҳамда баъзи ўзига хос хусусиятлари ҳам борки, қуйида шулар тўғрисида фикр юритилади. Биринчидан, юқорида номлари эслатилган тазкиралардан Возеҳ, Фаҳмий, Шаръий, Ҳашмат, Афзал, Абдий, Садри Зиё, Мұхтарамларнинг асарлари тожик тилида ёзилган бўлса, Аҳмаджон Табиийнинг ҳар иккала асари ҳам ўзбек тилида яратилган. "Мажмуаи шоирон" тазкираси ҳам ўзбек ва ҳам тожик тилларида ёзилган. Кўринадики, мазкур даврнинг тазкиранавислигида икки тилда асарлар ижод қилиш каби қадимий анъанага риоя қилинган. Бу асарлар, қайси тилда ёзилган бўлишидан қатъи назар, ўзбек ва тожик халқлари адабиёти тарихини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қиласди.

Иккинчидан, XIX ва XX асрнинг бошларида майдонга келган тазкиралар ўзининг тузилиши, маълумотларни қамраб олиши нуқтаи назаридан икки гуруҳга бўлинади.

Возеҳ, Ҳашмат, Садри Зиё кабилар томонидан тузилган тазкираларда турли жуғрофий муҳитда яшаган шоир ва шоиртабълар ижодига, холисона ёндашишга интилиш, уларнинг таржимаи ҳоли ва шеърияти тўғрисида ишонарли тарзда фикр юритиш сезилиб туради.

Иккинчи гуруҳ тазкираларига эса "Мажмуаи шоирон", "Афзал ут-тазкор", "Мажмуаи си шуарои Фирузшоҳий", "Мухаммасоти мажмуат уш-шуарои Фирузшоҳий" каби тазкираларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Чунки бу тазкиралардан биринчиси ("Мажмуаи шоирон") XIX асрнинг бошларида Қўқон хонлигига тўплланган шоирлардан баҳс этса, XX асрнинг бошларида тузилган "Афзал ут-тазкор"нинг муаллифи Афзал Пирмастий эса кўпроқ Бухоро хонлигидаги шоирларни тазкирага киритади. Хоразмда тузилган икки тазкира эса Муҳаммад Раҳим II (Фируз) ва унинг атрофидаги шоирлардан сўз юритади. Шуни ҳам таъкидлаш

лозимки, мазкур тазкиралар ўша давр адабий муҳити ҳақида тўла тушунча ҳосил қилиш учун хизмат қиласди.

Учинчидан, шуни ҳам алоҳида таъкидлаш жоизки, XIX ва XX асрнинг бошларида яратилган тазкиралардан бир қисми наср билан ёзилган бўлса (Возеҳ, Ҳашмат, Фаҳмий, Шаръий, Афзалларнинг асарлари), айримлари шеърий тарзда ёзилган.

XIX асргача Ўрта Осиё ҳудудида шеърий тарзда тазкира ёзилганлиги ҳақида маълумот бўлса-да, аммо у бизгача етиб келмаган. Шунинг учун XIX асрнинг бошларида ўзбек ва тожик тилларида ёзилган "Мажмуаи шоирон" бизгача етиб келган тазкиралар ичига шеърий тарзда яратилган дастлабки асар эканлиги билан алоҳида ажралиб туради. Бу тазкирадан сўнг XIX асрнинг II ярми ва XX асрнинг бошларида Бухоро ва Хоразмда ҳам шеърий тазкираларнинг намуналари яратилди (Садри Зиёнинг "Тазкор ул-ашъор"и ва Аҳмад Табибийнинг тазкиралари).

Тўртинчидан, XIX ва XX асрнинг бошларидағи тазкиралар тузилиши жиҳатидан икки хилдир. Бу тазкираларнинг кўпчилиги ("Мажмуаи шоирон", Аҳмад Табибий, Возеҳ, Шаръий, Садри Зиё, Афзал тазкиралари) замондош шоир ва шоиртабъларга бағишланган бўлса, айримлари тарихий-замонавий тазкиралар хилига мансуб бўлиб, уларда бир неча аср мобайнида яшаб ижод этган шоир ва шоиртабълар тўғрисида фикр юритилади (Мирсиддиқ Ҳашмат ва Абдумутталлихожа Фаҳмийнинг тазкиралари).

Демак, мазкур даврда тазкирачилик анъанаси тарихидаги икки хил тазкира (тарихий-замоний ва замондошларга бағишланган) ёзиш услуби давом этган бўлса-да, Алишер Навоий "Мажолис ун-нафоис"и каби замондош шоирлар ҳаёти ва ижодига бағишланган тазкиралар аксариятни ташкил қилиб, улуг ўзбек мутафаккири Алишер Навоийнинг бу соҳадаги хизматлари қўллаб-қувватланган эди. Шунинг билан бир қаторда мазкур даврдаги тазкираларда тузилиш жиҳатидан шундай бир янгилик майдонга келди, у Ўрта Осиёда XIX асргача мавжуд бўлган тазкирачилик тарихида учрамасди. Бу янгилик шундан иборатки, ҳамма шеърий жанрдаги асарларни қамраб олувчи, маълумот берувчи тазкиралар билан бир қаторда, маълум бир жанр асарлари ва унинг муаллифларидан баҳс юритувчи тазкиралар ҳам майдонга келди.

Масалан, Аҳмаджон Табибий 1908 йилда Хоразм хони даргоҳидаги шоирларнинг фақат ғазалларини ўз ичига олувчи ва шу ҳақда маълумот берувчи "Мажмуаи шуарои Фирӯзшоҳий" тазкирасини, 1909 йилда эса шу шоирларнинг асосан мухаммас ва мусаддасларидан баҳс этувчи "Мухаммасоти мажмуат уш-шуарои Фирӯзшоҳий" асарини ёзган эди.

Бундай ҳол, яъни жанрий ёки соҳавий тазкира тузиш Шарқдаги тазкиранавислик тарихи учун янгилик эмас эди. Чунки XVII

асрнинг муаллифи Абдунаби Фахруззамоний ўзининг "Тазкираи майхона"сида соқийнома ёзган муаллифларни киритган бўлса, XVIII асрнинг тазкиранависларидан Гуломалихон Озод эса ўзининг "Хизонаи Омира"сида асосан қасида ёзган шоирлардан сўз юритган. Аммо, шунга қарамасдан, Аҳмаджон Табибийнинг асарлари жанрий ёки соҳавий бўлишлари билан Ўрта Осиёдаги тазкиранавислик тарихи учун янгилик эди.

Бешинчиidan, XIX ва XX асрнинг бошларида яратилган тазкираларнинг айримларида шоирлар ҳаёти ва ижоди ҳақида сўз юритаётгандага манбаларга танқидий ёндашиш, турли манбаларнинг маълумотларини бир-бирига таққослаш, солиштириш ва улардан тўғриларини танлаб олишга интилиш ҳам кўзга ташланади. Бундай ҳол хусусан Ҳашматнинг тазкирасида намоён бўлади. Бу, бир томондан, тазкира тузиш маданияти ва савиясининг илмий тадқиқот ишларига яқинлаша олганидан далолат берса, иккинчи томондан, тазкиранавислик анъанаси хусусиятларига ижодий ёндашилганликни ҳам кўрсатади.

Шундай қилиб, юқорида қайд қилинган хусусиятлардан келиб чиқиб, XIX ва XX асрнинг бошларида майдонга келган тазкиралардан муҳимлари устида тўхталиб ўтмоқчимиз.

"Мажмуаи шоирон". Кўпгина адабиётшунос ва шарқшунос олимлар (Возеҳ, С. Айний, В. Э. Бертельс, Н. Н. Иванов, О. Шарафуддинов, В. А. Абдуллаев, Х. Мирзозода, А. П. Қаюмов) мазкур тазкиранинг хусусиятлари ва аҳамияти тўғрисида баъзи фикр ва мулоқазаларни баён қилганилар. Чунки бу асар XIX асрнинг биринчи чорагида ўзбек ва тоҷик адабиётлари тарихини ўрганиш ва ёритишда қийматли манбалардан бири саналади.

"Мажмуаи шоирон"нинг кўпгина қўллэзма нусхалари бизгача етиб келган. Бу қўллэзма нусхалар Тошкент, Санкт-Петербург ва бошқа шаҳарлардаги Шарқ қўллэзмалари хазиналарида сақланмоқда. Шунинг билан бир қаторда, "Мажмуаи шоирон" 1902 йилда Абдулманиоф қори бинни Абдулваҳҳоб котиб томонидан кўчирилган нуска асосида Тошкентдаги босмхонада нашр ҳам қўлдирилган. Тошбосма нусханинг кенг тарқалганини назарга олиб, биз ҳам шу асосда фикр юритамиз, тегишли мисолларни шу нашрдан олиб, бетларини мисоллардан сўнг қавсда кўрсатиб борамиз.

Аабиётшуносликда "Мажмуаи шоирон"нинг тузувчиси — муаллифи Фазлий Намангоний деган фикр тарқалган бўлса ҳам, аслида бу тазкирани XIX асрнинг биринчи чорагида Қўқонда яшаб ижод этган муаллифлар жамоаси тузган. Фазлий Намангоний ана шу муаллифлардан бири ва етакчиси саналган. Бу ҳолни Фазлийнинг ўзи ҳам қайд қилиб, қуйидагича ёzádi:

Манам як тан аз чомеъи ин китоб,
Ки дроад дар ин аср Фазлй хитоб.

(196)

(Мазмуни: Бу китобни тўпловчилардан бирин мен бўлиб, бу даврда мени Фазлий деб атайдилар.)

"Мажмуаи шоирон"ни тузишда қатнашган яна бошқа муаллифлардан Мирзо Қаландар Мушриф Исфароиний ва Хотиф тахаллусли Абдунаби Хўжандийларни кўрсатиш мумкин. Чунки, "Мажмуаи шоирон"нинг Умархон (413-бет) ва Нола тўгрисидаги (216-бет) шеърий маълумотларнинг Мушриф Исфароиний томонидан, Умархон (392-бет) ва Ҳозиқ ҳақидаги (92-бет) шеърий маълумотларнинг Хотиф Хўжандий томонидан ёзилганлиги ана шу фикрни қувватлайди. Масалан:

"Мажмуаи шоирон"нинг 413 бетида Амирий (Умархон)нинг "бири" радифли газали олдидан Мирзо Қаландар Мушрифнинг қўйидаги маснавийси келтирилган:

Топиб зоҳид атворидин иштибоҳ,
Бу туркий газални рақам қилди шоҳ.
Эрур тўтиқ табыи шаккармақол,
Ки андин етар завқ аҳлига ҳол.
Худо бергай они муродин тамом,
Бўлуб умр ила давлати мустадом.
Бўлуб душмани олида поймол,
Сарафкандаву хору ошуфта ҳол.
Қаю тил била васфин айлай баён,
Ҳамма ер сўз андин эрур осмон.
Қилиб маснавий Мушрифи нотавон,
Камолини этти бу ерда баён.
Хаёлингни аввал баланд айлагил,
Ўқуб бу газални писанд айлагил.

Иккинчи мисол, шу китобнинг 92-бетида Жунайдулло Ҳозиқнинг қасидасидан олдин Хотифнинг Ҳозиқ ҳақидаги маснавийси келтирилганки, унда, жумладан қўйидаги байтлар бор:

Надонам чи сон Ҳозиқи некфан,
Ба тавсифи шаҳ дод доди сухан.
Ки дар ин қасида намуд иқтидор,
Фузунтар з-андешаи рўзгор.
Бувад Хотиф аз фикри ў инчунин,
Назебад ба назмаш ба чуз офарин.

(Мазмуни: Билмадим, донишманд Ҳозиқ шоҳ мадҳида қандай қилиб бу олижаноб тавсифни бита олди. Бу қасидада у шунчалик қудратини намоён этдики, бу рўзгорнинг андишаларидан ҳам

кўпроқдир. Хотиф ҳам унинг назмига оғарин дейишидан бошқа сўз топа олмади.)

"Мажмуай шоирон" Қўқон хони Умархоннинг топшириғи билан Фазлий раҳбарлигидаги ана шу муаллифлар ҳайъати томонидан 1821 йил январь ойида ёзиб тугалланади.

Асарда XIX асрнинг биринчи чорагида, хусусан Амир Умархон ҳукмрониги даврида (1810—1822) Самарқанд, Ҳўжанд, Тошкент, Андижон, Марғилон, Бухоро, Ҳирот, Балх, Қошғар каби 20 дан ортиқ вилоятлардан Қўқонда йигилган, ўзбек ва тожик тилларида ижод қиласан 80 дан кўпроқ шоирларнинг асарлари тўманилиб, шоирларнинг таржимаи ҳоли ва ижоди ҳақида турли ҳажмда маълумотлар берилган.

"Мажмуай шоирон"га киритилган шоирлар турли ижтимоий гуруҳнинг вакили бўлиб, улар орасида амир ва амирзса, вазир ва сарой амалдорлари, қози ва шаҳар ҳокими, мадраса мударрислари, мунший ва бошқаларни учратиш мумкин. Асарда шоирлар билан бир қаторда шоирлар Maҳзуна Увайсиҳ ҳақида ҳам маълумот берилиб, уларнинг асарларидан намуналар келтирилган.

Шуни ҳам уқтириш лозимки, "Мажмуай шоирон"да зикр қилинганларнинг ҳаммаси ҳам касбий шоир бўлмасда, балки кўпчилиги шоирликни ўзига қўшимча бир ҳавас деб билган кишилардир. Шунинг учун тазкирада номи зикр қилинган, асарларидан намуналар келтирилган ҳамма шоирлар ҳам ўзбек ва тожик адабиётлари тарихида из қолдира олган эмаслар. Асарда номлари тилга олинниб, асарларидан айрим намуналар келтирилган Муҳаммадшариф Гулханий, Маҳмуд Махмур, Одинаиуҳаммад Маъдан, Жаҳон Увайсиҳ, Мөхрабон Maҳзуна, Жунайдуло Ҳозиқ, Шермуҳаммад Акамал, Муҳаммадғозий Ғозий, Нодир Ҳўқандий, Мужрим ва шунга ўхшаш шоирлар ўзбек ва тожик тилларида ёзилган адабий мерослари билан адабиёт хазинасини бойитдилар, унинг ривожи ва такомиллашувига ҳисса қўша олдилар.

Тазкирага ўзбек ва тожик адабиётларида қўлланилган адабий шаклларда (ғазал, қасида, тарих, мухаммас, мусамман, мустазод, маснавий) ёзилган асарлар киритилган.

Мазкур давр адабий муҳитида ғазал ва қасида асосий ўринни эгаллагани учун ҳам тазкирада ана шу жанрлардаги асарлар аксариятни ташкил этади. Шунинг билан бир қаторда, унда XIX асргача оз учрайдиган мухаммас-қасида, ҳашт дар ҳашт-қасида, мутассас-қасида кабилар ҳам қўзга ташланади.

"Мажмуай шоирон"нинг тузилиши қуйидагича: китоб анъана-вий ҳамд билан бошланиб, сўнг шу даврдаги шоирларни қисқа-қисқа тавсифловчи шеърий дебоча берилади. Дебочадан кейин эса Фазлий ва Мушрифларнинг Қўқон хони Умархонга бағишлиниб баҳри тавилда ёзилган мадҳиялари ўрин олган.

Шулардан кейин тазкиранинг асосий қисми бошланади. Аввали, шоирларнинг Умархон ва унинг билан боғлиқ бўлган воқеаҳодисаларга бағишлиланган қасидалари келтирилади. Қасидалар тугагач, Амирий (Умархон) ғазали ва унга пайрав тарзда бошқа шоирлар томонидан ёзилган ғазаллар бериб борилади. Шу тартибда мухаммас, мустазод ва бошқа жанрдаги асарлар жойлаштирилган.

Тазкиранинг қасида, ғазал, мухаммас ва бошқа қисмларида ҳам асарлар араб алифбоси тартиби билан (яъни аввал "алиф" билан сўнг "бе", "те" ва бошқа ҳарфлар билан тугалланувчи асарлар) келтирилган. Қасидалар бўлимида бу тартибга баъзан риоя қилинмаса-да, аммо у ғазаллар қисмидаги изчил равища қўлланилган.

Шоирлар ижодидан намуна сифатида келтирилган қасида, ғазал, мустазод, мухаммас ва бошқа жанрдаги асарлар тазкира тузувчи муаллифларнинг бадиий диди асосида танланган бўлиб, уларнинг кўпчилиги асарнинг умумий руҳига мос тушади.

Тазкирада ҳар бир асардан олдин унинг муаллифи тўғрисида турли ҳажмдаги маснавий — маълумотлар берилади. "Мажмуаи шоирон"даги бу маълумотлар ва шеърий дебоча маснавий тарзда қофияланиб, улар арузнинг мутақориби мусаммани мақсур (фаулун, фаулун, фаулун, фаул) баҳрида ёзилган.

Шуни ҳам эслатиш мумкинки, тазкирани тузишда муаллифлар пухта ўйланган режага асосланганлар, аниқ мақсаддан келиб чиққанлар. Шунинг учун ҳам улар ҳар бир шоирнинг ҳаёти ва ижодиёти билан яқиндан танишиб, унинг хусусиятларини қайд қилишга интилганлар.

Амирий, Фазлий, Адо, Хотиф, Мушриф, Беъжат, Маъюс, Вазир, Жадид, Маҳзун, Мирий, Зокир, Киромий каби кўплаб шоирлар ўзларининг турли жанрдаги асарларида амир ва унинг ҳукмронлигини, хонлик ва унинг манфаатларини куйладилар.

Аммо "Мажмуаи шоирон"да шундай шоирлар ҳам борки, улар ижодиётининг йўналиши ва аҳамияти ҳақида бирор бир холоса чиқариш қийин. Чунки бундай шоирларнинг ижодиёти ҳали етарлича текширилмаган, баъзиларининг асарлари эса бизгача етиб келмаган. "Мажмуаи шоирон"да тилга олиниб, асарларидан бир-икки парчалар келтирилган Мутриб, Фоиз, Кошифий (Хўжандлик), Мирзо Латиф, Туробий, Кошиф, Комил (бухоролик), Ҳайрат (мадраса талабаси)га ўхшашларни ана шу гуруҳга киритиш мумкин. Бундай шоирларнинг ҳаёти ва ижодиёти ҳақида маълум бир холосага келиш уларнинг адабий меросини ҳар томонлама текшириш ва таҳлил қилишни тақозо қиласди.

Шундай қилиб, "Мажмуаи шоирон"га турли йўналишга мансуб бўлган шоирлар киритилиб улар асарларидан намуналар келтирилган. Бундай ҳолни шоирларнинг қисқа тавсифига бағишлиланган

дебочада ҳам кўриш мумкин. Чунки унда шоирларнинг номлари зикр қилиниши билан бир қаторда, уларни гуруҳларга бўлишга уриниш ҳам кўзга ташланади. Бу шеърий дебоча Абдулкарим Фазлий Намангоний қаламига мансуб бўлиб, унда шоирлар икки гуруҳга бўлинган. Биринчи гуруҳга худо ҳамди билан шуғулланувчи (Хужаста гуруҳи малоик мисол, Ки доранд бо ҳамди ҳақ иштиғол) шоирлар киритилган. Фазлий бу гуруҳга мансуб бўлган шоирларни (Шайхулислом, Мавлавий) жуда эъзозлайди, уларни маънавий оламнинг ягоналари (Ҳама фард дар олами маънавий) деб атайди. Иккинчи гуруҳни эса амир Умархон саройидаги шоирлар ташкил этади. Бу ҳақда дебочада шундай дейиллади:

Гуруҳи дигар зумраи шоирон,
Бувад ҳар яке зуфунуни замон.
Ба фазлу ҳунар жумла комил иёр,
Ки ҳар як бувад зубдан рўзгор.
Тавориҳдонони соҳибкамол,
Муаммо шикофони рангин хаёл.
Ҳама бар дари шоҳ фармонпазир,
Намакхӯри хони атои амир.

Кўринадики, Фазлий ўша даврдаги адабий йўналишларнинг асосий мавзусини ажратади.

Айрим шоирлар ҳақидаги маснавий-маълумотлардан маълумки, тазкиранинг муаллифлари ўша муҳитда эслатилган икки адабий йўналишдан фарқ қиливчи оқим ва унинг вакиллари борлигини сезиб, уларни ўз сафларига ўтказишга уринганлар, баъзи ҳолларда бунга эриша олганлар ҳам.

Тазкирадаги маснавий-маълумотлар ҳажм жиҳатидан ҳам, мазмун жиҳатидан ҳам бир-биридан фарқ қиласди. Уларда "ба табъи шоҳ"— шоҳнинг дидига мос келувчи асарларни ижод қилган шоирлар — Фазлий, Мушриф, Адо, Хижлат, Беҳжат, Қози Эрназар кабилар мақталади. Шунинг билан бир қаторда, "ба табъи шоҳ" билан келиша олмай, меҳнаткаш халқ оммасининг ҳаётини, зулм ва ҳақсизлик туфайли қишлоқларнинг хароба чордеворларга айланганини, аҳолининг эса тобора камбағаллашиб, қашшоқлаша борганини акс эттириб, ўз замонасига норозилик билдирган ва:

Етмади Мажнунға мей кўрган балолардин бири,
Ҳажр водийси аро чеккан жафолардин бири,— (258)

деб ўз овозини баралла чиқаришга журъат эттан шоирлар тазкира тузувчилари томонидан турли-туман йўллар билан қораланади.

Бундай ҳолни Гулханий, Махмур, Кошиф ва бошқа шоирлар ҳақидаги маснавийларда кўриш мумкинки, бу масала адабиётшу-

нос олимлардан филология фанлари докторлари А. П. Қаюмов, Р. Мұқимовларнинг Махмур ва Гулханий ҳақидағи илмий ишларда кенг ёритилған. Эслатиш лозимки, "Мажмуаи шоирон"ning муаллифлари бу шоирларни ўз қаторларига үтказиш учун анча уринганлар. Шунинг натижасыда Гулханий, Ҳозик, Туробий каби шоирлар ҳақида келтирилған маснавийларда бир томондан, уларни мақташ, иккинчи томондан қоралаш ҳодисасыга дуч келамиз. Масалан, агар Гулханий "ба табыи шоҳ" тарзида шेър ёзган бўлса (ижодида шундай ҳол бор), уни мақтадилар:

Эрур Гулханий ҳам бу дарбор аро,
Суханвар қаторида ашъор аро.
Сўз аҳли аросинда доно эрур,
Уш бу газал андин иншо эрур.

(324)

Аммо, агар Гулханий "ба табыи шоҳ"дан четта чиқиб, замонанинг жаннат эмас, балки, турли балоларга тўла чўлу биёбон эканини тасвирлашга журъат этса, уни шоир деб билмадилар, асарларини мазмундан холи деб даъво қилдилар. Чунончи, "ангуштам" радифли газал олдидан қўйидағи маснавий келтирилган:

Бу Журъатки, аввал эди Гулханий,
Эрур барча ҳазён демаклик фани.
Хаёли бузуқ, диққати бесос,
Ани фаҳмини қил бу сўздин қиёс.
Деди бу газалнию қўйди бино,
На маъниси маҳкам, на лафзи бажо.

(342—343)

Шунга қарамай, Гулханий каби шоирлар ўз ижодий мароматларига содиқ колдилар. Аммо айрим ёш шоирлар, масалан, Туробий таңқид¹ ва таъқибга бардош бера олмади. Шунинг учун ҳам авваллари илғор фикрларни ифода этувчи асарлар ёзган Туробий, кейинчалик "ба табыи шоҳ" услубида асарлар битиб, Фазлийларнинг мақтовли таърифига сазовор бўлди.

Юқорида қайд қилинганлардан кўринадики, "Мажмуаи шоирон"²да шоирлар ижодига маълум мақсаддан келиб чиққан ҳолда баҳо берилади, унда Қўқон хонлигининг манфаатлари ҳимоя қилинади. Бундай ҳолни Бухоро ва Хоразм хонликларидан Қўқонга келиб, илғор фикрларни ифода этган шоирлар ижодига бўлган муносабатда янада очиқроқ сезиш мумкин. Шуни ҳам

¹ Мажмуаи шоирон. Тошкент, Ильин босмахонаси, 1902, 320—343-бетлар.

² Уша асар, 300—301-бетлар.

эслатиш лозимки, бошқа хонликлардан келган Ҳусайнбек Мирый Бухорий, Мужмал Бухорий кабилар "ба табъи шоҳ" тарзида асар ёзганлари учун танқидга учрамайди, аксинча мақталади. Мисол учун Мужмал Бухорий тўгрисидаги қуйидаги маснавийни келтириш мумкин:

Дигар онки Мужмал бувад аз Бухор,
Ба ҳалқи жаҳон фазли ў ошкор.
Дар ин вақт он марди равшанзамир,
Ғазал месарояд ба мадҳи амир.

(10)

(Мазмуни: Мужмал бухоролик бўлиб, унинг донишмандлиги дунё ҳалқига машҳурдир. Бу билимдон шахс ҳозирда амир мақтовига бағишилаб ғазаллар ёзади.)

Аммо Қўқон хонлигидан, умуман замона адолатсизлигидан нолиган бухоролик Кошиб каби шоирлар ниҳоятда қораланади ва, ҳатто, у умуман бошқа хонликдаги аҳоли ҳақидаги ҳақсиз айбномага айланади¹. Демак, бу ўринда "Мажмуай шоирон" Қўқон хонлигининг манфаатини ҳимоя қилувчи асарга айланиб қолади.

Шундай қилиб, XIX асрнинг биринчи чорагида Қўқонда яратилган "Мажмуай шоирон" тазкираси адабий муҳит ҳақида кўпгина маълумотлар бериши, адабий йўналишларнинг мавзуи, асосий мақсад ва вазифаларини аниқлашга кўмаклашуви нуқтаи назаридан ҳамда Гулханий, Махмур, Маъдан, Ғозий, Ақмал, Маҳзун, Увайсий каби шоирлар ҳақида айрим маълумотларни келтирганлиги жиҳатидан аҳамиятлиdir.

"Туҳфат ул-аҳбоб фи тазкират ул-асҳоб". Бу тазкиранинг муаллифи XIX асрнинг кўзга кўринган илғор дунёқарашли шоири ва адаби бўлиб, унинг оти Раҳматулло, лақаби Қори, адабий тахаллуси эса Возеҳдир.

Қори Раҳматулло Возеҳ 1817 йилда Бухорода дунёга келиб, узлуксиз мутолаа қилиш, ўқиш ва ўрганиш туфайли асрининг кенг маълумотли ва билимдон сиймоларидан, машҳур мутафаккир Аҳмад Доңишнинг издошларидан бири даражасига кўтарилади.

Возеҳ Шарқнинг кўпгина шаҳарларига саёҳат қилди, Бухорога қайтиб келиб, фаолиятини давом эттириди ва 1894 йили вафот этди.

Возеҳ кўп қиррали адабий мероси билан тожик адабиётида маълум мавқе эгаллайди. У шоир сифатида уч тилда (тожик, ўзбек, араб) турли жанрда асарлар ижод этди. Шунинг билан бир қаторда саёҳатлари хотираларидан баҳс этувчи "Савонеҳ ул-

¹ Мажмуай шонрои. Тошкент, Ильин босмахонаси, 1902, 300—301-бетлар.

масолиҳ ва фаросих ул-мамолик", турмуш расм-руслари ҳақида маълумот берувчи "Кони лаззат ва хони неъмат". "Ақоид ун-нисо" каби насрый асарларнинг ҳам муаллифидир.

Возеҳнинг адабиётшунослик соҳасидаги донишмандлигини курватувчи асари унинг "Тұхфат ул-аҳбоб фи тазкират ул-асҳоб" ("Сүхбатдошлар ҳақидағи зикр-дүстларга туҳфа") номли тазкирасидир¹.

Мазкур тазкира 1871 йили тоғик тилида ёзилган бўлса-да, аммо у фақат тоғик адабиёти тарихини ўрганиш учун эмас, балки ўзбек адабиёти тарихини ёритиш учун муҳим манба вазифасини ўтайди. Чунки унда XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган тоғик шоирлари билан бир қаторда, ўзбек ва тоғик тилларида асарлар ёзиб, бу икки халқ адабиёти тарихи учун хизмат қилган Жунайдулла Ҳозиқ, Муҳаммадшариф Гулханий, Эшонхўжа Вола, Муҳаммадшариф Шавқий, Ақмал Ҳўқандий каби қатор муаллифлар ҳам тилга олинади ва уларнинг ҳаёти, ижодиёти тўғрисида маълумотлар берилади. Иккинчи томондан эса тазкирага киритилган муаллифларнинг кўпі Самарқанд, Бухоро, Қўйон, Шаҳрисабз, Наманганд, Каттақўргон, Фарғона, Қарши (Насаф) каби шаҳар ва вилоятлардан бўлиб, уларнинг икки тилда: ўзбек ва тоғик тилларида ижод этиш анъаналарини давом эттирганлари назарда тутилса, Возеҳ тазкирасининг XVIII аср охири ва XIX аср биринчи ярмидаги адабий муҳитни, адабиётлар дўстлиги ва ҳамкорлигини, маълум шоирларнинг ҳаёти ва ижодини ўрганишдаги аҳамияти ниҳоят катта эканлиги янада ойдинлашади.

Возеҳнинг тазкираси ўзининг моҳияти ва тузилиши жиҳатидан Алишер Навоийнинг "Мажолис ун-нафоис" тазкирасига яқин туради. Чунки Возеҳнинг асари "Мажолис ун-нафоис" каби асосан муаллифга замондош бўлган шоирларга бағишлиланган, иккинчидан, унда шоирлар ижодига холисона ёндашиш, баҳо беришга интилишнинг кучли экани кўзга ташланади ва, ниҳоят, энг муҳими шундаки, Қори Раҳматулло Возеҳ ҳам ҳаётий мазмунни бадиий жиҳатдан гўзал ифода эта олган шоирларни шаклпаратстлик ва "санъат"корликка берилган шоирлардан ажратади, уларга самимият билан қарайди.

¹ Мазкур тазкира ҳақида қаралсин: С. Айнӣ. Намунаҳои адабиёти тоҷик, Москва, 1926; А. Муталибов. "Тұхфат ул-аҳбоб"— антология Қори Раҳматулло Ашур Муҳаммадова в переводе на русский язык с комментариями и примечаниями. Кандидатская диссертация, Ташкент, 1945; Хади-заде. Источники к изучению таджикской литературы второй половины XIX века. Изд. АН Тадж. ССР, Сталинабад, 1956, 17—43-бетлар; Т. Нематзода. Возеҳ. Нашриёти "Ирфон", Душанбе, 1967, 66—82-бетлар.

Бундай ҳол тасодифий эмас эди. Чунки "Мажолис ун-нафоис"нинг шұхрати, унинг анъанаси XVI—XIX асрлар давомида Мовароуннаұрда кенг тарқалиб, унға әргашиб, назира қилиб тазкира яратиш кучайған, унинг хусусиятлари ривожлантирилған эди. Гарчи Возеҳ ўз асарида XIX асрғача үзбек ва тожик тилларыда яратылған тазкираларни тилга олмаса-да, аммо асарининг Гулханийга бағишлиған бобидан сұнг тазкира ва унинг айрым хусусиятлари ҳақида сұз юритиши¹ муаллифнинг тазкирачилек хусусиятларини яхши ұрганғанидан ва XIX асрдан олдин яратылған тазкиралардан хабардор эканлығидан далолат беради. Шундан келиб чиқиб, Қори Раҳматулло Возеҳнинг ўз тазкирасини тузағтанды салағлари тазкиралари, жумладан Алишер Навоий "Мажолис ун-нафоис"идан билвосита бұлса-да, илқомланған деб айта оламиз.

Возеҳнинг замондошларига бағишлиған тазкирасига 148 шоир киритилиб, уларнинг ҳәёти ва ижоди тұғрисида маълумотлар келтирилған. Тазкирага киритилғанларнинг ҳаммаси ҳам касбий шоир бұлмай, айримлари шеъриятта ҳавасманц эди, холос. Улар жамиятнинг турли табақасига мансуб кишилардир.

Возеҳ тазкирада ўзининг замондошларига, ҳәёти ва ижодиети билан яхши таниш бўлган шоирларга кенг үрин ажратиб, улар ҳақида муфассалроқ маълумот келтирса, ҳәёти ва ижодиетига доир кам маълумот бўлган шоирлар ҳақида (Ирсий, Ҳасрат, Парий) қисқагина тұхталади. Бундай ҳол Возеҳ асарида келтирилған маълумотларнинг анча ишончли эканини тасдиқлади, бу муаллифнинг катта масъулиятни сезган ҳолда иш тутғанини исбот этади. Масалан, шоир Мұхаммадшариф Шавқий ҳақида шундай ёзади:²

Мазмуни: Шавқий кекса киши булиб, каттақүргонликдир. Илм үрганиб, шеър ёзишга шавқи баланд эди. У араб, туркий ва форсий тилларда қўп шеър айтиб, бир девон ҳам тузган. "Мухтасари виқоя" китобига эса назм билан жуда фойдали шарҳ ёзган. Биз уни қўролмадик. Аммо қўрган одамлар унинг хушсұхбат эканини айтишади. Шеърлари ҳам ёмон эмас. Лугат илмидан ҳам хабардор. 1278 ҳижрий йилгача вафот этди.

Аммо шуниси ҳам борки, тазкирада шоирлар ижодига берилған баҳолар ўша даврнинг адабиётшunosлиги доирасидан четга чиқмайди. Шунинг натижасида ҳар бир шоир ижодига ўзига хос хусусиятларни ҳар томонлама аниқлаш үрнини шоир ижодига

¹ Тұхфат ул-аҳбоб фи тазкират-ул-асҳоб. Матни интиқоди бө муқаддима ва тасхеzi Асгар Чонфидо. "Дониш", Душанбе, 1977, 153—154-бетлар.

² Возеҳ. Тұхфат ул-аҳбоб фи тазкират ул-асҳоб. "Ирфон". Душанбе, 1977, 101-бет.

"ашъорааш бағоят латиф ва мавзун" (шесърлари ниҳоят латиф ва гўзал), "манзумоташ латиф ва матбуъ" (назмлари латиф ва ёқимли) тарзида умумий баҳо бериш ҳолати эгаллайди¹.

Шундай қилиб, Возеҳ тазкираси XIX асрдаги адабиётшунослик ҳолатини аниқлашга кўмаклашувчи ёдгорлик сифатида қийматлидир деган хуносага келиш мумкин. Мазкур асар XIX аср охири ва XX асрнинг бошларида Бухорода яратилган кўпгина тазкираларга ибрат намунаси бўлиб хизмат қилди.

Аҳмад Табибийнинг тазкиралари. Хоразмлик Аҳмад Табибий (1868—1910) ўз замонасининг маданиятли ва маълумотли зиёлиларидан бири бўлиб², сермаҳсул шоир ва адабиётшунос сифатида танилган. У томонидан иккита тазкира тузилган.

Аҳмад Табибийнинг биринчи тазкираси "Мажмуаи си шуарои Фирӯзшоҳий" деб аталиб, у 1325 ҳижрий 1907 милодий йилда бошланиб, бир йилдан сўнг, яъни 1326 ҳижрий—1908 милодий йилда ёзиг тутгатилди. Бу ҳақда Табибий тазкиранинг хотимасида шундай ёзади:

Қилиб бир йил ком ила эҳтимом,
Борисин ўзим жамъ қилдим тамом.
Мин уч юз йигитма дағи олти йил,
Муҳаррамнинг ўн тўқузи эрди бил³.

Табибий тузган "Мажмуат уш-шуаро" ўзининг хусусиятлари жиҳатидан Қўқонда тузилган "Мажмуат уш-шуаро"га яқин бўлиб, шоирлар тўғрисидаги маълумотномаларни тузища, асарнинг кириш ва хотима бўлимларининг шеърий тарзда ёзилишида, шоирларга баҳо бериш соҳасида ҳам унга эргашади. Бу хусусиятлар Қўқон ва Хоразмда тузилган "Мажмуат уш-шуаро"лар учун умумий ва муштарақдир. Аммо, шунинг билан бирга, бу тазкираларнинг бир-биридан фарқ қилувчи айrim хусусиятлари ҳам бор. Бу фарқлар асарларнинг тузилишига тегишли бўлса-да, иккি "Мажмуат уш-шуаро"нинг айнан бир хил эмаслигини кўрсатади. Жумладан, агар Қўқон "Мажмуат уш-шуаро"си Фазлий бошлиқ муаллифлар томонидан тузилган бўлса, Хоразм "Мажмуат уш-шуаро"сига фақат Табибийнинг ўзи тартиб берган (Борисин ўзум жамъ қилдим тамом). Иккинчидан, агар Қўқон "Мажмуа"си ўзбек

¹ Бу ҳолни адабиётшунос Р. Ҳодизода ўзининг "Источники к изучению таджикской литературы второй половины XIX века" (изд. АН Тадж. ССР, Сталинабад, 1956, 39-бет) номли асарида ҳақли суратда қайд қилиб ўтган.

² А. Н. Самойлович. Мажмуаи 30 шуарои шоҳий, пайрави Фирӯзшоҳи. Записки Восточного отделения, т. XIX, стр. 0198—0209; Ф. Ганзхўжаев. Табибий. "Ўзбек тили ва адабиёти масалалари", журн. 1962, № 6, 68—69-бетлар.

³ Аҳмад Табибий. Мажмуат уш-шуарои Фирӯзшоҳий. ЎзФАШИ, инв. 1152, 1713-бет.

ва тожик тилида ёзилиб, ана шу икки тилдаги асарларни түплаган бўлса, Хоразм "Мажмуа"си ўзбек тилида ёзилиб, фақат шу тилдаги асарларни қамраб олган. Учинчидан, agar Қўқон "Мажмуа"си ранг-баранг жанрдаги асарлардан (ғазал, мухаммас, баҳри тавил, қасида) ташкил топган бўлса, Хоразм "Мажмуа"сида фақат ғазалларгина түплланган. Тўртингчидан, agar Қўқон "Мажмуа"сидағи асарлар мавзу жиҳатдан алоҳида ажратилмаган бўлса, Хоразм "Мажмуа"сида ғазалларни мавзуга қараб гурухлаштириш ва шу асосда уларга сарлавҳалар ("Салламно ғазаллари", "Муножот ғазали", "Наът ғазали") қўйишга интилиш кўзга ташланади.

Юқорида кўрилган айрим фарқлардан қатъи назар, Қўқон ва Хоразм "Мажмуа"лари ўша давр адабий муҳитида пайрав ва тақлиднинг етакчи ўринни эгаллаганидан гувоҳлик беради. Қўқон "Мажмуа"сида бир шоирга икки хил муносабат учраганидек, Хоразм "Мажмуа"сида ҳам бундай ҳолат кўзга ташланади. Бу масалада Табибий "Мажмуа"сидағи қуидаги ҳолат қизиқарлидир. "Мажмуа"нинг бир неча ўринда шоир Аваз тилга олинади, у Табибийнинг шогирди сифатида эслатилади (...Табибийга шогирд эмиш¹). Аваз ҳам, ўз навбатида Табибийни устози деб билади:

Эй Аваз, устодинг ўлса гар Табибий назм аро,
Аҳли шоир ичра бўлғунг шаҳ қошида номдор.²

Аммо, шунинг билан бирга, бошқа бир маълумотномада Аваз "маҳз омий" шоир сифатида тилга олиниб³, у мақталмайди, аксинча камситилади. Агар бу ўринда Авазнинг — Аваз Ўғли эканлиги, унинг дунёқараши ва шоирлигига рўй берган ўзгариш назарда тутилса, у ҳолда Табибийнинг ўз шогирдига нисбатан ёзган бундай сўзларининг маъноси равшаналашади.

Табибийнинг тазкирасида Сайд Носир тўра Султоний, Раҳмонқули тўра Содиқ, Саъдулло тўра Саъдий, Оқилий, Шиносий, Ниёзий, Хаёлий каби 30 дан ортиқ шоирларнинг Хива хони Фируз тахаллуси Муҳаммад Раҳим Щнинг ғазалларига ёзган пайравлари ўрин олган. Бу пайравларнинг сони 3000 дан кўпдир.

"Мажмуат уш-шуаро"нинг пайрав ғазаллар тўплами эканлигини ўша замоннинг шоири ва тарихчиси Баёний ўзининг "Шажараи Хоразмшоҳий" асарида алоҳида таъкидлаб ўтади.

"Али Маҳрамнинг Аҳмад отлиғ бир ўғли бор эрди. У ҳам Табибий тахаллуси бирла шеър айтмоққа бошлади. Хон ҳазрат-

¹ Возеҳ. Тұхфат үл-аҳбоб фи тазкират үл-асхоб "Ирфон". Душанбе, 1977, 177-бет.

² Ўша асар, 579-бет.

³ Ўша асар, 890-бет.

лари ўз ғазалларидан юз ғазални шоирларга бериб, буюрдилар: бунга пайравлик айлаб, ғазаллар битинглар! Ҳар бири анга пайравлик айтиб, юз ғазал битдилар. Ҳон ҳазратлари Табибийға амр этдилар, токим ул ғазалларни маснавий зимнида жамъ қилиб, бир китоб эткай. Табибий фармони мұхжіб била амал қилиб, ул ғазалларни жамъ қилиб, тамом этиб, ул китобға "Мажмуат уш-шуаро" от қўйилди¹.

Бундай ҳол шундан далолат берадики, Табибий тузган "Мажмуа" ҳақиқий тазкира бўлишдан кўра қўпроқ шоирлар ҳақида қисқача шарҳ — маълумотнома илова қилинган баёзга яқин туради.

Шундай қилиб, Табибийнинг ўзбек тилида шеър билан ёзган "Мажмуа си шуаро Фирўзшоҳий" тазкираси XX асрнинг бошлирида Хивада тўпланган адабий муҳитнинг маҳсули сифатида майдонга келди.

Табибийнинг иккинчи тазкираси "Мухаммасоти мажмуат уш-шуарои Фирўзшоҳий" деб аталиб, у биринчи тазкирадан бир йил сўнг, яни 1327 ҳижрий — 1909 милодий йилда тузилди².

Бу тазкира Табибий "Мажмуа"сининг давоми бўлиб, унда "Мажмуа"га киритилган шоирларнинг мухаммас ва мусаддаслари тўпланган. "Мухаммасот"нинг тузилиш тартиби, ғоявий йўналиши, шоирлар асарларига баҳо бериш, мухаммас ва мусаддаслардан намуна келтиришдаги меъёр — ҳамма-ҳаммаси "Мажмуа"даги руҳ ва услубни такрорлайди. Бошқача қилиб айтганда, Табибий "Мажмуа"ни тузишдаги ақидалари асосида ўзининг "Мухаммасот"ни майдонга келтиради.

"Мухаммасот"да 30 шоирнинг Муҳаммадризо Огаҳий ва Фирўзнинг ғазалларига боғлаган мухаммас ва мусаддаси киритилган бўлиб, уларнинг барчаси пайрав услубида ёзилган. "Мухаммасот"да ҳаммаси бўлиб 190 мухаммас ва 58 мусаддас тўпланилиб, ҳар бир шоирнинг мухаммас ёки мусаддасларини келтиришдан олдин шу шоир ҳақида ёзилган қисқача маълумотнома берилади.

Бу маълумотномалар "Мажмуа"даги тартибдан фарқ қилмайди, яни хонга пайрав ёзган, уни таърифлаган шоирлар турли восита билан мақталади, аммо айрим шоирлар кескин тарзда қораланади. Жумладан, "Мухаммасот"да Табибийнинг Аваз Ўтар ҳақидаги салбий фикрлари очиқ-ойдин баён этилган:

Авазким эрур шоири кам хирад,
Сўзини ўзи тутғуси мўттамад³.

¹ Байнийнинг сўзлари F. Каримовнинг "Ўзбек адабиёти тарихи" (3-китоб. Тошкент, 1966, 70-бет) китобидан олинди.

² Табибий Мухаммасоти мажмуат уш-шуарои Фирўзшоҳий. Ўз ФАШИ, инв. № 1134, 437-бет.

³ Уша асар, 212-бет.

Бу ҳол Аваз Үтар ижодида халқчиллик йўналишининг тобора кучайиб борганидан далолат беради.

Шундай қилиб, Табибийнинг иккинчи тазкираси ҳам унинг "Мажмуа"си меъёрлари асосида майдонга келиб, тазкирадан кўра мухаммас ва мусаддаелар тўплангандан баёз шаклини эгаллаган.

Кўринадики, XIX аср ва XX асрнинг бошларида ўзбек ва тоҷик тилларида тузилган ўнлаб тазкиралар мавжуд бўлиб, улар шоирларга муносабат билдиришда бир-биридан фарқ қиласа-да, аммо аксарияти ўзбек ва тоҷик адабий-танқидий қарашлари тарихини ўрганиш ҳамда ёритиш ишига муҳим манба бўлиб хизмат қиласди.

МАВЗУНИ МУСТАҲКАМЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. XVI—XIX асрлар давомида яратилган тазкираларда Алишер Навоий — "Мажолис ун-нафоис"ининг антаналари нимада кўринади?
2. Бу давр тазкираларида адабий йўналишларнинг акс этирилиши қандай?
3. Маълум давр адабий жараёнини ўрганишда тазкираларнинг аҳамияти нималардан изборат?

МУСТАҚИЛ ИШЛАШ УЧУН ТОПШИРИҚЛАР

1. Тазкиралар ҳақида ёзилган илмий ишларни ўқиб, ўз мулоҳазаларингизни ёзинг.
2. Возеҳ тазкирасидаги ўзбек ва тоҷик тилларида ижод қилган шоирларни аникилант.
3. "Мажмуаи шоирон" тазкирасида Махмур ва Гулханий ҳақида ёзилгандарни мутолаа қилинг.

ЗАРУРИЙ АДАВИЁТЛАР

а) Манбалар:

1. Нисорий. Музаккири аҳбоб; Мутрицбий. Тазкират уш-шуаро. Табибий. Мажмуа си шуарон пайрави Фирӯзшоҳий. ЎзФА Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўллэзмалар хазинаси.
2. Мажмуаи шоирон. Тошкент, Ильин босмахонаси, 1902.
3. Возеҳ. Туҳфат ул-аҳбоб. Тошкент, 1914; Илмий-танқидий матннинг нашри, Душанбе, 1977.

б) Илмий асарлар:

1. Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик, III—IV томлар, Тошкент, 1978.
2. Р. Ҳодизода Источники к изучению таджикской литературы второй половины XIX века. Изд. АН Таджикской ССР, Сталинабад, 1956.
3. F. Каримов. Ўзбек адабиёти тарихи. "Ўқитувчи" нашриёти, Тошкент, 1979.

ХУЛОСА ЎРНИДА

Ўзбек халқи ва унинг забардаст вакиллари илм-фанинг турли соҳаларини ривожлантириш, жаҳон маданияти хазинасини бойитадиган бадий кашфиётлар яратишда муносаб ҳисса қўшдилар. Ал-Хоразмий ва Абу Райҳон Беруний, Мирзо Уlug'бек ва Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва бошқаларнинг жаҳоний шуҳрати айтилганларнинг мисоли бўла олади.

Шу жиҳатдан фақат бадий ижод соҳасидагина эмас, балки унинг тарихи ва назариясини яратадиган адабиётшунослик ва адабий танқид соҳасида ҳам маълум ютуқлар қўлга киритилди ва у бадий жараённинг такомилига ижобий таъсир кўрсата билди.

Ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқиди асрлар давомида ранг-баранг жанрларда бадий ижоднинг энг муҳим масалаларидан баҳс этди, унда мазмун ва шакл бирлиги, гоявийлик ва бадийлик, унинг ижтимоий вазифаси ва инсонни шакллантиришдаги мавқеидан сўз юритди; адабиёт тарихини ўзига хос тарзда изчил баён этиши ва замонавий адабий жараённи жонсўзлик билан кузатишни ўз зиммасига олди. Натижада адабий жараённинг назарий қарашлар билан ўзаро боғлиликда давом этиши кўзга ташланади. Адабиётшунослик ва адабий танқид, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ибораси билан айтганда, "ҳар кимдин яхши қоида қолғон бўлса, анинг бирлан амал қўймоқ керак" меъёрига амал қилган ҳолда қардош халқлар назарий қарашларидан илҳомланган ҳолда, улардаги "яхши қоида"ларни ўзбек адабиёти намуналари асосида ривожлантириди ва бойитиб бордики, ўз навбатида, бу ҳол қардош халқлар адабиётшунослиги ва адабий танқидида ҳам давом эттирилди. Шундай қилиб, ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқиди назарий қарашлар умумий жараённинг ажралмас қисми сифатида давом этди, бу соҳада ўзининг забардаст намояндаларини ҳам етиштириди. Шуниси ҳам борки, ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқиди тўла ўрганилди ва ёритилди деб бўлмайди. Бу жиҳатдан унини XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошларидағи тарихи ҳали кўпгина тадқиқотларни талаб қиласиди. Бу эса адабиётчи олимларимизнинг галдаги вазифаларидандир.

Зоро, ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқиди тарихиде ўтмишга айланмай, бизнинг давримизга ҳам мансуб бўлган томонла мавжудки, улар ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқидининг қадимий даврлардан ҳозирги кунгача бўлган яхлит тарихини яратишда мустаҳкам замин бўлиб хизмат қилиши шубҳасизdir.

КИРИШ	3
ИФОДАЛАНИШ УСУЛЛАРИ ВА ЖАНР РАНГ-БАРАНГЛИГИ	
Фахрия, шеърий парчалар, илми адабга доир асарлар, достонларнинг айрим боблари, тарих ва тарихий-эслалик асарлари, насиҳатномалар; тазкиралар, манқиб-холот, рисола, аruz, қоғия ва шеърий саънатларга багишланган рисолалар, рўзнома ва мажаллаларда босилган мақолалар	
ИЛК КАДАМЛАР	37
Юсуф Ҳос Ҳожиб, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Райхон Беруний, Маҳмуд Кошгари, Кайковус — "Насиҳатнома", Низомий Арузий — "Мажму ан-наводир" — "Чаҳор мақола", Муҳаммад Авфий — "Лубоб ул-абоб", Адид Аҳмад Ютнакий — "Хибат ул-ҳақойиқ", Сайфи Саройи — "Гулистан би-т-турхий", Ҳайдар Хоразмий — "Махзан ул-асор".	
ТАРАҚҚИЕТ БОСҚИЧЛАРИ	72
Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари, "Ҳамса", "Насойим ул-муҳаббат", "Муҳокамат ул-лугатай", Низомий, Ҳусрав ҳақида, Аттор ҳақида, Жомий ҳақида, Лутфий ҳақида, "Мажолис ун-нағоис" ва унинг базыни хусусиятлари, "Мажолис ун-нағоис"да шоирларнинг ижодий ва ахлоқий қиёфаси масалалари, "Мажолис ун-нағоис"да мутояба, ҳазил, зарофат, "Мажолис ун-нағоис"да бадиий маҳорат масаласи, "Мезон ул-авон", "Маҳбуб ул-кулуб.	
АНЪАНА ВА ЯНГИЛИК	116
Ҳофиз Таниш — "Абдуллонома", Роқим Самарқандий — "Тарихи касира", Восифий — "Бадоеъ ул-вақоес", Муинис, Маҳмур, Нишотий, Муқимий, Фурқат, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг адабий-танқидий қарашлари, Тазкиралар ва уларнинг хусусиятлари: "Музаккири аҳбоб", "Мажму ал-хавос", "Тазкират уш-шуаро", "Музаккир ул-асҳоб", "Риёз уш-шуаро", "Мажмуи шоирон", "Тұхфат ул-аҳбоб", Аҳмад Табиийнинг тазкиралари.	
ХУЛОСА ҮРНИДА	191

Батыр Валиходжаев

ИСТОРИЯ УЗБЕКСКОГО ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ

Издательство "Ўзбекистон" — 700129, Ташкент, ул. Навои, 30.

На узбекском языке

Рассом Е. Мешкова

Безаклар муҳаррири И. Кученкова

Тех. муҳаррир С. Собирова

Мусаҳҳиҳ С. Расулова, М. Раҳимбекова

ИБ 5790

Теришга берилди 05.07.92. Босишига рухсат этилди 02.02.93. Формати 60×84 1/16.
"Таймс" гарнитурада юқори босма усулида босилди. Шартли бос. л. 11,16.
Нашр л. 11,96. Тиражи 5000. Заказ №50 / 1133. Баҳоси шарғнома асосида.

"Ўзбекистон" нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий кӯчаси, 30. Нашр № 28—92.

Оригинал-макет масъулияти чекланган "Ношир" жамияти техникавий
ва программавий воситалар базасида тайёрланди.

"ЎзгипроЖем" Картфабрикасида босилди, Тошкент Муқимий кӯчаси, 182.

93к 1769

БОТИР
ВАЛИХУЖАЕВ

•
**ЎЗБЕК
АДАБИЁТШУНОСЛИИГИ
ТАРИХИ**
•

X-XIX
АСРЛАР

«ЎЗБЕКИСТОН»

